No 1

BRIHADARANYAKOPANISHAD

218

बृहदारण्यक उपनिषद् ; अपूर्ण
असं० पत्रक ॥ ल० म० १० पं० प्र० पृ०

ह०ल०

श्री

देति सदा सर्वकालेषु अतिथीनां दूरमार्गश्रमखिन्नानां तुच्छकुलानां ग्रीशानां स्वधर्मोपार्जित
वित्तानुसारं जलस्थलान्नपानशय्यासुभाषितैः स्वागतं कुशलीकरोति तदेव भाग्यं तमेव भजंति ते
तेषां जन्मान्तरे होमयागयपदं हविःसु नृपानतिथीन् पूजयामि नौमीत्यर्थः उक्तं च ब्रह्मनारदीये ॥
आश्रमाचारनिरतास्स्वधर्मैवातिथिपूजकाः ये च वेदार्थवक्तारस्ते वै भागवतोत्तमा इति अतिथि
यिस्वरूपमाह मार्कंडेयेन मित्रमतिथिं कुर्यान्नैकग्रामनिवासिनं अज्ञातकुलनामानं तत्का
ले समुपस्थितं बुभुक्षमागतं श्रांतं याचमानमकिंचनं अज्ञातकुलनामानं तत्काले स
मु ब्राह्मणं प्राहुरतिथिं संपूज्यः यांछितो वधैरिति शक्तितः सुक्ते जलमन्नमित्रमाराध्य ग्रासत्र
यं च तथा च पराशरवचनं दद्याद्भिक्षात्रितयं परिव्राड्ब्रह्मचारिणोः इच्छया च ततो दद्याद्विभे
वे सत्यवारितमिति भिक्षात्रितयं ग्रासत्रयमिति ग्रासमात्रं भवेद्भिक्षेति मनुवचनात् क्षुधितो
दूरादागतो ऽतिथिकोप्यस्तु इति सिद्धं तथा च याज्ञवल्क्यः अतिथित्वेन वर्णानां देयं शक्त्यानुपू

६७ र्वेदाः अप्रतो धोतिप्रिः सायमपि वाग्मन्त्रातो द्वैकैरिति वर्त्तान्नापि स्तुके नतुर्त्तीपरिग्रहइति नु
नु चैतग्रहस्यानां विषयमिति चेत्सत्य अग्रहस्यास्तावत्पारिशाध्याद्विगंबराः नतुसंबधिनः
तत्रापि अवधूतानां देहाभिमानारहितानामेवेष्टिः पुनः कीदृशान् गुरोरुपदेष्टुः आचार्यवा
न्पुरुषो वेद इतिश्रुतेः तस्मात् श्रीराम् गुरुचरणकेलतयोर्विलासः विलसत्वस्मिन्निति वि
लासो मकरंदः तत्र भृंगाः भृंगा इव ये भृंगास्तान् यद्वा गुर्वोः मातापित्रोः चरणकमलोपास
कान् उक्तं चेतरहस्ये मातापित्रोश्च शुश्रूषां ये कुर्वंति नरोत्तमाः गंगाविश्वेश्वरं ध्यायंते वै
भागवतोत्तमा इति पुनस्तानाह अविद्धानि व्रतानि विद्धव्रतानि तत्र विद्धं स्यासां काचित्तो वे ६७
धातान् तत्राविद्धानि दशम्यादि भेदस्तीतानि एकादश्युपासादीनि तत्र वेधोविचार्यते तत्रैकाद
शी द्विधा विद्धाऽविद्धा च तत्राविद्धा द्विधा अरुणोदयव्यापिनी निशीथव्यापिनी च तत्र वेधस्वाना
मुभयत्र विधिः स्वस्वगुरु परंपरानुसारात् तत्रारुणोदयव्यापिन्या वचनानि तत्र अविद्धास्वरु

पमाह उदयास्त्राक्तु यदा विप्र मुहूर्त्तद्वयसंयुता संपूर्णैकादशी नाम तत्रैवोपवसेद्गृही तिगा
रुडसौरधर्मादिवचनमिति व्यतिरेके दोषमाह ॥ गारुडे दशमीदोषसंयुक्तो यदि स्यादरु
णोदयः नैवोपोष्यं वैष्णवेन तद्दिने त्वेकादशीव्रतमिति नारदीये च लववेधोऽपि विप्रेंद्र दशम्यै
कादशीं त्यजेत् सुरायाविंदुना स्पृष्टं गंगाभइव निर्मलं सांदिचकलाकाष्ठादि गस्तेव दशमैते
दशमीविद्धो एकादश्यां न कर्त्तव्यं व्रतं राजन् कदाचन इति अरुणोदयइत्यस्य व्यापारः अरुणोदयां पवेला ५
देवगांधारी भवेद्यदि दुष्टं तत्तु प्रयत्नेन वर्जनीयं नराधिप इति वाक्यांतरः ननु किं नामारुणोदय
इत्यत्रारुणोदयो निर्णीयते अत्रैके च सार्द्धत्रय घटिकायामरुणोदयं वदंति निशाः प्रांते
तु यामार्द्धं दैवावादित्यवायने सारस्वतानध्ययने चारुणोदय उच्यते तस्य चार्द्धयामग्रहणेन
षड्विंशति घटीरात्रिमाने सार्द्धत्रयघटिकारुणोदयः संभवति तत्र उदयात्प्राक्चतस्रस्तु घ
टिका अरुणोदय इत्यरुणोदयप्रतिपादनात् न चायं पक्षांतं भ्राद्वृद्धीरात्रिपरीयमिति वास्यम् ॥

६८

68

वृतादौ तु चतुर्घटिकापरिग्रहात् उक्तं तु ब्रह्मवैवर्ते चतस्रो घटिकाः प्रातररुणोदयनिश्चयः
चतुष्टयविभागोऽत्र वेधादीनां किलोदित इति अरुणोदयवेधः स्यात्सार्द्धं तु घटिकात्रयमि
तु किन्तु केनाप्यर्द्धघटीदोषमल्पं कुर्वता किमनेन व्रतहानिः र्भविष्यतीत्यनादरेणाव्रतावि
षिराख्यातः तदर्थं अरुणोदयवेधः स्यात्सार्द्धं तु घटिकात्रयमिति नारदस्तीयोयं पक्षः प्र
स्मात् लववेधेपि विद्धेऽदशाम्येकादशीं त्यजेत् सुरायाविंदुनास्पृष्टं गंगांभ इव निर्मलमिति
नारदीये अप्रवायमर्थः लववेधोपि न सोढव्यः किं तावदर्द्धघटिकायाः प्रसंगः माधवोप्यतेदेवा
ह सोयं कलादिवेधोऽरुणोदयवेधे सूर्योदयवेधे च समान इति निगमोपि सर्वप्रकारवेधाय मु
पवासस्य दूषक इति ननु यद्याके मुतिकन्यायेन सार्द्धं तु घटिकात्रयमित्यनेन न चतुर्घटिकारु राम॰
णोदयपरं तथैवान्यत्र तयान्यत्रे वमनवस्थाप्रसंगो दुर्वार इति चेत्सत्यं कापालिकानां निशी ६८
यातमदोषा न द्वै मनवस्थायाः प्रसंभवात् निशीथस्यावधिभूतत्वेन प्रतिपादनात् अरुण

स्उचतुष्पस्यैवावधिम् तत्वेनानवस्थानवकाशः ब्रह्मवैवर्त्तवचनात्साधितत्वात् आदित्यो
दयवेलायाः प्राग्मुहूर्त्तद्वयान्विता एकादशीतु संपूर्णा विद्धान्यापरिकीर्त्तितेति भविष्योक्ता
द्वतात् ननु संपूर्णत्वंतु सूर्योदयात्सूर्योदयांतमावेद्यते तत्किमित्यरुणोदयादारभ्यो च्य
ते उच्यते तत्रुत्यैकादशीमं तेरेण प्रतिपादनात् तथाच स्कंदपुराणोक्तं वाक्यम् प्रतिपत्प्रभृ
तयः सर्वा उदयादोदयाद्रवेः संपूर्णा इति विख्याता हरिवासर [illegible] वर्जिताः अतस्त्वनु घटि
काघटितारुणोदयव्यापिन्येकादशी ग्राह्या तदुक्तं स्कान्दे प्रायश्चित्तश्रवणात् तथाहि अरुणा
घटिका मोहात्कुर्वन्नेकादशीव्रतं दशमीशेषसंयुक्तं प्रायश्चित्तमिदं चरेत् कृष्णपादं नरस्य वर्गांग
वरद्यात्सवज्रसकास्य सुवर्णस्याढकं देयं तिलद्रोणसमन्वितं चेति हेमाद्रौ वेधतारतम्यात् दोषतार
तम्यं दोषतारतम्यात् प्रायश्चित्ततारतम्यं एवं गम्यते चतुर्विधारुणवेधस्तविद्धा निरूपितो माधवः
अथ वैष्णवानां निशीथव्यापिनां विधिराम्नायते स्कांदे स्कंदं प्रतिरुद्रवाक्यं एकादशीपरात्युक्त

६ये

69

चतुर्वेधविवर्ज्जिता प्रकर्तव्याव्रयत्नेन चतुर्वर्गफलप्रदेति ननु चतुर्वेधविवर्जितेत्यत्रारुणोदय
चतुर्वेधाग्रास्येति चेत्तन्न तद्भिन्नत्वेन प्रतिपादनात् भेदानाह गंधिनी च शल्या च वेधा च पंच चत्वारि
ग्रासस्ग्रासः संगः पंच शता मतः पंच पंचाशता शल्यो वेधः षष्टं शतामतेति स्पर्शेत्तु घटिका
पंच पंच संगे तथैव च शल्ये पंच तथा वेधे एवं वेधश्चतुर्विधिस्पर्शादौ वेधश्चतुरो वर्जयेद्देस्म
वोनरइति गंधिनी संगिनी शल्या वेधा लोकेषु विश्रुता गंधिनी संगिनी शल्या चतुर्थी वेध
संयुतास्त्वंसत्यंपुनः सत्य न कर्तव्यं कदाचन गंधिनी धर्महीना च अर्थहीना च संगिनी का
मविध्वंसिनी शल्या वेधा मोक्षविनाशिनीति विष्णुधर्मोत्तरे मार्कंडेयवचनानि कलौ प्राप्तेतु. राम.
निश्चेष्टमहावेधं चतुर्विधं साहंकारा न पश्यंति आसुरं भावमाश्रिता. यशीदे चतुरो रोपानपश्यं ६ये
तिनराधमा ख्यातानतिमिरांधास्ते सुकमायो विमोहिता इति रुद्रप्रोतपादनात् ब्रह्मवैवर्त्तेपि

अथास्यनामसेयंकरोतिवेदोसीतितदस्यतद्गुह्यंनामभवतिवेदइतिअथैनंमात्रेप्रदायस्तनंप्रयच्छतियस्तेस्तनइत्यादि
मंत्रेणाअथास्यमातरमभिमंत्रयतेइलासीत्यनेनततोवाएतस्माद्दारितनेनविधिनाजातपुत्रःपितरंपितामहंवाअतिशेतेइ .

अथास्यनामकरोतिवेदोसीतितदस्यतद्गुह्यमेवनामभवति।अथैनंमात्रेप्रदायस्तनंप्रयच्छतियस्तेस्तनःशश
योयोमयोभूर्यैरत्नधावसुविद्यःसुदत्रः।येनविश्वापुष्यसिवार्याणिसरस्वतितमिहधातवेकरिति।अथास्यमातर
मभिमंत्रयतेइलासिमैत्रावरुणीवीरेवीरमजीजनत्सात्वंवीरवतीभवयास्मान्वीरवतोकरदितितंवाएतमाहुर
तिपिताभूरतिपितामहोवताभूःपरमांवतकाष्ठांप्रापच्छ्रियायशसाब्रह्मवर्चसेनयएवंविदोब्राह्मणस्यपुत्रोजाय
तइति चतुर्थं ब्राह्मणं १० ॥

तिश्रियायशसाब्रह्मवर्चसेनपरमांनिष्ठांप्रायदित्येवंरूपोभवतीत्यर्थः।यस्यचैवंविदोब्राह्मणस्यपुत्रोजायतेसचैवंरूपो
भवतीत्याध्याहार्यं॥ ॥अष्टमस्यचतुर्थंब्राह्मणं॥ १० ॥ छ ॥ छ ॥

बृ० टी० अथेदानीं समस्तप्रवचनवंशः। स्त्रीप्राधान्यात्गुणवान्पुत्रो भवतीति प्रस्तुतमतः स्त्रीविशेषणेनैव पुत्रविशेषणादाचार्यपरंपरा कीर्त्य
२८५ अथ वंशः पौतिमाषीपुत्रः कात्यायनीपुत्रात्कात्यायनीपुत्रो गोतमीपुत्राद्गौतमीपुत्रो भारद्वाजीपुत्राद्भारद्वाजीपुत्रः परा
शरीपुत्रात्पाराशरीपुत्र औपस्वस्तीपुत्रादौपस्वस्तीपुत्रः पाराशरीपुत्रात्पाराशरीपुत्रः कात्यायनीपुत्रात्कात्यायनीपुत्रः कौशि
कीपुत्रात्कौशिकीपुत्र आलंबीपुत्राच्च वैय्याघ्रपदीपुत्राच्च वैय्याघ्रपदीपुत्रः काणवीपुत्राच्च कापीपुत्राच्च कापीपुत्रः आत्रे
यीपुत्रादात्रेयीपुत्रो गोतमीपुत्राद्गौतमीपुत्रो भारद्वाजीपु[redacted]त्राद्भारद्वाजीपुत्रः पाराशरीपुत्रात्पाराशरीपुत्रो वात्सीपुत्राद्वात्सी
पुत्रः पाराशरीपुत्रात्पाराशरीपुत्रो वार्कारुणीपुत्राद्वार्कारुणीपुत्र आर्त्तभागीपुत्रादार्त्तभागीपुत्रः शौंगीपुत्राच्छौंगीपुत्रः
सांकृतीपुत्रात्सांकृतीपुत्र आलंबायनीपुत्रादालंबायनीपुत्र आलंबीपुत्रादालंबीपुत्रो जायंतीपुत्राज्जायंतीपुत्रो मांडूका
यनीपुत्रान्मांडूकायनीपुत्रो मांडूकीपुत्रान्मांडूकीपुत्रः शांडिलीपुत्राच्छांडिलीपुत्रो राथीतरीपुत्राद्राथीतरीपुत्रो भालुकीपु
त्राद्भालुकीपुत्रः क्रौंचिकीपुत्राभ्यां क्रौंचिकीपुत्रौ वैदभृतीपुत्राद्वैदभृतीपुत्रः कार्शकेयीपुत्रात्कार्शकेयीपुत्रः प्राचीनयोगी राम०
पुत्रात्प्राचीनयोगीपुत्रः सांजीवीपुत्रात्सांजीवीपुत्रः प्राश्नीपुत्रादासुरिवासिनः प्राश्नीपुत्र आसुरायणादासुरायण आ २८५
सुरेरासुरिः॥ ११ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥

ते ११ लिखितं मनशारामकास्स्य॥ पौंडेकीहडनीमे॥

वृ॰ही॰ सोष्यंतीमद्भिरभ्युक्षतिप्रसवकालेसुखप्रसवनार्थमनेनमंत्रेणयथावायुःपुष्करिणीःसमिंजयतिसर्वतःएवातेगर्भएजत्विति।अथजात
२८४ कर्मजातेऽग्निमुपसमाधायांकआधायपुत्रंकंसेपृषदाज्यंसंनीयसंयोज्यदधिघृतेपृषदाज्यस्योपघातंजुहोत्यस्मिन्सहस्रमित्याद्यावापस

सोष्यंतीमद्भिरभ्युक्षति।यथावायुःपुष्करिणीꣳसमिंजयतिसर्वतः।एवातेगर्भएजतुसहावैतुजरायुणा।इंद्रस्यायंव्रजःकृतःसा
र्गलःसपरिश्रयः।तमिंद्रनिर्जहिगर्भेणसावराꣳसहेति।जातेऽग्निमुपसमाधायांकआधायकꣳसेपृषदाज्यꣳसंनीयपृषदा
ज्यस्योपघातंजुहोत्यस्मिन्सहस्रंपुष्यासमेधमानःस्वेगृहे।अस्योपसंद्यांमाच्छैत्सीत्प्रजयाचपशुभिश्चस्वाहा।मयिप्राणाꣳस्त्वयि
मनसाजुहोमिस्वाहा।यत्कर्मणात्यरीरिचंयद्वान्यूनमिहाकरं।अग्निष्टत्स्विष्टकृद्विद्वान्त्स्विष्टꣳसुहुतंकरोतुनःस्वाहेति।अथा
स्यदक्षिणंकर्णमभिनिधायवाग्वागितित्रिः।अथदधिमधुघृतꣳसंनीयानंतर्हितेनजातरूपेणप्राशयतिभूस्त्वयिदधामिभुवस्त्वे
दधामिस्वस्त्वयिदधामिभूर्भुवःस्वःसर्वंत्वयिदधामीति॥ ९ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥

तत्रयास्यदक्षिणकर्णमभिनिधायस्वमुखंवाग्वागितित्रिर्जपेत्।अथदधिमधुघृतंसंनीयानंतर्हितेनाव्यवहितेनजातरूपेण राम॰
हिरण्येनप्राशयतिएतैर्मंत्रैःभूस्त्वयिदधामीत्याद्यैर्मंत्रैःप्रत्येकं॥ ५ ॥ ७ ॥ ७ ॥ २८४

२८४

अथाभिघातरेव काले ऽवघातनिर्दिष्टौ स्तडुंलानादाय स्थालीपाक[...]स्थालीपाकविधिना जपं वेष्टितान्तसंस्कारं कृत्वा चरुं श्रपयित्वा
स्थालीपाकस्याहुती जुहोति ऽयथातमुपहत्योपहन्म अग्नये स्वाहा इत्याद्याः सर्वो विधिर्द्रष्टव्योऽत्र हुत्वा इमं च रुशेषं प्राश्ना
अथाभिघातरेव स्थालीपाकाहुतीर्जपं वेष्टित्वा स्थालीपाकस्योपयात जुहोत्यग्नये स्वाहानुमतये स्वाहा देवाय सवित्रे सत्यप्रसवा
य स्वाहेति हुत्वा हुत्वा प्राति प्राशे पतरस्याः प्रयच्छति प्रक्षाल्य पाणी उदपात्रं पूरयित्वा तेनैनां त्रिरभ्युक्ष्य उत्तिष्ठातो विश्वावसो
न्यामिच्छ प्रपूर्व्यं सं जायां पत्या सहेति। अथैनामभिपद्यते अमोहमस्मि सा त्वं सा त्वमस्यमो अहं सामाहमस्मि ऋक्त्वं द्यौरहं पृथिवी त्वं
तावेहि संरभावहै सहरेतो दधावहै पुंसे पुत्राय वित्तय इति। अथास्या ऊरू विहापयति। विजिहीथां द्यावापृथिवी इति तस्यामर्थं निष्ठा
य मुखेन मुखं संधाय त्रिरेनामनुलोमामनुमार्ष्टि विष्णुर्योनिं कल्पयतु त्वष्टा रूपाणि पिंशतु आसिंचतु प्रजापतिर्धाता गर्भं दधा
तु ते। गर्भं धेहि सिनीवालि गर्भं धेहि पृथुष्टुके। गर्भं ते अश्विनौ देवावाधत्तां पुष्करस्रजौ॥ हिरण्मयी अरणी याभ्यां निर्मन्थतामश्विनौ ते
तं गर्भं हवामहे दशमे मासि सूतये॥ यथाग्निगर्भा पृथिवी यथा द्यौरिन्द्रेण गर्भिणी। वायुर्दिशां यथा गर्भ एवं गर्भं दधामि तेऽसाविति
ति स्वयं प्राश्येतरस्याः पत्न्यै प्रयच्छति स्थालीस्थं प्रक्षाल्य पाणी आचम्योदपात्रं पूरयित्वा तेनोदकेनैनां त्रिरभ्युक्ष्य अनेन मंत्रेण उत्तिष्ठात इति सकृन्मं
त्रोच्चारणमथैनामभिमंत्र्य कृत्वा रोदनादियाप सकामं भुक्ते इति क्रमो द्रष्टव्यः। संवेशनकाले मोहमस्मीत्यादिमंत्रेणाभिपद्यते ऽथास्या
ऊरू विहापयति विजिहीथां द्यावापृथिवी अनेन तस्यामर्थं निष्ठायादि पूर्ववत् त्रिरेनां शिरःप्रभृत्यनुलोमामनुमार्ष्टि विष्णुर्योनिमित्यादिमं

शृ टी॰
२७७

277

औडुंबरउडुंबरवृक्षमयेकंसेचमसेवाज्यस्यैवविशेषणांकंसाकारेचमसाकारेस्वाज्ञौडुंबरस्वाकारेउविकल्पोनौडुंबरत्वेसर्वौषधंसर्वासामोषधी
नांसमूहंयथासंभवंयथाशक्तिचसर्वौषधीःसमाहृत्यतत्रयाम्याणांउदशनियमेनग्राम्याःव्रीहियवाद्याःवन्यमारण्याःअधिकृत्यहरोठनदो
षोयाम्यारण्यांफलानिचयथासंभवयथाशक्तिचइतिशहःसमस्तसंभारोपचयप्रदर्शनार्थः अन्यदपिपत्संभरणीयतत्सर्वंसंभरेत्यर्थः॥को
मस्तत्रगृह्योक्तोदर्भःपरिसमूहनपरिलेपनेभूमिसंस्कारोऽग्निमुपसमाधायेतिवचनादेवसिद्धेऽग्नावितिगम्यते॥एकवचनाऽउपसमाधान

डुंबरेकंसेचमसेवासर्वौषधंफलानीतिसंभृत्यपरिसमुह्यपरिलिप्याग्निमुपसमाधायपरिस्तीर्याज्यंसंस्कृत्ययुं॰मान
हृत्वेणामथ॰सन्नीपजुहोतियावंतोदेवास्त्वयिजातवेदस्तिर्यंचोघ्नंतिपुरुषस्यकामान्तेभ्योहंभागधेयंजुहोमितेमातृप्ताः॰स
र्वैःकामैस्तर्पयंतुस्वाहायाग्निरश्चीनिपद्यसेहविर्धरणीइतित्वांघृतस्यधारयायजेसंराधनीमहं॰स्वाहा॥ २ ॥

अवरागाद्धियमानस्यैवोपसमाधानंपरिस्तीर्यदर्भानाहृतास्मात्तत्वात्कर्मणःस्थालीपाकाद्धृत्यपरिगृह्यतेनाज्यसंस्कृत्यसंसानहृत्वेण
पुनाग्नानहृत्वेणापुराणाहंसंयुक्तेनंमंथसर्वौषधफलपिष्टंतत्रौडुंबरेचमसेदधिमधुनिघृतेचोपसिच्येकपोपमंथमोपसंमथ्यस राम०
त्रीयमध्येसंस्थाप्यौडुंबरेणास्त्रुवेणावापस्थानत्राग्निमसजुहोमेजेमैचैयीवन्नोदेवाइत्याद्ये २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ २७७

सयःकामयेतज्ञानकर्मणोर्गतिरुक्तातत्रज्ञानंस्वतंत्रंकर्मतुदैवमानुषवित्तद्वयापेक्षंतेनकर्मार्थंवित्तमुपार्जनीयंतच्चाप्रत्यवायकारिणो
पायेनेतितदर्थंमंथाख्यंकर्मारभ्यतेमहत्वप्राप्तयेमहत्वेचसतिश्रीसिद्धिर्हिवित्तंतदुच्यते।सयःकामयेतसयोवित्तार्थीकर्मण्यधिकृतोयःस
कामयेतकिंमहन्महत्वंप्राप्नुयांमहान्स्यामित्यर्थः।तत्रमंथकर्मणोविधिरितिनसर्वकालोऽभिधीयतेउदगयनेआदित्यस्यतत्रसर्व
त्रप्राप्तावापूर्यमाणपक्षस्यशुक्लपक्षस्यतत्रापिसर्वत्रप्राप्तौपुण्याहेनुकूलेआत्मनःकर्मसिद्धिकरइत्यर्थोद्वादशाहंयस्मिन्पुण्ये
नुकूलेकर्मचिकीर्षितंततःप्राक्पुण्याहमेवारभ्यद्वादशाहमुपसद्व्रतीउपसत्सुव्रतमुपसत्तद्व्रष्टिविशेषःउपसदःप्रसिद्धाज्योति

सयःकामयेतमहत्प्राप्नुयामित्युदगयनआपूर्यमाणपक्षस्यपुण्याहेद्वादशाहमुपसद्व्रतीभूत्वा॥ १ ॥ ७ ॥

ष्टोमेतत्रयस्तनोपदचायचयद्वारेणपयोभक्षणंतद्व्रतंअत्रचतत्कर्मानुपसंहारात्केवलमितिकर्तव्यताशून्यंपयोभक्षणमात्रमुपादी
यतेनतूपसदएवव्रतमितियदाविग्रहस्तदासर्वमितिकर्तव्यतारूपंग्राह्यंभवति।तत्कस्मान्नपरिगृह्यतइत्युच्यते।स्मार्तत्वात्कर्मणःस्मा
र्तंहीदंमंथकर्मनतुश्रुतिविहितंतत्कथंस्मार्तंभवितुमर्हतिस्मृत्यनुवादिनीहिश्रुतिरियंश्रौतत्वेहिप्रकृतिविकारभावस्ततस्वप्रकृत
धर्मग्राहितंविकारकर्मणोनत्विहश्रौतत्वमतएवावसथ्याग्नावेतत्कर्मविधीयतेसर्वाचार्यतस्मार्तंवेतिउपसद्व्रतीभूत्वापयोव्रतःसन्नित्यर्थः १

बृ॰टि॰ अथ पुनर्ये उत्तरं दक्षिणं चैतौ पंथानौ न विदुरुत्तरस्य दक्षिणस्य वा पथः प्रतिपत्तये ज्ञानं कर्म वा नानुतिष्ठंतीत्यर्थः। ते किं भवंतीत्युच्यते ते कीटाः पतं-
१७६ गाः यदिदं यच्चेदं दंदशूकं दंशमशकमित्येतद्भवंति। एवं हीयं संसारगतिः कष्टा। अस्यां निमग्नस्य पुनरुद्धार एव दुर्लभः। तथा च श्रुत्यंतरं तानीमा-
निक्षुद्राण्यसकृदावर्तीनि भूतानि भवंति जायस्व म्रियस्वेति। तस्मात्सर्वोत्साहेन यथाशक्ति स्वाभाविककर्मज्ञानहानेन दक्षिणोत्तरमार्ग-
प्रतिपत्तिसाधनं शास्त्रीयं कर्म ज्ञानं वानुतिष्ठेतेति वाक्यार्थः। ततो वै खलु दुर्निष्प्रपतरं तस्मादस्माज्जुगुप्सेतेति श्रुत्यंतरान्मोक्षाय प्रयते-
276 तेत्यर्थः। अत्रापि उत्तरमार्गप्रतिपत्तिसाधन एव महान्प्रयत्नः कर्तव्य इति गम्यते एवमेवानुक्षिप्य रिवंद्रते इत्युक्तत्वात्। स एव प्रश्नाः सर्वे निर्णी-

अथ य एतौ पंथानौ न विदुस्ते कीटाः पतंगा यदिदं दंदशूकं १७ द्वितीयं ब्राह्मणं॥ छ ॥

ताः असौ वै लोक इत्यारभ्य पुरुषः संभवतीति चतुर्थः प्रश्नः यथापि त्यथामाहुत्यामित्यादिः प्राथम्येन पंचमस्तु द्वितीयत्वेन देवयानस्य वा पथः प्रति-
पदं पितृयाणस्य चेति दक्षिणोत्तरमार्गप्रतिपत्तिसाधनकथनेन तेनैव च प्रथमो ग्रेरारभ्य केचिदर्चिः प्रतिपद्यंते केचिद्धूममिति विप्रतिपत्तिः राम॰
पुनरावृत्तिश्च द्वितीयः प्रश्न आकाशादिक्रमेणेमं लोकमागच्छंतीति तेनैवासौ लोको न संपूर्यते कीटपतंगादिप्रतिपत्तेश्च केषांचिदिति तृ- १७६
तीयोपि प्रश्नो निर्णीतः अथ माध्यापस्य द्वितीयं ब्राह्मणं॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥

तेषां कर्मि संपातक्षयेस्मिन्काले तत्र यज्ञदानादिलक्षणं सोमलोकप्रापकं कर्म पर्यवसितं परिगच्छति यस्मिन्क्षीयत इत्यर्थः । अथ तदा इममेव प्रसिद्धमाका
शमभिनिष्पद्यंते यास्ताः श्रद्धाशब्दवाच्या आपः द्युलोकाग्नौ हुता आपः सोमाकारपरिणता याभिः सोमलोके कर्मणामुपभोगाय शरीरमारब्ध
मम्मयं ताः कर्मक्षये हि मायाद्धिमपिंड इवातपसंपर्कात्प्रविलीयंते प्रविलीनाः सूक्ष्मा आकाशभूता इव भवंतीति तदिदमुच्यते इममेवाकाशमभिनि
ष्पद्यंत इति ते पुनः कर्मिणस्तच्छरीराः संतः पुरोवातादिना इतश्चामुतश्च नीयंते तेंतरिक्षगाः तदा हाकाशाद्वायुमभिवायोर्वृष्टिं प्रतिपद्यंते
तदुक्तं पर्जन्याग्नौ सोमं राजानं जुह्वतीति ततो वृष्टिभूता इमां पृथिवीं पतंतीति ते पृथिवीं प्राप्य व्रीह्यादिपवाद्यन्नं भवंति तदुक्तमस्मिँल्लोके ग्नौ वृष्टिं

तेषां पदात्तत्पर्यवैत्यथेममेवाकाशमभिनिष्पद्यंत आकाशाद्वायुं वायोर्वृष्टिं वृष्टेः पृथिवीं ते पृथिवीं प्रा
प्यान्नं भवंति त एवमेवानुपरिवर्त्तंते ॥ १६ ॥

जुह्वतीति तस्या आहुत्या अन्नं संभवतीति ते पुनः पुरुषाग्नौ हूयंते अन्नभूता रेतसि सिचितं ते रेतोभूताः योषाग्नौ हूयंते ततो जायंते लोकं प्रत्युत्थायापि
तस्मिँल्लोके प्रत्यवतिष्ठंते अग्निहोत्रादिकर्माण्यनुतिष्ठंतीति ततो धूमादिना पुनः पुनः सोमलोकं पुनरिमं लोकमिति त एवं कर्मिणोऽनुपरिवर्तंते
ते घटीयंत्रवच्चक्रीभूता भ्रमंतीत्यर्थः । उत्तरमार्गाय तु योग्यं कर्मापेक्षया वन्न ब्रह्मविद्धरिति नु कामयमानाः संसरंतीत्यर्थः १६

अथ पुनर्ये नैवं विदुरुक्तार्थस्याग्निहोत्रसंबंधपदार्थषट्कस्यैव वेदितारः केवलकर्मिणो यज्ञेनाग्निहोत्रादिना दानेन बहिर्वेदि भिक्षमाणेभ्यो द्रव्यसंवि
भागलक्षणेन तपसा बहिर्वेदिश्रद्धादीक्षादिव्यतिरिक्तेन कृच्छ्रचान्द्रायणादिना लोकान् जयन्ति लोकानिति बहुवचनात्तत्रापि फलतारतम्यमभिप्रे
तं ते धूममभिसंभवन्त्युत्तरमार्गस्येवेहापि देवता एव धूमादिशब्दवाच्या धूमदेवतां प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः। आतिवाहिकत्वं च देवतानामुक्तं देवं धूमा
द्रात्रिं रात्रिदेवतां ततोऽपक्षीयमाणपक्षमपक्षीयमाणपक्षदेवतां ततो यान् षण्मासान् दक्षिणामादित्य एति मासदेवताविशे
षान् प्रतिपद्यन्ते मासेभ्यः पितृलोकं पितृलोकाच्चन्द्रं ते चन्द्रं प्राप्यान्नं भवन्ति तांस्तत्रान्नभूतान् यथा सोमं राजानमिह यज्ञे ऋत्विजः आप्यायस्वाप

अथ ये यज्ञेन दानेन तपसा लोकाञ्जयन्ति ते धूममभिसंभवन्ति धूमाद्रात्रिꣳ रात्रेरपक्षीयमाण
पक्षमपक्षीयमाणपक्षाद्यान् षण्मासान्दक्षिणादित्य एति मासेभ्यः पितृलोकं पितृलोकाच्चन्द्रं ते चन्द्रं
प्राप्यान्नं भवन्ति ताꣳस्तत्र देवा यथा सोमꣳ राजानमाप्यायस्वापक्षीयस्वेत्येवमेनाꣳस्तत्र भक्षयन्ति १५

क्षीयस्वेति भक्षयन्त्येवमेनांश्चन्द्रं प्राप्तान्कर्मिणो भृत्यानिव स्वामिनो भक्षयन्त्युपभुञ्जते देवाः आप्यायस्वापक्षीयस्वेति न मन्त्रः किं तर्ह्याप्याय्याप्याय्य चम
सस्थं भक्षणेनापक्षयं च कृत्वा पुनः पुनर्भक्षयन्ति तथा। एवं देवा अपि सोमलोके लब्धशरीरान् कर्मिण उपकरणभूतान् पुनः पुनर्विश्रामय
न्तः कर्मानुरूपं फलं प्रयच्छन्तः। तद्धि तेषामाप्यायनं सोमस्याप्यायनमिवोपभुञ्जते उपकरणभूतान् देवाः॥ १५ ॥ ७ ॥

अह्न आपूर्यमाणपक्षमहर्देवतयातिवाहिता आपूर्यमाणपक्षदेवतां प्रतिपद्यन्ते आपूर्यमाणपक्षदेवताभिस्ते तदापूर्यमाणपक्षाद्यान्षण्मासानुदङ् उत्तरां दिशमादित्यः सवितैति तान्मासान्मासदेवताः प्रतिपद्यन्ते अपक्षयदेवतयातिवाहिताः ते मासेभ्य इति वक्तव्ये नात्र संवत्सरचारिणः षडुत्तरायणदेवताभ्यो मासेभ्यः षण्मासदेवताभिरतिवाहिताः देवलोकाभिमानिनीं देवतां प्रतिपद्यन्ते देवलोकादादित्यमादित्याद्वैद्युतं विद्युदभिमानिनीं देवतां प्रतिपद्यन्ते विद्युद्देवतां प्राप्तान्ब्रह्मलोकवासी पुरुषो ब्रह्मणा मनसा सृष्टो मानसः कश्चिदेत्यागत्य ब्रह्मलोकान्गमयति ब्रह्मलोकानित्यधरोत्तरभूमिभेदेन भिन्ना इति गम्यते बहुवचनप्रयोगादुपासनतारतम्योपपत्तेश्च ते तेन पुरुषेण गमिताः सन्तस्तेषु ब्रह्मलोकेषु पराः प्रकृष्टाः सन्तः स्वयं परावतः प्रकृष्टाः समाः संवत्सराननेका

ह्न आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान्षण्मासानुदङ्ङादित्य एति मासेभ्यो देवलोकं देवलोकादादित्याद्वैद्युतं तान्वैद्युतान्पुरुषो मानस एत्य ब्रह्मलोकान्गमयति ते तेषु ब्रह्मलोकेषु पराः परावतो वसन्ति तेषां न पुनरावृत्तिः ॥ १४ ॥

न्वसंति ब्रह्मणोऽनेकान्कल्पान्वसंतीत्यर्थः तेषां ब्रह्मलोकं गतानां नास्ति पुनरावृत्तिरस्मिन्संसारे न पुनरागमनमिति इहेति शाखान्तरपाठादिहेत्याकृतिमात्रग्रहणमिति चेच्छ्वोभूते पौर्णमासीमितिवदिति न इहेति विशेषणानर्थक्याद्यदि हि नावर्तन्त एवेह ग्रहणमनर्थकमेव स्यात् श्वोभूते पौर्णमासीमित्यत्र पौर्णमास्याः श्वोभूतत्वमनुक्तं न ज्ञायत इति युक्तं विशेषयितुं न हि तत्र श्व आकृतिशब्दार्थो विद्यत इति श्वःशब्दो निरर्थकः सन् श्वोभूते यत्र तु विशेषणशब्दे प्रयुक्तेऽन्विष्यमाणे विशेषणफलं चेद्गम्यते तत्र युक्तो निरर्थकत्वेनोत्स्रष्टुं विशेषणस्य ग्राह्यत्वं न तु सत्यां विशेषणफलावगतौ तस्मादस्मात्कल्पादूर्ध्वमावृत्तिर्गम्यते ॥ १४ ॥

बृ·टी· तस्माद्येगृहस्थाएवमग्निजोहमग्न्यपत्यमित्येवंक्रमेणाग्निभ्योजातोग्निरूपइत्येवंयेविदुस्तेचयेचामीअरण्येवानप्रस्थाःपरि
२२५ व्राजकाश्चारण्यनित्याःश्रद्धांश्रद्धायुक्ताःसंतःसत्यंब्रह्महिरण्यगर्भात्मानमुपासतेनपुनःश्रद्धांचोपासतेतेसर्वेर्चिरभिसं
भवंति।यावन्नगृहस्थाःपंचाग्निविद्यांसत्यंवानब्रह्मचेत्थंविदुस्तावत्श्रद्धाद्याहुतिक्रमेणपंचम्यामाहुतौहुतायांततोयोषा
275 ग्नेर्जाताःपुनर्लोकंप्रत्युत्थायिनोग्निहोत्रादिकर्मानुष्ठातारोभवंति।तेचकर्मणाधूमादिक्रमेणपुनःपितृलोकंपुनःपर्जन्या
दिक्रमेणेममावर्त्तंतेततःपुनर्योषाग्नेर्जाताःपुनःकर्मकृत्वैवमेवघटीयंत्रवत्गत्यागतिभ्यांपुनरावर्त्तंतेयदात्वेवंविदुस्त

येचामीअरण्येश्रद्धांसत्यमुपासतेतेर्चिरभिसंभवंत्यर्चिषोहर॥ १२ ॥

तोघटीयंत्रभ्रमणाद्विनिर्मुक्ताःसंतोर्चिरभिसंभवंति।अर्चिरितिनाग्निज्वालामात्रंकिंतर्हिअर्चिरभिमानिन्यर्चिःशब्दवाच्या
देवताउत्तरमार्गलक्षणाव्यवस्थितैवतामभिसंभवंति।नहिपरिव्राजकानामर्चिषैवसाक्षात्संबंधोस्तितेनदेवतैवपरिगृह्य
तेर्चिःशब्दवाच्याततोहर्देवतांमरणकालनियमानुपपत्तेरहःशब्दोपिदेवतैवायुषःक्षयोहिमरणंनह्येवंविदोहन्येवमर्त्तव्य
मित्यहर्मरणकालोनियंतुंशक्यतेनचरात्रौप्रेताःसंतोहःप्रतीक्षंतेसयावत्क्षिप्येन्मनस्तावदादित्यंगच्छतीतिश्रुत्यंतरात्॥ १३ ॥

नन्वग्निहोत्राद्यनिदर्शननिविषयमेवैतद्दर्शनं तच्च त्वक्रमसुक्तंतादिपदार्थषट्कनिर्णये दिव्यमेवाहवनीयं कुर्वीत इत्यादिरिहाप्युपथ
त्नेन कस्याग्नित्वमाहितस्य समित्वमित्यादिवाक्यसामर्थ्यं तस्मान्नच्छेषमेवैतद्दर्शनमिति नपरिग्रहात्पतति व्याभिससप्तप्रसप्त
यावदेवपरिग्रहस्तावदेवैवंशाद्धेन परामृष्टं पुक्रममथाप्यग्नानर्थक्यात्त्रिंशत्तत्वाञ्च संख्यायात्र प्रपएवं वक्तव्याः । अथानिर्दि
तमप्यनूद्येत पश्चात्प्रसंसंवानुवदन्नेयुक्तेनत्वसौ लोकोग्निरित्यथोपलक्षणार्थस्तत्याप्याद्येनाप्येन चोपलक्षणायुक्तेस्त्रुसंत
राज्ञ समाने हि प्रकरणेक्तं होतृप्रक्तौ यंचाग्नीन्वेदेति पंचसंख्यायाएवोपादानादनग्निहोत्रशेषमेतत्संवाप्यग्निदर्शनं यन्नग्नि
समिदादि सामान्यं तदग्निहोत्रस्त्वसमर्थमित्यवोचाम तस्मात्त्रोक्तंतादिपदार्थषट्कपरिज्ञानादर्चिरादि प्रतिपत्तिरेवमितिप्रक्र
तोपादानेनार्चिरादि प्रतिपत्तिविधानात्केपुनस्तेयएवंविद गृहस्था एव । ननु नेष्टोषवत्यादिसाधनेन धूमादि प्रतिपत्तिर्विधीयते
तानानेवंविदामपि गृहस्थानां यत्तादिसाधनोपपत्तेः भिक्षुवानप्रस्थयोश्चारण्यसंबंधेन ग्रहणान्न । गृहस्थकर्मसंबद्धत्वा
त्रयंवाग्निदर्शनस्यातो नापि ब्रह्मचारिणाएवंविद इति गृहस्थेनैतेषां तन्नेरेय यथि प्रवेशः स्मृति प्रामाण्यात् । अष्टाशीतिसहस्रा
णां क्षीणामूर्ध्वरेतसां । उत्तरेणार्यम्णः पंथाः तेमृतत्वं हि भेजिर इति ॥ १२ ॥ ७ ॥ ७ ॥

बृ॰टी॰ अथ यदा एनं मृतमग्नये अग्न्यर्थमेव यस्माद्धरन्ति ऋत्विजस्तस्याहुतिभूतस्य प्रसिद्धोऽग्निरेव होमाधिकरणं न परिकल्प्योऽग्निः प्रसिद्ध एव समित्समि
२७३ त्समिद्धूमो धूमोऽर्चिरर्चिरङ्गारा अङ्गाराः विस्फुलिङ्गा विस्फुलिङ्गा यथाप्रसिद्धमेव सर्वमित्यर्थः। तस्मिन्पुरुषमन्त्याहुतिं जुह्वति तस्या आ

2 73

अथैनमग्नये हरन्ति तस्याग्निरेवाग्निर्भवति समित्समिद्धूमो धूमोऽर्चिरर्चिरङ्गारा अङ्गारा विस्फुलिङ्गा विस्फुलि
ङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः पुरुषं जुह्वति तस्या आहुत्यै पुरुषो भास्वरवर्णः संभवति ये य एवमेतद्विदुः १२

हुत्या आहुतेः पुरुषो भास्वरवर्णोऽतिशयदीप्तिमान्निषेकादिभिरेन्त्याहुत्यन्तैः कर्मभिः संस्कृतत्वात्संभवति निष्पद्यते। इदानीं प्रथमप्रश्ननिरा राम॰
करणार्थमाह ते के य एवं यथोक्तं पंचाग्निदर्शनमेतत्तद्विदुरेवंशब्दादग्निसमिद्धूमार्चिरङ्गारविस्फुलिङ्गाश्रद्धादिविशिष्टाः पंचाग्न २७३
योनिर्दिष्टास्तानेवमेतान्पंचाग्नीन्विदुरित्यर्थः॥ १२ ॥

योषा वाव अग्निर्गौतमेत्यत्र योषेति स्त्री पंचमो होमाधिकरणमग्निस्तस्या उपस्थ एव समित्तेन हि सा समिध्यते। लोमानि धूमस्तदुत्थान
साम्यात् योनिरर्चिर्वर्णसामान्यात् यदन्तः करोति तेऽङ्गाराः अन्तःकरणं मैथुनव्यापारस्तेऽङ्गाराः वीर्योपशमहेतुत्वसामा
न्यात् वीर्योपशमकारणं मैथुने तथैवाङ्गारभावोऽग्नेरुपशमकारणमभिनन्दाः सुखलवाः क्षुद्रत्वसामान्याद्विस्फुलिं
गास्तस्मिन्नरेतो जुह्वति तस्या आहुतेः पुरुषः संभवति एवं श्रपर्जन्यार्थलोकपुरुषयोषाग्निषु क्रमेणाहूयमानाः सोमवृ

योषा वा अग्निर्गौतम तस्या उपस्थ एव समिल्लोमानि धूमो योनिरर्चिर्यदन्तः करोति तेऽङ्गारा अभिनन्दा विस्फुलिङ्गास्त
स्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा रेतो जुह्वति तस्या आहुतेः पुरुषः संभवति स जीवति यावज्जीवत्यथ यदा म्रियते॥ ११ ॥

ष्ट्यन्नरेतोभावेन स्थूलतारतम्यक्रममापद्यमानाः श्रद्धाशब्दवाच्या आपः पुरुषशरीरमारभन्ते यः प्रश्नश्च तद्धि वेत्थ यतिथ्यामाहु
त्यां हुतायामापः पुरुषवाचो भवन्तीति ३ इति स एष निर्णीतः पंचम्यामाहुतौ योषाग्नौ हुतायां रेतोभूता आपः पु
रुषवाचो भवन्तीति स पुरुष एवं क्रमेण जातो जीवति कियन्तं कालमित्युच्यते। यावज्जीवति यावदस्मिन् शरीरे स्थितिनिमित्तं क
र्म ध्रियते तावदित्यर्थः। अथ तत्क्षये यदा यस्मिन्काले म्रियते॥ ११ ॥ छ ॥

बृ॰टी॰ पुरुषो वा अग्निर्गौतम प्रसिद्धः शिरःपाण्यादिमान् पुरुषस्तस्य व्यात्तं विवृतं मुखं समित् विवृतेन हि मुखेन दीप्यते पुरु
२७२ षो वचनस्वाध्यायादौ यथा समिधाग्निः प्राणो धूमस्तदुत्थानसामान्यान्मुखाद्धि प्राण उत्तिष्ठति वाक् शब्दोऽर्चिर्व्यंजकत्वसामा

272

पुरुषो वा अग्निर्गौतम तस्य व्यात्तमेव समित्प्राणो धूमो वागर्चिश्चक्षुरंगाराः
श्रोत्रं विस्फुलिंगास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा अन्न
ं जुह्वति तस्या आहुत्यै रेतः संभवति ॥ १०॥

न्यादर्चिर्व्यंजकं तथा वाक् शब्दोऽभिधेयव्यंजकः चक्षुरंगारा उपशमसामान्यात् प्रकाशाश्रयत्वाद्वा श्रोत्रं विस्फुलिंगा वि
क्षेपसामान्यात्तस्मिन्नन्नं जुह्वति ननु नैव देवा अन्नमिह जुह्वतो दृश्यन्ते नैष दोषः प्राणा नो हि देवास्तेऽपि यन्नेऽरक्षि दैवमंडलस्थो देवास्तद्व रम॰
नाश्नं प्राणाः स्तेऽवात्र स पुरुषेऽग्नौ प्रास्यन्त्याहुतेरेतः संभवत्यन्नपरिणामो हि रेतः ॥ १०॥ २७२

पर्जन्यो वा अग्निर्गौतमेति द्वितीयाहुत्याधारः आहुत्योराहुतिक्रमेण पर्जन्यो नाम वृष्ट्युपकरणाभिमानी देवतात्मा तस्य संवत्सर एव समिदेवं तत
रेणाद्धि शरद्ग्रीष्मादिभिर्वा पार्थिवैः स्वायत्तैः पर्जन्यो वै विपरिवर्त्तमानेन पर्जन्योग्निर्दीप्यते। अभ्राणि धूमो धूमप्रभवत्वाद्धूमवदुपलक्ष्यत्वाद्वा विद्युदर्चिः
प्रकाशसामान्यादशनिरंगाराः उपशांतत्वात्काठिन्यसामान्याद्वा ह्रादनयो ह्रादनशब्दाः स्तनयित्नुशब्दा विस्फुलिंगाः विक्षेपानेकत्वसा
मान्यात्तस्मिन्नेतस्मिन्नित्याहुत्यधिकरणाविर्भावार्थं देवा इति त एव होतारः सोमं राजानं जुह्वति यो द्युलोकाग्नौ श्रद्धाहुतं हुतायाम
भिनिर्वृत्तः सोऽद्वितीये पर्जन्याग्नौ हूयते तस्या आहुतेः सोमाहुतेर्वृष्टिः संभवति॥ अयं वै लोको ग्निर्गौतम अयं लोक इति प्राणिजन्मोपभोगा

पर्जन्यो वा अग्निर्गौतम तस्य संवत्सर एव समिदभ्राणि धूमो विद्युदर्चिरशनिरंगाराह्रादनयो विस्फुलिंगास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ दे
वाः सोमं राजानं जुह्वति तस्या आहुतेर्वृष्टिः संभवति॥ अयं वै लोको ग्निर्गौतम तस्य पृथिव्येव समिदग्निर्धूमो रात्रिरर्चिश्चंद्र
मा अंगारा नक्षत्राणि विस्फुलिंगास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा वृष्टिं जुह्वति तस्या आहुतेरन्नं संभवति॥ ६ ॥

श्रयः क्रियाकारकफलविशिष्टः स तृतीयोग्निस्तस्याग्नेः पृथिव्येव समित्पृथिव्या ह्ययं लोकोऽनेकप्राण्युपभोगसंपन्नया समिध्यते अग्निर्धूमः पृथि
व्याश्रयोत्थानसामान्यात्पार्थिवं हीन्धनद्रव्यमाश्रित्याग्निरुत्तिष्ठति यथा समिदाश्रयेण धूमो रात्रिरर्चिः समित्संबंधप्रभवसामान्यादग्नेः स
मित्संबंधेन ह्यर्चिः संभवति तथा पृथिवीसमित्संबंधेन शर्वरी पृथिवीच्छायां हि शार्वरं तम आचक्षते। चंद्रमा अंगारास्तत्प्रभवत्वसामान्यात्
र्चिषो ह्यंगाराः प्रभवंति। तथा रात्रौ चंद्रमा उपशांतत्वसामान्याद्वा नक्षत्राणि विस्फुलिंगा विस्फुलिंगवत्त्विक्षेपसामान्यात्तस्मिन्नेतस्मिन्नित्यादि

बृ.टी. तत्र वागेव प्रथमं ह अस्माच्छरीराडुच्चक्राम । साऽक्रान्तवती सा चोत्क्रम्य संवत्सरं प्रोष्य प्रोषिता भूत्वा पुनरागत्योवाच कथमशकत न शक्तवन्तो यूयं मद्
२६३ तेऽमां विना जीवितुमिति एवमुक्ता ऊचुर्यथा लोके कला मूका अवदन्तो वाचा प्राणन्तः प्राणेन व्यापारं कुर्वन्तः प्राणेन पश्यन्तो दर्शनव्यापारं च चक्षुषा

वा श्रोत्रमुच्चक्राम सा संवत्सरं प्रोष्यागत्योवाच कथमशकत मदृते जीवितुमिति ते होचुर्यथाऽकला अवदन्तो वाचा प्राणन्तः प्राणेन पश्य
न्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेण विद्वांसो मनसा प्रजायमाना रेतसैवमजीविष्मेति प्रविवेश ह वाक् । चक्षुर्होच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोष्यागत्योवाच कथमशकत मदृते जीवितुमिति ते होचुर्यथाऽन्धा अपश्यन्तश्चक्षुषा प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा शृण्वन्तः श्रोत्रेण विद्वां
सो मनसा प्रजायमाना रेतसैवमजीविष्मेति प्रविवेश ह चक्षुः । श्रोत्रं होच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोष्यागत्योवाच कथमशकत मदृ
ते जीवितुमिति ते होचुर्यथा बधिरा अशृण्वन्तः श्रोत्रेण प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा विद्वांसो मनसा प्रजायमाना
रेतसैवमजीविष्मेति प्रविवेश ह श्रोत्रं । श्रोत्रेण प्रजायमाना रेतसैवमजीविष्मेति प्रविवेश ह मनः । रेतो होच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोष्या
गत्योवाच कथमशकत मदृते जीवितुमिति ते होचुर्यथा क्लीबा अप्रजायमाना रेतसा प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा शृ रम्भ०
ण्वन्तः श्रोत्रेण विद्वांसो मनसैवमजीविष्मेति प्रविवेश ह रेतः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ २६३

कुर्वन्तस्तथा शृण्वन्तः श्रोत्रेण विद्वांसो मनसा कार्याकार्यादिविषयं प्रजायमाना रेतसा पुत्रान् उत्पादयन्तः एवमजीविष्म वयमिमे वयं प्राणोद्देश्ये
न राजा गात्मनोऽस्मिन्नवसिष्ठन्तं तु प्राविवेश ह वाक् यथा चक्षुर्होच्चक्रामेत्यादि पूर्ववत् श्रोत्रं मनः प्रजातिः ॥ ५ ॥

तेहइमेप्राणावागादयः अहंश्रेयसेअहंश्रेयानित्येतस्मैप्रयोजनायविवदमानाविरुद्धंवदमानाब्रह्मजग्मुर्ब्रह्मगतवंतोब्रह्मशब्दवा
च्यंप्रजापतिंगत्वाचतद्ब्रह्मऊचुरुक्तवंतः कोनोस्माकंमध्येवसिष्ठः कोनोस्माकंवसतिचवासयतिचातद्ब्रह्मतैःपृष्टंसत्हउवाचउक्तवद्य
स्मिन्वोयुष्माकंमध्येउत्क्रांतेनिर्गतेशरीरेइदंशरीरंपूर्वस्मादतिशयेनपापीयःपापतरंमन्यतेलोकःशरीरंहिनामानेकाशुचिसंघाततत्तज्जीव

तेहेमेप्राणाअहंश्रेयसेविवदमानाब्रह्मजग्मुस्तद्धोचुःकोनोवसिष्ठइतितद्धोवाचयस्मिन्वउत्क्रांतइदं
शरीरंपापीयोमन्यतेसवोवसिष्ठइति॥५ ॥ १ ॥

तोऽपिपापमेवततोऽपिकष्टतरंयस्मिन्नुत्क्रांतेभवतिवैराग्यार्थमिदमुच्यतेपापीयइतिसवोयुष्माकंमध्येवसिष्ठोभविष्यतीतिजानन्न
पिवसिष्ठंप्रजापतिर्नोवाचायंवसिष्ठइतिइतरेषामप्रियपरिहारायतएवमुक्ताब्रह्मणाआत्मनोवीर्यपरीक्षणायक्रमेणोत्क्र
क्रमुः॥ ५ ॥ १ ॥

छां० साहवाक्प्रथमंबलिंदानायप्रवृत्ताहकिलऽवाचाऽकवतीयदेऽहंवसिष्ठास्मियन्ममवसिष्ठत्वंतत्तवैवतेनवसिष्ठगुणोनत्वंतत्त्वसि
२६४ ष्ठोसीतियदहंप्रतिष्ठास्मित्वंतत्प्रतिष्ठोसियाममप्रतिष्ठासात्वमसीति चक्षुः समानमन्यत्तेहंपदायतनंश्रो जाति त्वगुणांक्रमेण

264 साहवागुवाच यद्वाअहंवसिष्ठास्मित्वंतद्वसिष्ठोसीतियद्वाअहंप्रतिष्ठास्मित्वंतत्प्रतिष्ठोसीतिचक्षुर्यद्वाअ
हं‌ऽसंपदस्मित्वंतत्संपदसीतिश्रोत्रंयद्वाअहमायतनमस्मित्वंतदायतनमसीतिमनोयद्वाअहंप्रजातिरस्मि
त्वंतत्प्रजातिरसीतिरेतस्तस्योमेकिमन्नंकिंवासइतियदिदंकिंचाश्वभ्यआकृमिभ्यआकीटपतंगेभ्यस्तत्तेन्नं॥७॥

समर्पितवन्तःप्राणायैवंसाधुबलिंदत्त्वावंतोऽब्रुवंस्तस्योमेएवंगुणविशिष्टस्यकिमन्नंकिंवासइतिआहुरितरेयदिदंलोकेकिंचकिंचि एम०
दन्नंनामआश्वभ्यआकृमिभ्यआकीटपतंगेभ्यःपतच्चश्वान्नंकृम्यन्नंकीटपतंगान्नंचतेनसहसर्वमेवयत्किंचित्प्राणिभिरद्यमानम २६४
न्नंतत्सर्वंतवान्नंसर्वंप्राणस्यान्नमितिदृष्टिरत्रविधीयते॥७

अथ ह प्राण उत्क्रमिष्यन्क्रमशः कारिष्यंस्तदानीमेव स्वस्थानात्प्रचलिता वागादयः किमिवेत्याह यथा लोके महाश्वासौ सुहय
स्त्वमेहाश्वः सुहयः शोभनो हयीलक्षणोपेतो महान्परिमाणतः सिन्धुदेशभवः। सैंधवोभिजननतः पड्वीशशंकून्पादबंधनशंकून्
ह्वोशाश्चते शंकवश्च तान्संवृहेदुद्यच्छेत् एकप्रयत्नेनैवोत्खनेत् आरोह आरूढे परीक्षणाय एवं ह एव इमान्वागादीन्प्राणान्संववर्ह
यतवचनात्स्वस्थानाद्भ्रंशितवान् सो वागादयः हत्रत्नु हे भगवो भगवन्मोत्क्रमीः यस्मान्न वै शक्ष्यामः त्वदृते त्वां विना जीवितुं यथैव मम

अथ ह प्राण उत्क्रमिष्यन्यथा महासुहयः सैंधवः पड्वीशशंकून्संवृहेदेवं हैवेमान्प्राणान्संववर्ह ते होचुर्भगवन्नुत्क्रमीर्न वै श
क्ष्यामस्त्वदृते जीवितुमिति तस्यो मे बलिं कुरुतेति तथेति ॥ ६ ॥ ७ ॥

श्रेष्ठता विज्ञाता भवद्भिरहमत्र श्रेष्ठस्तस्मान्मे मम बलिं करं कुरुत न करं प्रयच्छन्नेति अयं च प्राणसंवादः कल्पितो विदुषः श्रेष्ठपरीक्षणाय का
रोपदेशोऽनेन द्विप्रकारेण विद्वान् को नु खल्व

मानेनैव विराड्जं वैराजाभिधानमात्मत्वचेतनीकरणमात्रेणापि वैराजेतिसंज्ञामाधत्त इत्यर्थः नन्वनामरूपस्याकीदृशंतन्ना
मरूपमित्याशंक्याह सहस्रशीर्षे शीर्षोपलक्षितसर्वाक्षःकरणादिकमपि ज्ञेयम् वै पुनः स हि वैराजः पुरुषः महावि
शं॰ऐ॰ ष्णुः महाविष्णुनामनामृदित्यर्थः उक्तं च ब्रह्मसंहितायाम् शक्तिमान पुरुषः सोयं लिंगरूपी महेश्वरः तस्मिन्नावि
३३७ रभूल्लिंगे महाविष्णुर्जगत्पतिः सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् सहस्रबाहुर्विश्वात्मा सहस्रांशुः सहस्रसू

नाम्यांप्रजास्ताभिरंडोऽभ्यस्यैवराजमायांशुसहस्रशीर्षकम्
स एव महाविष्णुर्नेतन्रूपे स सृष्ट्यापकल्पांबुनिधौ महत्स्वम् ७०

267

मिति ननु सुमहाविष्णुः कस्माद्विष्णोरेव परमकारणत्वेन महत्त्वमस्तु सत्यं अत्रमहत्सु विद्यातीति महाविष्णुमहत्त्वम शम
त्रस्याभिव्यक्तमहानृतप्रवेशनान्महत्त्वं परमकारणत्वेन विष्णोरेव ननु तदानीं तस्मिन्महत्त्वं कुतो नोच्यत इति चेत्सत्यं मुख्या ४७
नव तदानीं कारणरूपत्वेन महत्त्वस्यानेराग्रहः अन्येषामभावात् न चान्यस्याभावात् प्रवेशाभावात् अतः विष्णुला म ३
नावास्तु प्रवेशनारेव तदर्थेनमिति वाच्यं स्वस्मिन्नेव प्रवेशनात् न च स्वस्मिन्नाकाशाभावात्कथं प्रवेश इति वाच्यम् स्वस्य

समर्थ

भेरुख्यादिभिः परमाउत्कृष्टाश्रोशिभूतत्वात् अतः सर्वं विष्णुमयं जगदिति उक्तं चैतच्छ्रीमदाचार्येण हरिरेव जगज्जगदेव
हरिर्हरितो जगतो नहि भिन्नतनुः इति यस्य मतिः परमार्थगतिः स नरो भवसागरमुत्तरतीति अत्र कार्यकारणयोरभेद
दिति प्रदर्शितं उक्तं च श्रीभगवतगीतायां अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्त्तते इति मत्वा भजंते मां बुधा भावसमन्विताः
यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वेदांश्च गोपायति स्म कृष्णः तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमनुव्रजेदिति श्रु
त्यापि परमकारणत्वं भगवत एव स्मर्यते ननु वस्तु परमकारणत्वं भगवतः तथापि कुलालवद्भगवतोपि वैषम्यकता स्यादिति सा
शंकां परिहरति [illegible]मूलं अस्य प्रत्यहमनुभूतस्य प्रपंचस्य निमित्तमात्रं ननु कार्यकृतविक्षेपादिमत् इत्याह पूर्वं स्वे
व जगच्छ्रवणात् [illegible] एवांशावशात्कीसंभूते लिंगज्ञोन्यात्मके तत्र हरेः कामात्मकवीजेन प्रजाः संभूताः उक्तं चैतद्ब्रह्म
संहितायां लिंगयोन्यात्मिका जाता प्रजा माहेश्वरीः इमा इति क्रमेण प्राप्तस्य विराजः उत्पत्तिमाह ताभ्यामित्यादिः
श्रीकृष्ण परमात्मा ताभ्यां लिंगयोनिभ्यां शिवशक्तिभ्यां स्वागाभ्यां प्रजा असृजदिति शैवः माहेश्वरी प्रजाः संभूताः
त्यर्थः पु[illegible]जस्ताभिरंडमसृजदित्ति ताभिर्महत्तत्वाहंकारतन्मात्राभूतभूमिरंड चतुर्दशभुवनात्मकं सप्तावरणोपेतं वि
राडाख्यं स्वयं पुनरनंतः तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्रविशदिति अंडमेत्यांडमभिव्याप्य तत्रायः पिंडवच्चेतनीकृत्य तदभि

पा२

छा॰ योहवैसंपदंवेदसंपद्धुणायुक्तंयोवेदतस्यैतत्फलमस्मैविडषेसंपद्यतेहकिंयंकामंकामयतेसकामःकिंपुनःसंपद्गुणार्कंश्रोत्रंवैसंपत्कथंपु
२६२ नःश्रोत्रस्यसंपद्गुणात्वमित्युच्यतेश्रोत्रेसतिहियस्मात्सर्ववेदाःअभिसंपन्नाःश्रोत्रेंद्रियवतोध्येयत्वाद्वेदविहितकर्मायत्ताश्चकामास्तस्मा
च्छ्रोत्रंसंपदतोविज्ञानानुरूपंफलंसंहास्मैपद्यतेयंकामंकामयतेयएवंवेदयोहवाआयतनंवेदायतनमाश्रयस्तद्योवेदायतने
स्वानांभवत्यायतनंजनानामन्येषामपिकिंपुनस्तदायतनमित्युच्यतेमनोवाआयतनमाश्रयइंद्रियाणांविषयाणांचमनआ

योहवैसंपदंवेदसंहास्मैपद्यतेयंकामंकामयतेश्रोत्रंवैसंपच्छ्रोत्रेहीमेसर्ववेदाअभिसंपन्नाःसंहास्मैपद्यतेयंकामंकामयतेयएवं
वेदयोहवाआयतनंवेदायतनंस्वानांभवत्यायतनंजनानांमनोवाआयतनंस्वानांभवत्यायतनंजनानांयएवंवेदयोहवै
प्रजातिंवेदप्रजायतेहप्रजयापशुभिरेतोवैप्रजातिःप्रजायतेहप्रजयापशुभिर्यएवंवेद ३ ॥ ७ ॥ ७ ॥

श्रिताहिविषयाआत्मनोभोग्यत्वंप्रतिपद्यंतेमनःसंकल्पवशानिचेंद्रियाणिप्रवर्तंतेनिवर्तंतेचातोमनआयतनमिंद्रियाणामतोदर्शना
नुरूप्येणफलमायतनंस्वानांभवत्यायतनंजनानांयएवंवेदयोहवैप्रजापतिंवेदप्रजायतेहप्रजयापशुभिश्चसंपन्नोभवतिरेतोवैप्र राम॰
जातिःरेतसाप्रजननेंद्रियमुपलक्ष्यतेतद्विज्ञानानुरूपंफलंप्रजायतेहप्रजयापशुभिर्यएवंवेद ३ ॥ ७ ॥ ९ ॥ २६२

योहवैवसिष्ठंवेदवसिष्ठःस्वानांभवतितत्दर्शनानुरूप्येणफलंयेषांचज्ञातिव्यतिरेकेसार्वाशिष्टोभवितुमिच्छन्तितेषांचवसिष्ठोभवतीत्युच्य
तेऽन्तर्हिकासौवसिष्ठेतिवाग्वैवसिष्ठावासयत्यतिशयेनचेस्तेचेतिवसिष्ठावाग्मिनोहिधनवन्तोवसन्त्यतिशयेनाच्छादनार्थस्यवावसेर्व
सिष्ठाभिभवन्तिहिवाचावाग्मिनोऽन्यांस्तेनवसिष्ठगुणावत्परिज्ञानाद्वसिष्ठगुणोभवतीतिदर्शनानुरूपंफलंयोहवैप्रतिष्ठांवेदप्रतिति
ष्ठत्यनयेतिप्रतिष्ठातांप्रतिष्ठांप्रतिष्ठागुणावन्नंयोवेदतस्यैतत्फलंप्रतितिष्ठतिसमेदेशेकालेचतथाऽदुर्गेविषमेचदुर्गमनेचदे

योहवैवसिष्ठंवेदवसिष्ठःस्वानांभवतिवाग्वाववसिष्ठावसिष्ठःस्वानांभवत्यपिचयेषांबुभूषतियएवंवेद॥
योहवैप्रतिष्ठांवेदप्रतितिष्ठतिसमेप्रतितिष्ठतिदुर्गेचक्षुर्वैप्रतिष्ठाचक्षुषाहिसमेचदुर्गेचप्रतितिष्ठ
तिप्रतितिष्ठतिसमेप्रतितिष्ठतिदुर्गेयएवंवेद॥ २॥

शेदुर्भिक्षादौवाकालेविषमेयद्येवमुच्यतेकासौप्रतिष्ठाचक्षुर्वैप्रतिष्ठांकथंचक्षुषःप्रतिष्ठात्वमित्याहचक्षुषाहिसमेचदुर्गेचदृष्ट्वा
प्रतितिष्ठत्यतोऽनुरूपंफलंप्रतितिष्ठतिसमेप्रतितिष्ठतिदुर्गेयएवंवेदेति॥ २॥ ३॥ ३॥

छां॰टी॰ २६१ प्राणो गायत्रीत्युक्तं कस्मात्पुनः कारणात्प्राणभावो गायत्र्याः न पुनर्वागादिभाव इति यस्मात् ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च प्राणो न वागादयो ज्येष्ठश्रेष्ठगुण
भाजः कथं ज्येष्ठत्वं श्रेष्ठत्वं च प्राणस्येति तन्निर्दिधारयिषयेदमारभ्यते अथवा उक्थयजुःसामक्षत्त्रादिभावैः प्राणस्यैवोपासनमभिहितं सत्स्व
प्यन्येषु चक्षुरादिषु तत्र हेतुमात्रमिहानन्तर्येणाभिसंबध्यते । न पुनः पूर्वशेषता विवक्षिता तत्र खिलत्वादस्य कोऽस्य पूर्वत्र यदनुक्तं विशिष्टफलं
प्राणविषयमुपासनं तद्वक्तव्यमिति यः कश्चिद्वेदेत्यस्यावधारणार्थः । यो ज्येष्ठश्रेष्ठगुणं वक्ष्यमाणं यो वेद सोऽभवत्येव ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च एवं
फलेन प्रलोभितः सन्नृषिश्रायाभिमुखीभूतः तस्मै चाह । प्राणो वै ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च कथं पुनरवगम्यते । प्राणो ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्चेति यस्मान्निषेक
काल एव शुक्रशोणितसंबन्धः प्राणादिकलापस्याविशिष्टस्तथापि ना प्राणं शुक्रं विरोहतीति प्रथमो वृत्तिलाभः प्राणस्य चक्षुरादिभ्योतो

हरिः ॐ ॥ यो ह वै ज्येष्ठं श्रेष्ठं च वेद ज्येष्ठश्च ह श्रेष्ठश्च स्वानां भवति प्राणो वै ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च स्वानां भवत्यपि च येषां बुभूषति य
ज्येष्ठो वयसा प्राणो निषेककालादारभ्य गर्भं पुष्यति प्राणः प्राणे हि लब्धवृत्तौ पश्चाच्चक्षुरादीनां वृत्तिलाभ इत्यतो युक्तं प्राणस्य ज्येष्ठत्वं ॥ एवं वेद १॥
चक्षुरादिषु भवति तु कश्चित्कुले ज्येष्ठो गुणहीनत्वात्तु न श्रेष्ठो मध्यमः कनिष्ठो वा गुणाढ्यत्वाद्भवेच्छ्रेष्ठो न ज्येष्ठो न तु तथेहेत्याह प्राण एव
तु ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च कथं पुनः श्रैष्ठ्यमवगम्यते प्राणस्य तदिह संवादेन दर्शयिष्यामः सर्वथापि तु प्राणं ज्येष्ठश्रेष्ठगुणं यो वेदोपास्ते स स्वानां राम॰
ज्ञातीनां ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च भवति श्रेष्ठज्येष्ठगुणोपासनसामर्थ्यात् स्वव्यतिरेकेणापि च येषां मध्ये ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च भविष्यामीति बुभूषति भवितु २६१
मिच्छति तेषामपि ज्येष्ठश्रेष्ठप्राणदर्शी ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च भवति । ननु वयोनिमित्तं ज्येष्ठत्वं तदिच्छातः कथं भवतीत्युच्यते । नैष दोषः प्राणवद्वृत्तिलाभव
त्त्वस्यैव ज्येष्ठत्वस्य विवक्षितत्वात् ॥ १ ॥

मामामृतस्य सत्यस्य शरीरपाते शरीरस्थो यः प्राणो वायुः सोऽनिलं वायुमेव प्रतिगच्छतु तथान्या देवाः स्वां स्वां प्रकृतिं गच्छन्त्वथेदमपि भस्मान्तं सत् पृथिवीं यातु शरीरमथेदानीमात्मनः संकल्पभूतां मनसि व्यवस्थितामग्निदेवतां प्रार्थयति। ॐमिति क्रतो इति च संबोधनार्थौ वा। ॐकारप्रतीकत्वादोंमनोमयत्वाच्च क्रतुः हे ॐकार हे क्रतो स्मर स्मर्त्तव्यं यन्मया तत्कालो हि त्वत्स्मरणवशाद्धीष्टा गतिः प्राप्यतेऽतः प्रार्थ्यते यन्मया प्राक्कृतं तत्स्मर च पुनरुक्तिरादरार्था। किं चे हे अग्ने नय प्रापय सुपथा शोभनेन मार्गेण रायेऽधनाय कर्मफलप्राप्तय

वायुरनिलममृतमथेदं भस्मान्तं शरीरं ॐ क्रतो स्मर कृतं स्मर क्रतो स्मर कृतं स्मर। अग्ने नय सुपथा राये अस्मान्विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठां ते नम उक्तिं विधेम १६ पंचदशं ब्राह्मणं इति श्री उपनिषत्कांडे पंचमोऽध्यायः॥

इत्यर्थः। न दक्षिणेन कृष्णेन पुनरावृत्तियुक्तेन किं तर्हि शुक्लेनैव सुपथास्मान्विश्वानि सर्वाणि हि देव वयुनानि प्रज्ञानानि सर्वप्राणिनां विद्वान् किं च युयोधि अपनय वियोजयास्मदस्मत्तो जुहुराणं कुटिलं एनः पापं पापजातं सर्वं तेन वयं वियुक्ता वयमेष्याम उत्तरेण पथा त्वत्प्रसादात् किं तु वयं तव परिचर्यां कर्तुं न शक्नुमो भूयिष्ठां बहुतमां ते तुभ्यं नमउक्तिं नमस्कारवचनं विधेम नमस्कारेण परिचरेमेत्यर्थोऽन्यत्कर्तुमशक्ताः सन्तः इति श्रीमद्गोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीशंकरभगवतः कृतौ बृहदारण्यभाष्ये सप्तमोध्यायः समाप्तः १६ ॥

ईशटी॰ योज्ञानकर्मसमुच्चयकारी सोंतकाले आदित्यं प्रार्थयत्यखिलचक्षुःसंयोगाय आलम्बरीयः यादो हि सः तद्व्यस्थानेषु ज्ञानतमः स एवं प्रार्थयते हिरण्म
२६० येन ज्योतिर्मयेन पात्रेणापि धीयाते अपिहितं आच्छाद्यते एवमिदं सत्यमार्षं ब्रह्म ज्योतिर्मयेन मंडलेनापिहितमिवास्माकं हितं चेतसा मम दृश्यत्वात्तद्ड
च्यते सत्यस्यापिहितं मुखं स्वरूपं तदपिधानं पात्रमपिधानमिव दृश्यते न प्रतिबंधकारणं तत्त्वं हे पूषन् जगतः पोषणात् पूषा सविता अपावृणु दर्शन
प्रतिबंधकारणमपनयेत्यर्थः । सत्यधर्माय मे त्वं धर्मो यस्य मम सोहं सत्यधर्मस्तस्मै तदात्मभूताय मेऽर्थः दृष्टये दर्शनाय पूषन्नित्यादीनि नामा
मामंत्रणार्थानि सवितुः एकर्षे एकश्चासावृषिश्च एकर्षिः दर्शनादृषिः स हि सर्वस्य जगतः आत्माऽयं चक्षुश्च सन् सर्वं पश्यत्येको वा गच्छति

हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखं तत्त्वं पूषन्नपावृणु सत्यधर्माय दृष्टये पूषन्नेकर्षे यम सूर्य प्राजापत्य व्यूह
रश्मीन्समूह तेजो यत्ते रूपं कल्याणतमं तत्ते पश्यामि योऽसावसौ पुरुषः सोऽहमस्मि ॥ २५ ॥

यो कर्षिः सर्पण एकाकी चरतीति मंत्रवर्णाद्यमः सर्वं हि जगतः संयमनं त्वत्कृतं सूर्य सुष्ठु ईरयते रसान्रश्मीन्प्राणान्धियो वा जगत इति प्राजा
पत्य प्रजापतेरीश्वरस्यापत्यं हिरण्यगर्भस्य वा हे प्राजापत्य व्यूह विगमय परश्मीन्समूह संक्षिपात्मनस्तेजो येनाहं शक्नुयां द्रष्टुं तेजसा त्यपहतदृष्टि
र्न शक्नुयां त्वत्स्वरूपमंजसा द्रष्टुं विद्योतन इव रूपाणामतः उपसंहर तेजः यत्ते तव रूपं सर्वकल्याणानामतिशयेन कल्याणं कल्याणतमं तत्ते पश्या
मि पश्यामो वयं वचनव्यत्ययेन यो सौ भूर्भुवः स्वर्व्याहृत्यवयवः पुरुषः पुरुषाकृतित्वात्पुरुषः सोहमस्मि भवामि अहरहमिति चोपनिषद्ज्ञत्वात् आदि

[illegible] २५ ॥
राम०
२६०

गायत्र्यामुखमविज्ञायार्थवादरूपतो एतद्धि किल वै समर्थितेन तत्र गायत्रीविज्ञानविषये जनको वैदेहः बुडिलो मनामतो अश्वतराश्वि सायस्यमाश्वतराश्वि
लं किल लोकेवानायद्व इति वितर्के हो अहो इत्येतयत्वं गायत्रीविद्ब्रूयाः। गायत्रीविदस्मीति यद्ब्रूयाः। किमिदं तस्य वचसोऽननुरूपमथ कथं य
द्गायत्रीवितत्प्रतिग्रहदोषेणाहस्तीभूतो वहसीति स प्रत्याह राजा स्मारितो मुखं गायत्र्याः हि यस्मादस्या हे सम्राट् न विदांचकर न विज्ञा

एतद्ध वै तज्जनको वैदेहो बुडिलमाश्वतराश्विमुवाच यन्नु हो तद्गायत्रीविदब्रूथा अथ कथं हस्तीभूतो वहसीति मु
खं ह्यस्याः सम्राण्न विदांचकरेति होवाच तस्या अग्निरेव मुखं यदि ह वा अपि बह्विवाग्नावभ्यादधति सर्वमेव तत्संद
हत्येवं हैवैवंविद्यद्यपि बह्विव पापं कुरुते सर्वमेव तत्संप्साय शुद्धः पूतोऽजरोऽमृतः संभवति ८ चतुर्दशं ब्राह्मणं ॥

तवानस्मीति ह उवाच एकं मम विकलत्वात्ता गायत्रीविज्ञानं मम फलं जातं शृणु तर्हि तस्या गायत्र्याः अग्निरेव मुखं यदि ह वै अपि बह्विवेंधनं अग्नाव
भ्यादधति लौकिकाः सर्वमेव तत्संदहत्येवेंधनमग्निरेवं ह एव एवं वित् गायत्र्या अग्निमुखमित्येवं वेत्तीत्येवं वित्स्यात्तात्त्वयं गायत्र्यात्माग्निमुखः सन्
यद्यपि बह्विव पापं कुरुते प्रतिग्रहादिदोषं तत्सर्वं पापजातं संप्साय सम्यक् भक्षयित्वा शुद्धोऽग्निवत्पूतश्च तस्मात्प्रतिग्रहदोषात्ता गायत्र्यात्माऽजरो
ऽमृतश्च संभवति ८ सप्तमस्य चतुर्दशं ब्राह्मणं

बृ॰ टी॰ २५९ तस्या उपस्थानं तस्या गायत्र्या उपस्थानं नमस्करणमनेन मंत्रेण कोसौ मंत्र इत्याह हे भगवति गायत्रि असि त्वं भवसि त्रैलोक्यपादेनैकपदी त्रयीवि
द्यारूपेण द्वितीयेन द्विपदी प्राणादिना तृतीयेन त्रिपद्यसि चतुर्थेन तुरीयेण चतुष्पद्यसि एवं चतुर्भिः पादैरुपासकैः पद्यसे ज्ञायसे अतः परं परे
ण निरुपाधिकेन स्वेनात्मनापदसि अविद्यमानं पदं यस्याः सा त्वमपदसि यस्मान्नहि पद्यसे नेति नेत्यात्मत्वात् । अतो व्यवहारविषयाय
नमस्ते तुरीयाय दर्शताय पदाय परोरजसे असौ शत्रुः पाप्मा त्वत्प्राप्तिविघ्नकरः अदस्तदात्मनः कार्यं यत्त्वत्प्राप्तिविघ्नकर्तृत्वं मा प्राप्नो

तस्या उपस्थानं गायत्र्यस्येकपदी द्विपदी त्रिपदी चतुष्पद्यपदसि न हि पद्यसे नमस्ते तुरीयाय दर्शता
य पदाय परोरजसेऽसावदो मा प्रापदिति यं द्विष्यादसावस्मै कामो मा समृद्धीति वा न हैवास्मै स कामः समृध्य
ते यस्मा एवमुपतिष्ठतेऽहमदः प्रापमिति वा २३ ॥ ७ ॥ ७ ॥

व प्राप्नोतु इति शब्दो मंत्रपरिसमाप्त्यर्थः । यं द्विष्यात्तं प्रति द्वेषं कुर्यात्स्वयं विद्वांस्तं प्रत्यनेनोपस्थानम् असौ शत्रुरमुकनामेति नाम गृह्णीयाद् अस्मै प राम॰
रदत्ताय अभिप्रेतः कामो मा समृद्धि समृद्धिं मा प्राप्नोतु इति चोपतिष्ठते न हैवास्मै देवदत्ताय स कामः समृध्यते कस्मै यस्मा एवमुपतिष्ठते अहमदो दे २५९
वदत्ताभिप्रेतं प्रापमिति वोपतिष्ठते असावदो मा प्रापदित्यादित्रयाणां मंत्रपदानां यथाकामं विकल्पः ॥ २३ ॥ ७ ॥

सइमांस्त्रीन्स्यो गायत्रीवित् इमान्भूरादीस्त्रीन्गोश्वादिधनपूर्णान्लोकान्प्रतिगृह्णीयात्प्रतिग्रहः अस्या गायत्र्या एतत्प्रथमं पदं यद्याप्त्वात माप्नुया
यात् प्रथमस्य पदविज्ञानफलं तेन भुक्तं स्यान्नत्वधिकदोषोत्पादकः स प्रतिग्रहः। अथ पुनर्यावती इयं त्रयीविद्याय स्तावत्प्रतिगृह्णीयात् सोस्या एतद्द्विती
यं पदमाप्नुयात् द्वितीयपदविज्ञानफलं तेन भुक्तं स्यात्। अथ यावदिदं प्राणि यस्तावत्प्रतिगृह्णीयात् सोस्या एतत्तृतीयं पदमाप्नुयात्। तेन तृती
यपदविज्ञानफलं भुक्तं स्यात्कल्पयित्वेदमुच्यते यास्त्रय सममपि यदि कश्चित्प्रतिगृह्णीयात्तत्पादत्रयविज्ञानफलस्यैव क्षयकारणं न तस्म
स्य दोषस्य कर्तृत्वे क्षमं न चैवं दाता प्रतिग्रहीता वा प्राप्यते त्रीविज्ञानस्य तथैव कल्प्यते दाता प्रतिग्रहीता च यद्यप्येवं संभाव्यते नासौ प्रतिग्र

सयस्त्रमाइस्त्रीँल्लोकान्पूर्णान्प्रतिगृह्णीयात् सोस्या एतत्प्रथमं पदमाप्नुयादथ यावतीयं त्रयी विद्या यस्तावत्प्रतिगृह्णीयात् सोस्या एतद्द्वितीयं प
दमाप्नुयादथ यावदिदं प्राणि यस्तावत्प्रतिगृह्णीयात् सोस्या एतत्तृतीयं पदमाप्नुयादथास्या एतदेव तुरीयं दर्शतं पदं परोरजा य एष तपति
नैवं केनचनाप्यं कुत उ एतावत्प्रतिगृह्णीयात् २२ ॥

हीपराधहृन्मतः कस्मात् यतोभ्यधिकमपि पुरुषार्थविज्ञानमवशिष्टमेव चतुर्थपादविषयं गायत्र्यास्तद्दर्शयत्यथास्या एतदेव तुरीयं दर्शतं पदं प
रोरजा य एष तपति यच्चैतन्नैव केनचन केनचिदपि प्रतिग्रहेणाप्यं नैव प्राप्यमित्यर्थः। यथा पूर्वोक्तानि त्रीणि पदानि तान्यपि नैव प्राप्यानि केन
चित्कल्पयित्वैवमुक्तं परमार्थतः कुत उ एतावत्प्रतिगृह्णीयात्त्रैलोक्यादिसमं तस्मात् पदत्रयं प्रकारोयायास्येत्यर्थः॥ २२ ॥

उ॰टी॰
२५६

२५१

उत्थंतथोपासनानंतरमुक्थत्थंशस्त्रंतद्विषधानंमहाव्रतेऋतौर्विद्युनमाउकत्थं प्राणोवाउकत्थंप्राणास्त्रप्रधानउकत्थंचसर्वेशास्त्राणामतउकत्थमित्युपासी
तकथंप्राणाउत्थमित्याहप्राणोहियस्मादिदंसर्वमुत्थापयतिउच्छापयनातउक्थंप्राणोनत्यप्राणाः कश्चिदुत्तिष्ठतितउपासनफलमाहाउतहअस्मादेवंविद
उकत्थवितप्राणविनवीरःसुव्रउत्तिष्ठतिहदृष्टमेतत्फलमदृष्टंतुकत्थस्यसायुज्यंसलोकतांजयतियएवंवेदयजुरितिवीयोसीतप्राणोवैप्राणोवै
यजुःकथंयजुःप्राणाःप्राणोहियस्मात्सर्वाणिभूतानियुज्यन्तेनत्यस्मिन्नियाणोहि नचितत्कस्यचिद्योगसामर्थ्यमतोयुनक्तीतिप्राणोयजुः एवंविदःफ
लमाहयुज्यन्तेउप्यमेतस्मस्थैःह अस्मैएवंविदेसर्वाणिभूतानिश्रैष्ठ्यायअस्मैश्रैष्ठ्यायपयजुषःप्राणस्यसायुज्यमि
उकथंप्राणोवाउकथंप्राणोहीदंःसर्वमुत्थापयतिउद्धास्मादुकत्थविदउत्तिष्ठत्युकत्थस्यसायुज्यंसलोकतांजयतियएवंवेदयजुःप्राणोवैय
जुःप्राणोहीमानिसर्वाणिभूतानियुज्यन्तेयुज्यन्तेहास्मैसर्वाणिभूतानिश्रैष्ठ्यायपयजुषःसायुज्यंसलोकतांजयतियएवंवेद १५ सामप्राणो
वैसामप्राणोहीमानिसर्वाणिभूतानिसम्यञ्चिसम्यञ्चिहास्मैसर्वाणिभूतानिश्रैष्ठ्यायकल्पन्तेसाम्नःसायुज्यंसलोकतांजयतियएवंवेदक्षत्रं
त्रंप्राणोवैक्षत्रंप्राणोहिवैक्षत्रंत्रायतेहैनंप्राणःक्षणितोःप्रक्षत्रमत्रमाप्नोतिक्षत्रस्यसायुज्यंसलोकतांजयतियएवंवेद १६ त्रयोदशंब्राह्मणं
स्यादिसर्वसमानं १५ सामेतिचोपासीतप्राणंप्राणोवैसामकथंप्राणःसामप्राणोहियस्मात्सर्वाणिभूतानिसम्यञ्चिविक्षगच्छंतेसंगमनात्साम्यतापत्तिहेत्व
त्वात्साम प्राणाःसम्यञ्चिसंगच्छंतेह अस्मैसर्वाणिभूतानिनकेवलंसंगच्छंते श्रैष्ठ्यायभावायपचाहेकल्प्यन्तेसमर्थ्यन्तेसाम्नःसायुज्यमित्यादिपूर्ववत्प्राणं प्राणं
क्षत्रमित्युपासीतप्राणोवैक्षत्रंप्रसिद्धमेतत्प्राणोहवैक्षत्रंकथंप्रसिद्धतेत्यः हृत्याय तेयात्मयमेनाॅपिंडदेहंप्राणाःक्षणितोःक्षणनारशस्त्रादिहिंसितात्त्रायन
र्मेमेनापूरयक्षियस्मात्रस्मात्क्षत्रंत्राणात्प्रसिद्धंक्षत्रंप्राणस्यादिहतफलमाहप्रक्षत्रमत्रंनत्रायतेऽन्येनकेनचिदित्यत्रक्षत्रंप्राणास्तमत्रंक्षत्रंप्राणं

प्राणोतीत्यर्थः। शास्त्रजरेवायाठात्क्षत्रमात्रप्राप्नोतिप्राणोस्यत्र
गीतमर्थः। क्षत्रस्यसायुज्यंसलोकतांजयतियएवंवेद १६ सप्तमस्य
त्रयोदशंब्राह्मणं

२५६

नमेवंवादिनंसपिताहस्मऽआहपाणिनाहस्तेननिवारयन्माऽऽहेदमेवंवदीःकस्मादनयोरन्नप्राणयोरेकधाभूयंभूत्वापरमतांकस्मा
गच्छतामनन्तरंकिञ्चिदपिविद्वानेनेनब्रह्मदर्शिनेनपरमतांगच्छतातस्मान्नैवंवक्तुमर्हसिकस्तुसोऽभावितिपर्यवेदंवदेन्मेवोक्त्वाकथयत्कःपर
मतांगच्छतीतितस्माऽउहप्येतद्धस्मप्रातृदंवचउवाच।किंतत्त्वविद्वानित्यन्नंतदिदंप्रत्यन्नंवैविअन्नेहियस्मादिमानिसर्वाणिभूतानि
विष्टान्याश्रितान्यतोऽन्नंवीत्युच्यते।किंचरमितिप्रोक्तवान्यत्ताकिंपुनस्तद्रंप्राणोवैरंकुतइत्याहप्राणेहियस्माद्बलाश्रयेएतेसर्वा

सहस्माहपाणिनामाप्रातृदकस्त्वेनयोरेकधाभूयंभूत्वापरमतांगच्छतीतितस्माउहैतदुवाचवीत्यन्नंवैव्यन्नेहीमानिसर्वा
णिभूतानिविष्टानिरमितिप्राणोवैरंप्राणोहीमानिसर्वाणिभूतानिरमन्तेसर्वाणिहवाअस्मिन्भूतानिविशन्तिसर्वाणि
भूतानिरमन्तेयएवंवेद १४ द्वादशंब्राह्मणं॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥

णिभूतानिरमन्तेऽतोरंप्राणः।सर्वभूताश्रयणान्नंसर्वभूतरतिगुणश्चप्राणोनहिकश्चिदनायतनोनिराश्रयोरमतेनापिसत्यप्राणनेऽ
प्राणोऽर्वलोरमतेपन्नमाणीवलवांस्तुनदाङ्गार्थमात्मानंमन्यमानोरमतेलोकःएवंस्यात्साध्वयंचाध्यायकइत्यादिश्रुतेः।इदा
नीमेवंविदःफलमाहसर्वाणिहवाअस्मिन्भूतानिविशन्त्यन्नगुणज्ञानात्सर्वाणिभूतानिरमन्तेप्राणगुणज्ञानाद्यएवंवेद १४ स
प्तमस्यद्वादशंब्राह्मणं॥

बृह० न्यस्यैव हृदयाख्यस्य ब्रह्मणः सत्यमित्युपासनं विधित्सन्नाह तदिति हृदयं ब्रह्म परामृष्टं वै इति स्मरणार्थं तद्यत् हृदयं ब्रह्म स्मर्यते इत्येकमक्ष
२५१ रं तदेतदुच्यते प्रकारान्तरेणेति द्वितीयस्तच्छब्दः किं पुनस्तत्व कोनैरमेतदेव एतदिति वक्ष्यमाणं सत्यमिति तृतीयस्तच्छब्दः एतदिति वक्ष्यमा
णं वस्तु सन्निधीकृत्याह आस इव भूव किं पुनरेतदेवास्य प्रकृतं हृदयं ब्रह्मेति तदिति तृतीयस्तच्छब्दो विनियुक्तः किं तदित्याह विशेषतो नि
र्दिश्यते सत्यमेव सच्च त्यच्च मूर्तं चामूर्तं च सत्यं ब्रह्म पञ्चभूतात्मकमित्येतत् स यः कश्चित्सत्यात्मानमेतं महन्महत्वाद्यक्षं पूज्यं प्रथम

251

तद्वैतदेतदेव तदास सत्यमेव स यो हैतं महद्यक्षं प्रथमजं वेद सत्यं ब्रह्मेति जयतीमांल्लोकान् जित इन्न्वसावसद्य एव
मेतं महद्यक्षं प्रथमजं वेद सत्यं ब्रह्मेति सत्यं ह्येव ब्रह्म ५ चतुर्थं ब्राह्मणं॥ ४ ॥ छ ॥

जं प्रथमं जातं सर्वस्मात्संसारिणः एतदेवाग्रे जातं ब्रह्मातः प्रथमजं वेद विजानाति सत्यं ब्रह्मेति तस्येदं फलमुच्यते। यथा सत्येन ब्रह्मणा
इमे लोका आत्मसात्कृता जिता एवं सत्यात्मानं ब्रह्म महद्यक्षं प्रथमजं वेद स जयतीमांल्लोकान् किं च जितो वशीकृतः इन्नु त्वयं यथा ब्र
ह्मणा असौ शत्रुरिति वाक्यशेषः। असच्च असद्भवेत्सो शत्रुर्जितो भवेदित्यर्थः। कस्यैतत्फलमिति पुनर्निगमयति य एवमेतन्महद् एप०
यक्षं प्रथमजं वेद सत्यं ब्रह्मेति अतो विद्यानुरूपं फलं युक्तं सत्यं ह्येव यस्माद्ब्रह्म ५ सप्तमस्य चतुर्थं ब्राह्मणं ४॥ छ ॥ २५१

तत्र हृदयनामाक्षरविषयमेव तावदुपासनमुच्यते तदेतत् हृदयमिति नाम त्र्यक्षरं त्रीण्यक्षराण्यस्येति त्र्यक्षरं कानि पुनस्तानि त्रीण्य-
क्षराण्युच्यन्ते हृ इत्येकमक्षरमभिहरंति हृतेराहरतिकर्मणो हृ इत्येतद्रूपमिति यो वेद यस्मै हृदयाय ब्रह्मणे स्वाश्चेंद्रियाण्यन्ये च वि-
षयाः शब्दादयः स्वं स्वं कार्यमभिहरंति हृदयं च भोक्त्रर्थमभिहरत्यतो हृदयनाम्नो हृद इत्येतदक्षरमिति यो वेदास्मै विदुषेऽभिहरंति
स्वाश्च ज्ञातयोऽन्ये चासंबंधा बलिमिति वाक्यशेषः विज्ञानानुरूप्येणैतत्फलं तथा द इत्येतदप्येकमक्षरमेतदपि दा नार्थस्य ह्

तदेतत् त्र्यक्षरं हृदयमिति हृ इत्येकमक्षरमभिहरंत्यस्मै स्वाश्चान्ये च य एवं वेद द इत्येकमक्षरं ददत्यस्मै स्वाश्चान्ये च य एवं वेद
यमित्येकमक्षरमेति स्वर्गं लोकं य एवं वेद ४ इति तृतीयं ब्राह्मणं ॥ ४ ॥ ४ ॥

नेर्द इत्येतत् रूपं हृदयनामाक्षरत्वेनानिबद्धमत्रापि हृदयाय ब्रह्मणे स्वाश्च करणान्यन्ये च विषयाः स्वं स्वं वीर्यं ददति हृदयं च भोक्त्रे ददाति
स्वं वीर्यमतो दकार इत्येवं यो वेदास्मै ददति स्वाश्चान्ये च तथा यमित्येतदप्येकमक्षरमिणो गत्यर्थस्य यमित्येतद्रूपमस्मिन्नक्षरे नि-
बद्धमिति यो वेद स स्वर्गं लोकमेति एवं नामाक्षरादपीदृशं विशिष्टं फलं प्राप्नोति किमु वक्तव्यं हृदयस्वरूपोपासनादिति हृदयस्तु-
तये नामाक्षरोपन्यासः ४ सप्तमस्य तृतीयं ब्राह्मणं ॥ ३ ॥

बृ॰ टी॰ चहृदयादिप्रपाठकेष्वेकत्वात्मात्मलोकानि ह्वीरितः परं ब्रह्म उपायविशेषस्तस्याधिगमेभ्यस्त्वानस्त्वोयेयस्तु स एवात्मा पश्चाद्धर्मेभ्या नञ्चादेशो नेतीति निर्दि-
२४३ ष्टः स एव पंचमेऽप्याराणपरोपन्यासेन शाकल्ययाज्ञवल्क्यसंवादेनिर्द्धारितः पुनः पंचमसमाप्तौ पुनर्जनकयाज्ञवल्क्यसंवादे पुनरिहोपनिषत्समा-
प्तौ च तस्मीमपि प्रपाठकान्नामेतदात्मनिष्ठता नान्यांतरालेकश्चिदपि विवक्षितोऽर्थः इत्येतत्प्रदर्शनायांत उपसंहारः स एष नेति नेत्यादिः स्मा-
२५७ त्मकारणात्तेनापि निरूप्यमाणेन तत्त्वे नेति नेत्यात्मैवेनिष्ठनान्योपलभ्यते तर्केणावागमेनवा तस्मादेतदेवामृतत्वसाधनं यदेतन्नेतिनेत्यात्म-

स एष नेति नेत्यात्माऽगृह्यो न हि गृह्यतेऽशीर्यो न हि शीर्यतेऽसंगो न हि सज्यतेऽसितो न व्यथते न रिष्यतीति विज्ञातारमरे केन विजानीयादि-
त्युक्तानुशासनासि मैत्रेय्येतावदरे खल्वमृतत्वमिति होक्त्वा याज्ञवल्क्यो विजहार ६ पंचमं ब्राह्मणं॥ ५ ॥

परित्यागं सर्वसंन्यासस्त्वेतमर्थमुपसंजिहीर्षन्नाह एतावदेतावन्मात्रं यदेतन्नेतिनेत्यद्वैतात्मदर्शनमिदं चामृतत्वसहकारिकारणनिरपेक्ष-
मेवारे मैत्रेय्यमृतत्वसाधनं यत्पृष्टवत्यसि यदेव भगवान्वेत्थ तदेव मे ब्रूहीत्यमृतत्वसाधनमिति तदेतावदेवेति विज्ञेयं त्वया इति ह ए-
वं किलामृतत्वसाधनमात्मज्ञानं प्रियायै भार्यायै उक्त्वा याज्ञवल्क्यः किं कृतवान् यत्पूर्वं प्रतिज्ञातं प्रव्रजिष्यन्न स्मीति तच्चकार विजहा- राम॰
र प्रव्रजितवानित्यर्थः परिसमाप्ता ब्रह्मविद्यासंन्यासपर्यवसानाएतावाननुपदेश एतद्वेदनुशासनमेषा परमा निष्ठा एष पुरुषार्थकर्त्त- २४३
व्यतान्तइति॥ ८ ॥ ॥

पूर्वेण भूतमात्रासंसर्गविशेषलब्धविशेषविज्ञानमलमिव विलायितं विषयविशेषविज्ञाने तन्निमित्ते च भूतसंसर्गेण प्रेत्य संज्ञास्तीत्येवं याज्ञवल्क्येनोक्ता
सा होवाच मैत्रेय्यत्रैव मा भगवानेतस्मिन्नेव वस्तुनि विज्ञानघन एवैतेभ्यः संज्ञास्तीति मोहान्तं मोहमध्यमापीपिपत् आपीपदत् अत्रैव गमितवान्
सि संमोहितवानसीत्यर्थः अतो न वै अहमिममात्मानमुक्तलक्षणं विजानामि विवेकत इति स होवाच नाहं मोहं ब्रवीम्यविनाशी वा अरेऽयमा

तेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्तीत्यरे ब्रवीमीति होवाच याज्ञवल्क्यः सा होवाच मैत्रेय्यत्रैव मा भगवान्मोहान्तमा
पीपिपन्न वा अहमिमं विजानामीति स होवाच न वा अरे अहं मोहं ब्रवीम्यविनाशी वा अरेऽयमात्मानुच्छित्तिधर्मा यत्र हि द्वैतमिव भवति
तदितर इतरं पश्यति तदितर इतरं जिघ्रति तदितर इतरं रसयते तदितर इतरमभिवदति तदितर इतरं शृणोति तदितर इतरं मनुते तदितर
इतरं स्पृशति तदितर इतरं विजानाति यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्तत्केन कं जिघ्रेत्तत्केन कं रसयेत्तत्केन कमभिवदेत्तत्
केन कं शृणुयात्तत्केन कं मन्वीत तत्केन कं स्पृशेत्तत्केन कं विजानीयाद्येनेदं सर्वं विजानाति तं केन विजानीयात् ॥ ५ ॥

त्मायतः विनष्टुं शीलमस्येति विनाशी न विनाशी अविनाशी विनाशशब्देन विक्रियात्माविनाशी त्वविक्रिय आत्मेत्यर्थः अरे मैत्रेय्ययमात्मा
अतोऽनुच्छित्तिधर्मा उच्छित्तिरुच्छेदः उच्छेदोऽन्तो विनाशः उच्छित्तिर्धर्मोऽस्येति उच्छित्तिधर्मा न उच्छित्तिधर्मा अनुच्छित्तिधर्मा नापि विक्रियाल
क्षणोऽन्यो पक्षेदलक्षणो नाशोऽस्य विद्यत इत्यर्थः ॥ ५ ॥ १४ ॥ २ ॥

२४२ 242 वतर्थेशब्दनिश्वासेनैवलोकाद्यर्थेनिश्वासःसामर्थ्यादुक्तोभवतीतिदृष्टान्तः उहतम्सर्वशास्त्रार्थोपसंहारइतिकृत्वार्थप्राप्तोप्यर्थःस्पष्टीकर्त्तुं
सयथादुंदुभेर्हन्यामानस्यनवाह्याञ्छब्दाञ्छक्नुयाद्ग्रहणायदुंदुभेस्तुग्रहणेनदुंदुभ्याघातस्यवाशब्दोगृहीतः॥सयथाशंखस्यध्मायमान
स्यनवाह्याञ्छब्दाञ्छक्नुयाद्ग्रहणायशंखस्यतुग्रहणेनशंखध्मस्यवाशब्दोगृहीतः॥सयथावीणायैवाद्यमानायैनवाह्याञ्छब्दाञ्छक्नुयाद्ग्र
हणायवीणायैतुग्रहणेनवीणावादस्यवाशब्दोगृहीतः॥सयथार्द्रैधाग्नेरभ्याहितस्यपृथग्धूमाविनिश्चरंत्येवंवाअरेस्यमहतो
भूतस्यनिश्वसितमेतद्यदृग्वेदोयजुर्वेदः सामवेदोथर्वांगिरसइतिहासःपुराणंविद्याउपनिषदःश्लोकाःसूत्राण्यनुव्याख्या
नानिव्याख्यानानीष्टंहुतमाशितंपायितमयंचलोकःपरश्चलोकःसर्वाणिचभूतान्यस्यैवैतानिसर्वाणिनिश्वसितानि
सयथासर्वासामपांसमुद्रएकायनमेवंसर्वेषांशब्दानांस्पर्शानांत्वगेकायनमेवंसर्वेषांरसानांजिह्वैकायन
मेवंसर्वेषांगंधानांनासिकैकायनमेवंसर्वेषांरूपाणांचक्षुरेकायनमेवंसर्वेषांशब्दानांश्रोत्रमेकायनमेवंसर्वेषा
ंसंकल्पानांमनएकायनमेवंसर्वासांविद्यानांहृदयमेकायनमेवंसर्वेषांकर्माणांहस्तावेकायनमेवंसर्वेषामानंदानामु
पस्थएकायनमेवंसर्वेषांविसर्गाणांपायुरेकायनमेवंसर्वेषामध्वनांवागेकायनं॥सयथासैंधवघनोऽनंतरोबाह्यःकृत्स्नोरसघनए राम० २४२
वैवंवाअरेयमात्मानंतरोबाह्यःकृत्स्नःप्रज्ञानघनएवै ४॥
यदितिदृष्टान्तउच्यतेसर्वकार्यप्रलयेविद्यानिमित्तेसैंधवघनवदनंतरोबाह्यःकृत्स्नःप्रज्ञानघनएकआत्मावतिष्ठतेनेतरत् ४ ॥

आत्मनिखलुअरेमैत्रेपिदृष्टेकथंदृष्टआत्मनीत्युच्यतेपूर्वमाचार्यागमाभ्यांश्रुतेपुनस्तर्केणोपपत्त्यामतेविचारितेश्रवणंत्वागममात्रेणात्मतेऽप
सहोवाचनवाअरेपत्युःकामायपतिःप्रियोभवत्यात्मनस्तुकामायपतिःप्रियोभवतिनवाअरेजायायैकामायजायाप्रियाभवत्यात्मनस्तुकामाय
जायाप्रियाभवतिनवाअरेपुत्राणांकामायपुत्राःप्रियाभवंत्यात्मनस्तुकामायपुत्राःप्रियाभवंतिनवाअरेवित्तस्यकामायवित्तंप्रियंभवत्या
त्मनस्तुकामायवित्तंप्रियंभवतिनवाअरेपशूनांकामायपशवःप्रियाभवंत्यात्मनस्तुकामायपशवःप्रियाभवंतिनवाअरेब्रह्मणःकामाय
ब्रह्मप्रियंभवत्यात्मनस्तुकामायब्रह्मप्रियंभवतिनवाअरेक्षत्रस्यकामायक्षत्रंप्रियंभवत्यात्मनस्तुकामायक्षत्रंप्रियंभवतिनवाअरेलो
कानांकामायलोकाःप्रियाभवंत्यात्मनस्तुकामायलोकाःप्रियाभवंतिनवाअरेदेवानांकामायदेवाःप्रियाभवंत्यात्मनस्तुकामायदेवाःप्रि
योभवंतिनवाअरेवेदानांकापवेदाःप्रियाभवंत्यात्मनस्तुकामायवेदाःप्रियाभवंतिनवाअरेभूतानांकामायभूतानिप्रियाणिभवंत्या
त्मनस्तुकामायभूतानिप्रियाणिभवंतिनवाअरेसर्वस्यकामायसर्वंप्रियंभवत्यात्मनस्तुकामायसर्वंप्रियंभवत्यात्मावाअरेद्रष्टव्यः
श्रोतव्योमंतव्योनिदिध्यासितव्योमैत्रेय्यात्मनिखल्वरेदृष्टेश्रुतेमतेविज्ञातइदंसर्वंविदितं॥ब्रह्मतंपरादाद्योऽन्यत्रात्मनोब्रह्मवेदक्षत्रंतं
परादाद्योऽन्यत्रात्मनःक्षत्रंवेदलोकास्तंपरादुर्योऽन्यत्रात्मनोलोकान्वेददेवास्तंपरादुर्योऽन्यत्रात्मनोदेवान्वेदवेदास्तंपरादुर्योऽन्यत्रात्मनोवे
दान्वेदभूतानितंपरादुर्योऽन्यत्रात्मनोभूतानिवेदसर्वंतंपरादाद्योऽन्यत्रात्मनःसर्वंवेदेदंब्रह्मेदंक्षत्रमिमेलोकाइमेदेवाइमेवेदाइमानिभूता
न्यापश्चाद्विज्ञातेएवमेतत्रान्यद्योतिनिद्रीरितोकिंभवतीत्युच्यतेइदंसर्वंविदितंभवतिइदंसर्वमितिपदात्मनोऽन्यदात्मा॥नेदंसर्वमस्यमात्मा २
व्यतिरेकेणाभावा ३

बृ॰ ह्ये मैत्रेयीति ज्येष्ठां भार्यामामंत्रयामास आमं अथोवाच ह प्रव्रजिष्यन्वा अरि प्राऽपंक रिष्यन्वै अरे मैत्रेयि अस्मास्थानादार्हं स्थ्यादहमस्मिभवामि
२४१ मैत्रेय्यन्तु जानीहिमां हंते छसि पदि तेऽनया कात्यायन्यांतं करवाणीत्य दिव्याख्यातं सैव मुक्तोवाच मैत्री सर्वेयं पृथिवी वित्तेन पूर्णा स्यात्तु किं स्यां किम

मैत्रेयीति होवाच याज्ञवल्क्यः प्रव्रजिष्यन्वा अरेहमस्मात्स्थानादस्मि हंत तेनया कात्यायन्यांतं करवाणीति साहोवाच मैत्रैयी यन्नुम
इयंभगोः सर्वा पृथिवी वित्तेन पूर्णा स्यात्स्यान्वहं तेनामृता हो नेति नेति होवाच याज्ञवल्क्यो यथैवोपकरणवतां जीवितं तथैव ते
जीवितं स्यादमृतत्वस्य तु नाशास्ति वित्तेनेति। साहोवाच मैत्रेयी येनाहं नामृता स्यां किमहं तेन कुर्यां यदेव भगवान्वेत्थ तदेव मे
ब्रूहीति सहोवाच याज्ञवल्क्यः प्रिया वै खलु नो भवति सती प्रियमवृधद्धंत तर्हि भवत्येतद्व्याख्यास्यामि ते व्याचक्षाणस्य तु मे निदि
ध्यासस्वेति॥ २॥ छ ॥

हंवित्तसाधनेन कर्मणामृता आहो न स्यामिति नेति होवाच याज्ञवल्क्य उन्पादिसमानमन्यन्सहोवाच प्रियैव पूर्वं खलु नोऽस्मभ्यं भवतीभ राम॰
वंती सती प्रियमवृधद्धंत वनीनिर्द्धारितवत्यस्यतः तुष्टो हं हं ते छसि चेदमृतत्वसाधनं ज्ञातुं हे भवति ते तुभ्यं तदमृतत्वसाधनं व्याख्यास्या २४१
मि २॥

आगमप्रधानेन मधुकाण्डेन ब्रह्मतत्त्वं निर्धारितं पुनस्तस्यैवोपपत्तिप्रधानेन याज्ञवल्कीयेन काण्डेन पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहं कृत्वा विगृह्यवादेन
विचारितं शिष्याचार्यसंबंधेन च षष्ठे प्रश्नप्रतिवचनन्यायेन सविस्तरं विचार्योपसंहृतं अथेदानीं निगमनस्थानीयं मैत्रेयीब्राह्मणमार
भ्यते अयं च न्यायो वाक्यकोविदैः परिगृहीतो हेत्वपदेशात्प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं निगमनमिति अथवा आगमप्रधानेन मधुकाण्डेन यदमृ
तत्वसाधनं ससंन्यासमात्मज्ञानमभिहितं तदेव तर्केणाप्यमृतत्वसाधनं ससंन्यासमात्मज्ञानमधिगम्यते तर्कप्रधानेन हि याज्ञवल्की
येन काण्डेन तस्माच्छास्त्रतर्काभ्यां निश्चितमेतदात्मज्ञानं ससंन्यासममृतत्वसाधनमिति तस्माच्छास्त्रश्रद्धावद्भिरमृतत्वप्रतिपित्सुभि

अथ ह याज्ञवल्क्यस्य द्वे भार्ये बभूवतुर्मैत्रेयी च कात्यायनी च तयोर्ह मैत्रेयी ब्रह्मवादिनी बभूव स्त्रीप्रज्ञैव तर्हि कात्यायन्यथ ह याज्ञव

ल्क्योऽन्यद्वृत्तमुपाकरिष्यन् ॥१॥

रेतत्प्रतिपत्तव्यमिति आगमोपपत्तिभ्यां हि निश्चितोऽर्थः श्रद्धेयो भवत्यव्यभिचारादिति वाक्यकाराणां
त्वं च तदर्थं पर्याप्यास्व्यातोऽर्थस्तथा प्रतिपत्तव्यो वा अपि याज्ञवल्क्यशपथ्यास्व्यातानि तानि व्याख्यास्यामः अथेति हेत्वपदेशानन्तर्यप्रदर्शनार्थो
हेतुप्रधानानि हि वाक्यान्यतीतानि तदनन्तरमागमप्रधानेन प्रतिज्ञातोऽर्थो निगम्यते मैत्रेयीब्राह्मणेन हशब्दो वृत्तावद्योतको याज्ञवल्क्
स्य ऋषेः किल द्वे भार्ये पत्न्यौ बभूवतुरास्तां मैत्रेयी च नामत एका कात्यायनी नामतोऽपरा तयोर्मैत्रेयी ह किल ब्रह्मवादिनी ब्रह्मवदनशी
ला बभूव आसीत् इतरा स्त्रीप्रज्ञा स्त्रियां या प्रज्ञा सा स्त्रीप्रज्ञा सैव यस्याः सा स्त्रीप्रज्ञा गृहप्रयोजनान्वेषणालक्षणा सा स्त्रीप्रज्ञा एव तर्हि तस्मिन्काले आसी
त्कात्यायनी अथैवं सति ह किल याज्ञवल्क्यः पूर्वस्मादाश्रमाद्गार्हस्थ्यलक्षणाद्वृत्तान्तरं पारिव्राज्यलक्षणं वृत्तमुपाकरिष्यन्नुपाचिकीर्षुः स ॥ १ ॥

बृही
२३२
292

अंधमदर्शनात्मकं तमः संसारनियामकं प्रविशंति प्रतिपद्यंते के ये ऽविद्यां विद्यातो ऽन्यां साध्यसाधनलक्षणामुपासते कर्मानुवर्त्तंत इत्य
र्थः ततस्तस्मादपि भूय इव बहुतरमिव तमः प्रविशंति के ये उ विद्यायामविद्यावस्तुप्रतिपादिकायां कर्मार्थायां त्रय्यामेव विद्यायां र
ता अभिरता विधिप्रतिषेधपर एव वेदो नान्यो ऽस्ति उपनिषदर्थानपेक्षिण इत्यर्थः ॥ यदि तेऽदर्शनलक्षणं तमः प्रविशंति को
दोष इत्युच्यते अनंदाः अनानंदाः असुखा नाम ते लोकास्तेनांधेनादर्शनलक्षणेन तमसावृता व्याप्तास्ते तस्य अज्ञानतमसो
गोचरास्तांस्ते प्रेत्य मृत्वा अभिगच्छंत्यभियांति के ये अविद्वांसः किं सामान्येनाविद्वत्तामात्रेणेत्युच्यते अबुधः बुधेरवगमनार्थ
स्य धातोः क्विप्प्रत्ययांतस्य रूपं आत्मावगमवर्जिता इत्यर्थः जनाः प्राकृता एव जननधर्मिणो वेत्येतत् १२ आत्मानं स्वपरं सर्वप्राणि
अंधंतमः प्रविशंति ये विद्यामुपासते ततो भूय इव ते तमो य उ विद्यायां रताः अनंदा नाम ते लोका अंधेन तमसावृता तांस्ते
प्रेत्याभिगच्छंत्यविद्वांसो ऽबुधो जनाः १२ आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः किमिच्छन्कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेत् १३

मनीषितं ज्ञेय स्थमशनायादिधर्मातीतं चेद्यदि विजानीयात्सहस्रेषु कश्चिदेवेत्यात्मविद्यायाः दुर्लभत्वं दर्शयति कथमयं परमात्मा
सर्वप्राणिप्रत्ययसाक्षी यो नेति नेत्यादिक्रमोपस्थापितात्मा योऽस्ति इष्टाऽश्रोता मंता विज्ञाता समः सर्वभूतस्थो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावोऽस्मि
अयमस्मीति पूरुषः पुरुषः स किमिच्छन्नस्य स्वरूपव्यतिरिक्तमन्यद्वस्तु फलभूतं किमिच्छन् कस्य वान्यस्यात्मनो व्यतिरिक्तस्य कामाय प्रयोजना
य न हि तस्यात्मन एष्टव्यं फलं न चाप्यात्मनो ऽन्योऽस्ति यस्य कामाय इच्छति सर्वस्यात्मभूतत्वात् अतः किमिच्छन् कस्य वा कामाय शरीरमनुसंज्व

देहेंद्रियोत्थ शारीरो व्याधिकृतदुःखमनु दुःखी स्याच्छरीरतापमनुतप्येत न ह्यना
त्मदर्शिनो हि तद्धातिरिक्तवस्त्वंतरेप्सोर्ममेदं स्यात्पुत्रस्येदं भार्याया इ
दमित्येवमीहमानः पुनःपुनर्जननमरणप्रबंधारूढः शारीररोगमनुज्व
रयते २४ ॥

स्तेन ब्रह्मविद्यामार्गेणाब्रह्मविदन्यो ऽपि कीदृशो ब्रह्मवित्तेनैति फलमते पूर्वं पुण्यकृद्भूत्वा पुनस्तत्को पुत्राद्येषणाः यस्मात्मतेजसा
त्मात्ते संयोज्य तस्मिन्नभिनिर्वृत्तस्तैजसश्चात्मभूतः इहैव कस्यचिदीदृशो ब्रह्मवित्तेन मार्गेणैति न पुनः पुण्यादिसमुच्चयकारि
णोऽयं ह सर्वविरोधादित्यवोचाम अत्र पुण्यपुण्यपोयस्मैयं पुनर्भवनिर्मयाः। शान्ताः समाहितो योगिनस्तेमो क्षात्मनेन मद्
ति च स्मृतेः त्यज धर्ममधर्मं चेत्यादिषु पुण्यपुण्यत्यागोपदेशात्त्रिराशिषम नारंभं निर्नमस्कारमस्तुति। अत्र हीं सांख्यरा क्रमी रा
तदेवा ब्राह्मणा विदुः। नैतादृशं ब्राह्मणस्यास्ति वित्तं यथैकता समता सत्यता च शीलं स्थितिर्दण्डनिधानमार्जवं ततस्ततश्चो

स्तेनैति ब्रह्मवित्पुण्यकृत्तैजसश्च ॥ २२ ॥ छ ॥

परमः क्रियाभ्य इत्यादिस्मृतिभ्यश्च उपदेक्ष्यति चेद्दापि न्वेष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य न वर्द्धते कर्मणा नो कनीयानिति कर्मण
योजनाभावेऽहेतुत्वात्तस्माद्ब्राह्मणाः शान्तो दान्त इत्यादिना सर्वक्रियोपरमं दर्शयति तस्माद्यथाव्याख्यातमेव पुण्य
कृत्त्वमथवा यो ब्रह्मवित्तेनैति स पुण्यकृत्तैजसश्चेति ब्रह्मविस्तुतिरेषा पुण्यकृति तैजसे च योगिनि महाभाग्यं प्रसिद्धं लोके
ताभ्यामतो ब्रह्मवित्स्तूयते प्रख्यातमहाभाग्यत्वाल्लोके २२ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥

बृ॰टी॰ तस्मिन्मोक्षसाधनमार्गे विप्रतिपत्तिर्मुमुक्षूणां कथं तस्मिन् शुक्लं शुद्धं विमलमाहुः केचित्मुमुक्षवो नीलमन्ये पिंगलमन्ये हरि
२३१ तं लोहितं च यथादर्शनं नाड्यस्त्वेताः सुषुम्नाद्याः श्लेष्मादिरसपूर्णाः शुक्लस्य नीलस्य पिंगलस्येत्याद्युक्तत्वात् आदित्यं वा मोक्षमार्ग
२३१ मेवंविधं मन्यंते एष शुक्ल एष नील इत्यादिश्रुतेः न तु दर्शनमार्गस्य च शुक्लादिवर्णसंभवात् सर्वथापि तु प्रकृतात् ब्रह्मविद्यामार्गा
दन्य एते शुक्लादयो न तु स मुक्तः शुद्धोऽद्वैतमार्गो न नीलपीतादिशब्दैर्वर्णैर्वा वाचकैः सहानुद्रवणायां शुक्लादीन्योगिनो मोक्षप

तस्मिंछुक्लमुत नीलमाहुः पिंगलं हरितं लोहितं च एष पंथा ब्रह्मणा हानुवित्तः॥ ९॥

थान्मन्यन्ते मोक्षमार्गाः संसारविषया एव हि ते चक्षुष्टो वा मूर्ध्नो वान्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यः इति शरीरदेशान्निःसरणसंबंधाद्ब्रह्मादिलो रामं॰
कप्राप्यका हि ते तस्मात्पयमेव मोक्षमार्गो य आत्मकामत्वे नाप्तकामतया सर्वकर्मक्षयेण मनानुपपत्तौ प्रदीपनिर्वाणवच्चक्षुरादी २३१
नां कार्यकरणानामत्रैव समवनयः इत्येष ज्ञानमार्गः पंथा ब्रह्मणा परमात्मस्वरूपेणैव ब्राह्मणेन त्यक्तसर्वैषणेनानुवित्तः ९

दाप्तकामस्य ब्रह्मविदो मोक्ष इत्येतस्मिन्नर्थे मंत्रब्राह्मणोक्ते विस्तरप्रतिपादका एते श्लोका भवंति अणुः सूक्ष्मः पंथा दुर्विज्ञेयत्वा
द्वितते विस्तीर्णो विस्पष्टतरणहेतुत्वाद्वा विततः इति पाठांतरे मोक्षसाधनो ज्ञानमार्गः पुराणश्चिरंतनो नित्यश्रुतिप्रकाशि
तत्वान्न तार्किकबुद्धिप्रभवकुदृष्टिमार्गवदर्वाक्कालिकः मे स्पृष्टो मां स्पृष्टो मया लब्ध इत्यर्थो यो हि येन लभ्यते स तं स्पृशतीव
संबध्यते तेन मयायं ब्रह्मविद्यालक्षणो मोक्षमार्गो मया लब्धत्वान्मां स्पृष्ट इत्युच्यते न केवलं मया लब्धः किं तर्ह्यनुवित्तो मयैवानुवे
दनं नाम विद्यायाः परिपाकापेक्षया फलावसानतानिष्ठा प्राप्तिः भुजेरिव तृप्त्यवसानता पूर्वं तु ज्ञानप्राप्तिसंबंधमात्रमेवेति
विशेषः किमसावेवं मंत्रदृगेको ब्रह्मविद्याफलं प्राप्य नान्यः प्राप्तवान् येनानुवित्तो मयैवेत्यवधारयति नैष दोषो स्याः फल

तदेते श्लोका भवंति अणुः पंथा विततः पुराणो मां स्पृष्टोऽनुवित्तो मयैव तेन धीरा अपियंति ब्रह्मविदः स्वर्गं लोकमि
तऊर्ध्वं विमुक्ताः २

मात्मसाक्षिकमनुभवमिति ब्रह्मविद्यायाः स्तुतिपरत्वादेवं हि कृतार्थाभिमानकरणमात्मप्रत्यय
साक्षिकमात्मज्ञानं किमतः परमन्यत्स्यादिति ब्रह्मविद्यां स्तौति न तु पुनरन्यो ब्रह्मवित्तत्फलं न प्राप्नोतीति तथा योयो देवानामि
ति सर्वार्थश्रुतेश्च तदेवाह तेन ब्रह्मविद्यामार्गेण धीराः प्रज्ञावंतोऽन्येऽपि ब्रह्मविद इत्यर्थोऽपियंत्यपिगच्छंति ब्रह्मविद्याफलं मोक्षं स्व
र्गं लोकं स्वर्गलोकशब्दस्त्रिविष्टपवाच्यपि सन्निह प्रकरणान्मोक्षाभिधायकः इतोऽस्माच्छरीरपातादूर्ध्वं जीवंत एव विमुक्ताः संतः २०

बृ·टी· ऽन्यो ऽयमन्येवं धर्मो ऽकुशलाः खल्वाहुः सत्यं कामादिपूर्वके पुण्यापुण्ये शरीरग्रहणकारणे तथापि कामप्रयुक्तो हि पुरुषः पुण्यापु
२२६ ण्ये कर्मणी उपचिनोतीति कामप्रहाणे तु कर्म विद्यमानमपि पुण्यापुण्योपचयकरं न भवति उपचिते ऽपि पुण्यापुण्ये कर्मणी कामशू
226 न्ये फलारंभके न भवतस्तस्मात्काम एव संसारस्य मूलं तथा चोक्तमाथर्वणे कामान्यः कामयते मन्यमानः स कामभिर्जायते तत्र तत्रे
ति तस्मात्काममय एवायं पुरुषो यदन्यमयत्वं तदकारणं विद्यमानमपीत्यतो ऽवधारयति काममय एवेति यस्मात्स च काममयः सन्या

यो खल्वाहुः काममय एवायं पुरुष इति स यथाकामो भवति तत्क्रतुर्भवति यत्क्रतुर्भव
ति तत्कर्म कुरुते यत्कर्म कुरुते तदभिसंपद्यते ॥ १२ ॥ ॐ ॥

दर्शनेन कामेन यथाकामो भवति तत्क्रतुर्भवति स कामः ईषदभिलाषमात्रेणाभिव्यक्तो यस्मिन्विषये भवति सो ऽविहन्यमानः स्फुटीभवन्क्रतुत्व
मापद्यते क्रतुर्नामाध्यवसायो निश्चयो यदनन्तरा क्रिया प्रवर्तते यत्क्रतुर्भवति यादृक्कामकार्येण क्रतुना यथारूपः क्रतुरस्य सो ऽयं यत्क्रतुर्भ राम०
वति तत्कर्म कुरुते यद्विषयः क्रतुस्तत्फलनिर्वृत्तये यद्योग्यं कर्म तत्कुरुते निर्वर्तयति यत्कर्म कुरुते तदभिसंपद्यते तदीयं फलमभिसंप २२६
द्यते तस्मात्सर्वस्य संसारित्वे च काम एव हेतुरिति १२ ॥

किंबहुनात्रदेहात्मिदृष्टमस्यपदस्यमिदंमयोगृह्यमाणादिविषयादिमयस्तस्मादयमदोमयः अदइतिपरोक्षंकार्येणागृह्यमाणोननिर्दिश्यतेअनं
तमयंतत्कारणाभावितानिविशेषाः नैवतेविशेषतोनिर्देष्टुंशक्यंतेतस्मिंस्तस्मिन्क्षणेकार्यतोवगम्यंतेइदमस्यहृदिवर्त्ततेदोस्येतितेनगृह्यमा
णाकार्येणेदंमयतयानिर्दिश्यतेपरोक्षांतस्थोव्यवहारोयमिदानीमदोमयइतिसंक्षेपतस्तुयथाकर्तुंयथावाचारतुंशीलमस्यसोय
यथाकारीयथाचारीसतीथाभवतिकरणंनामभिन्नियताक्रियाविधिप्रतिषेधादिगम्याचरणंनामानियतमितिविशेषः साधुका

स्तयदेतदिदंमयोदोमयइतियथाकारीयथाचारीतथाभवतिसाधुकारीसाधुर्भवतिपापकारीपापोभवतिपुण्यः

॥ पुण्येनकर्मणाभवतिपापःपापेन॥ ११ ॥

रीसाधुर्भवतियथाकारीतस्यादिशेषणंपापकारीपापोभवतीतिचयथाचारीतस्यताच्छील्यप्रत्ययोपादानादर्थंतत्तात्पर्यंतैवतन्मय
त्वंनतत्कर्ममात्रेणेत्याशंकाहपुण्यःपुण्येनकर्मणाभवतिपापःपापेनेतिपुण्यपापकर्ममात्रेणैवतन्मयतास्यान्नतुताच्छील्यम
पेक्षतेताच्छील्यप्रत्ययोपादानात्तुतन्मयत्वातिशयइत्ययंविशेषस्तत्रकामक्रोधादिपूर्वकपुण्यापुण्यकारितासर्वमयत्वेहेतुःसं
सारस्यकारणंदेहाद्देहांतरसंचारस्यचैतन्मयपुण्योपाध्यन्यस्मद्देहांतरमुपादत्तेतस्मात्पुण्यपुण्येसंसारस्यकारणमेतद्विषयौहिविधिप्र
तिषेधावत्रशास्त्रस्यसाफल्यमिति॥ ११

ब्र॰ह॰ यश्च श्रोत्रियोऽधीतवेदः अवृजिनो वृजिनं पापं तद्रहितो यथोक्तकारीत्यर्थः अकामहतो वीततृष्णः आजानदेवेभ्योऽर्वाक् यावन्तो विषयास्तेषु तस्य
२१८ चैवंभूतस्याजानदेवैः समान आनंद इत्येतदनेन गृह्यते चत्वारस्तु गुणीकृतपरिमाणः प्रजापतिलोक एक आनंदो विराट् शरीरे तथा तद्विज्ञानवा
न् श्रोत्रियोऽधीतवेदस्त्ववृजिन इत्यादि पूर्ववत् ततः शतगुणीकृतपरिमाणः एक आनंदो ब्रह्मलोके हिरण्यगर्भात्मनि यश्च इत्यादि पूर्ववदेवाकः
४८ परं गणितनिवृत्तेरेष परम आनंदः यस्य परमानंदस्य ब्रह्मलोकाद्यानंदा मात्रा अधीरिखवित्युक्तः एवं शतगुणोत्तरोत्कर्षेणानंदाय त्रैकतो

यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतो ये शतमाजानदेवानामानंदाः स एकः प्रजापतिलोक आनंदो यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतो य
ये शतं प्रजापतिलोक आनंदाः स एको ब्रह्मलोक आनंदो यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतोऽथैष एव परम आनंदः ॥ ४८ ॥

पांति यश्च श्रोत्रियप्रत्यक्षोऽथैष स एव संप्रसारलक्षणः परम आनंदस्तत्त्वविन्मन्यपतिनान्यच्छृणोति अतो भूमामृतत्वादस्मन्तः इतरे तद्वि
परीताः अत्र च श्रोत्रियत्वावृजिनत्वे तुल्ये अकामहतत्वकृतो विशेषः आनंदशतगुणवृद्धिहेतुरत्र तानि साधनानि श्रोत्रियत्वावृजिनत्वा स्म॰
कामहतत्वानि तस्य तस्यानंदस्य प्राप्त्यर्थमभिहितानि यथा कर्मणामग्निहोत्रादीनि देवानां देवत्वप्राप्तौ ॥ ४८ ॥ ८ ॥ २१८

किंबहुनानेदंतत्विदम्मयपरयमिदंमयोगृह्यमाणविषयादिमयस्तस्मादयमदोमयः अदइतिपरोक्षंकार्येणागृह्यमाणोननिर्दिश्यतेअनं
न्ताअंतःकरणभाविताविशेषाःनैवतेविशेषतोनिर्देष्टुंशक्यंतेतस्मिंस्तस्मिन्क्षणेकार्यतोवगम्यंतेइदमस्यहृदिवर्त्ततेदोस्येतितेनगृह्यमा
णाकार्येणेदंमयतयानिर्दिश्यतेपरोक्षोंतस्थोव्यवहारोयमिदानीमदोमयइतिसंक्षेपतस्तुयथाकर्तुंयथावाचारंतुशीलमस्यसोयं
यथाकारीयथाचारीसतथाभवतिकरणंनाममियताक्रियाविधिप्रतिषेधादिगम्याचरणंनामानियतमितिविशेषः साधुका

स्मयदेतदिदंमयोदोमयइतियथाकारीयथाचारीतथाभवतिसाधुकारीसाधुर्भवतिपापकारीपापोभवतिपुण्यः

॥ पुण्येनकर्मणाभवतिपापःपापेन॥ ११ ॥

रीसाधुर्भवतियथाकारीत्यस्यविशेषणंपापकारीपापोभवतीतियथाचारीत्यस्यताच्छील्यप्रत्ययोपादानादत्यंततात्पर्यतैवतन्मय
त्वंनतत्कर्ममात्रेणोत्पाशंक्याहपुण्यःपुण्येनकर्मणाभवतिपापःपापेनेतिपुण्यपापकर्ममात्रेणैवतन्मयतास्यात्तत्ताच्छील्यम
पेक्षतेताच्छील्यप्रत्ययोपादानाद्देहतन्मयत्वातिशयस्तथैवविशेषस्तत्रकामक्रोधादिपूर्वकपुण्यापुण्यकारितासर्वकर्मयत्वेहेतुःसं
सारस्यकारणंदेहाद्देहांतरसंचारस्यचैतत्पूर्वकोह्यन्यस्माद्देहांतरमुपादत्तेतस्मात्पुण्यापुण्येसंसारस्यकारणमेतद्विषयौहिविधिप्र
तिषेधावत्रशास्त्रस्यसाफल्यमिति॥ ११

बृ.ह. यश्च श्रोत्रियोऽधीतवेदः अवृजिनो वृजिनं पापं तद्रहितो यथोक्तकारीत्यर्थः अकामहतो वीततृष्णः आजानदेवेभ्योऽर्वाक् यावंतो विषयास्तेषु तस्मा
२१८ च्चैवंभूतस्याजानदेवैः समान आनंद इत्येतदन्वाकृष्यते चशब्दात् तच्छतगुणीकृतपरिमाणः प्रजापतिलोक एक आनंदो विराट्शरीरे तथा तद्विज्ञानवा
२१८ न् श्रोत्रियोऽधीतवेद स्त्ववृजिन इत्यादि पूर्ववत् ततः शतगुणीकृतपरिमाणः एक आनंदो ब्रह्मलोके हिरण्यगर्भात्मनि यश्च श्रोत्रियादि पूर्ववदेवातः
परं गणितनिवृत्तेरेष परम आनंदः यस्य परमानंदस्य ब्रह्मलोकाद्यानंदा मात्रा उदधेरिव विप्रुषः एवं शतगुणोत्तरवृद्ध्या ये ते आनंदा यत्रैकतां

यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतोऽथ ये शतमाजानदेवानामानंदाः स एकः प्रजापतिलोक आनंदो यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतोऽथ
ये शतं प्रजापतिलोक आनंदाः स एको ब्रह्मलोक आनंदो यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतोऽथैष एव परम आनंद ॥ ४८ ॥

यांति यश्च श्रोत्रियत्वादिगुणोऽर्थे एष एव संप्रसादलक्षणः परम आनंदः यत्रान्यन्न पश्यति नान्यच्छृणोति अतो भूमाख्यस्तस्मादमृतः इतरे तद्वि
परीताः अत्र च श्रोत्रियत्वावृजिनत्वे तुल्ये अकामहतत्वकृतो विशेष आनंदशतगुणवृद्धिहेतुः अतस्तानि साधनानि श्रोत्रियत्वावृजिनत्वा रम०
कामहतत्वानि तस्य तस्यानंदस्य प्राप्त्यर्थानीह तानि यथाकर्मं ज्योतिष्टोमाग्निहोत्रादीनि देवानां देवत्वप्राप्तौ ॥ ४८ ॥ ६ ॥ २१८

यस्य परमानंदस्य मात्रा अवयवाः ब्रह्मादिभिर्मनुष्यपर्यंतैर्भूतैरुपजीव्यंते तदानंदमात्रावयवद्वारेण मात्रिणं परमानंदमधिजिगमयिषन्नाह सैषधवलवरणाक
श्चिन्मनुष्याणां मध्ये राद्धः संसिद्धो विकलः समयादयवद्रूपः समृद्धः भोगोपकरणसंपन्नो भवति किंचान्येषां समानजातीयानामधिपतिः स्वतंत्रः प
तिर्नेमाउलिकः सर्वैः समस्तैर्मानुष्यकैरिति दिव्यभोगोपकरणनिवृत्यर्थं मनुष्याणामेव यानि भोगोपकरणानि तैः संपन्नानामर्थात् यायेन संपन्नः संपन्न
तमः स मनुष्याणां परम आनंदस्तत्रानंदानंदिनोरभेदनिर्देशात्तात्पर्यो तरत्वमित्येतत्परमानंदस्यैवेप विषयविषयाकारेण मात्राप्रसृतेति ... पञ्चवा
अन्नादिवस्त्वादित्यादिवाक्ये नन्तस्मात् क्रोयं स्वयस आनंद उभयेहार्मिदेशोपलक्षितसादित्यो राजा ... दाहरणं इदं मनुष्यानंदमादिं कृत्वा शतगुणोत्त

स यो मनुष्याणां राद्धः समृद्धो भवत्यन्येषामधिपतिः सर्वैर्मानुष्यकैर्भोगैः संपन्नतमः स मनुष्याणां परम आनंदः अथ ये शतं मनुष्याणामानंदाः स एक
पितॄणां जितलोकानामानंदो अथ ये शतं पितॄणां जितलोकानामानंदाः स एको गंधर्वलोक आनंदो अथ ये शतं गंधर्वलोक आनंदाः स एकः कर्मदेवाना
मानंदो ये कर्मणा देवत्वमभिसंपद्यंते अथ ये शतं कर्मदेवानामानंदाः स एक आजानदेवानामानंदो ॥ ४७ ॥ छ ॥ छ ॥

रोत्तरक्रमेणोत्तीर्णपरमानंदे पत्रभेदो निवर्त्तते तमधिगमयति अत्र परमानंदः शतगुणोत्तरोत्तरक्रमेण वर्द्धमानो यत्र ब्रह्मादिकाशमनु भवति यत्र गणितभेदो निवर्त्ततेऽ
नदर्शन अवगम्ननन्ताभावात्तं परमानंदं दिव्य कृत्वाहाथ ये मनुष्याणां स्वेन प्रकारेण शतमानंदभेदाः स एकः पितॄणां तेषां विशेषणं जितलोकानामिति
श्राद्धादिकर्मभिः पितॄन् संतोष्य पितृत्वं तेन कर्मणा जितो लोको येषां ते जितलोकाः पितरस्तेषां पितॄणां जितलोकानां मनुष्यानंदशतगुणीकृतपरिमा
णएक आनंदो भवति सोपि शतगुणीकृतो गंधर्वलोक एक आनंदो भवति स च शतगुणीकृतः कर्मदेवानामेक आनंदो ये हि अग्निहोत्रादि श्रौत
कर्मणा ये देवत्वं प्राप्नुवंति ते कर्मदेवास्तथैवाजानदेवानामेक आनंद आजानतः उत्पत्तित एव ये देवास्त आजानदेवाः ॥ ४७ ॥

जन्मजमा[illegible] शिवः स्थाणुःस्वयंभूर्विभेदोमोर्थीतिष्ठतियोभोगेषुतिष्ठतीतितत्तिनीश्रुतिः ननुश्रीकण्ठएवकथंजग
कथंजगत्[illegible] सर्वागमेषुशिवशक्तिभ्यामेवजगद्धुवणादित्याशंक्याह तुहिनांशुमौलिर्यदंगजन्मा तुहि
नांशुश्चंद्रोमौलौमस्तकेयस्यस्मरेडांशुमौलिः शिवः सःयस्यसन्निहितानेदेकमूर्तेः श्रीकण्ठस्यसंगाज्जन्म
यस्यास्तंगायन्मांगविशेषः लिंगं उक्तंचसंहितायां तल्लिंगंभगवानुश्रम्भुर्ज्योतीरूपःसनातनः तल्लिंगस्था
२६ नीयश्चःप्रोक्ता[illegible] उत्तरोत्तरमेवानुमित्यर्थः अतश्चिवोनस्वतंत्रेणजगत्कर्तृत्वांगादंगिनःप्रधानत्वात् यदासूर्यादी
206 नांतदंगत्वेनगौणत्वेन [illegible] त्वंतथात्रापि अथशक्तिंनिरूपयति तस्यात्मज्योतिःपरमाचशक्तिरिति तस्यांगिनोभग राम.
वतःआत्मज्योतिः आत्मनःआत्मत्वेनस्वीकृतास्वीयेत्यर्थः उक्तंचात्मीयत्वेनभगवतागीतायां दैवीह्येषागुणमयीममाया ५६
दुरत्ययेतिशक्तिशक्तिमतोरभेदादितितस्यात्ममायातस्याज्योतिःप्रकाशरूपोयोनिस्थानीयोयोंशःसःशक्तिरित्युच्यते ब्रह्मसंहितायांया
योनिःसापराशक्तिःकामोबीजंमहद्धरेरितिएवंभवतोंशःशिवःभागस्यामायाअंशःशक्तिरितिशिष्टम् एवंशिवशक्तिभ्यांजग
दुत्पद्यतेएतदेवसर्वव्यवस्थापरत्वियागेनप्रतिपादयंत्येके ननुकीदृशीयंशक्तिःपरमात्मन्याभ्यअस्याअंशभूताभ्यःपर

व्याप्तिर्भेकी। तथाहि यत्र जगत्कारणत्वाभावः तत्रेश्वरपदवाच्यत्वाभावः यथा तदतिरिक्तं सर्वं ननु तदतिरि
क्तं सर्वमित्यसिद्धोयं दृष्टांतः ब्रह्मणोपि जगत्स्रष्टृत्वश्रवणादिति चेन्न ब्रह्मणः स्थूलजगदुत्पादकत्वेन सकलजगद
त्पादकत्वाभावात् ब्रह्मणोपि भगवत एवोत्पत्तिश्रवणात् यस्य नाभिरुहाद् आसीद् ब्रह्मा लोकपितामह इति तत्रो
पि यत् स्थूलभूतोत्पादकत्वं तदपि भगवदुपदिष्टतपोबलजन्यमेवेति ननु कस्माद् ब्रह्मणोत्पत्तिरसिद्धा तत्र भागवत
पद्येन प्रसिद्धा तथा च पद्यं उत्क्षेपणं गर्भगतस्य पादयोः किं कल्पते मातुरधोक्षजागसे किमस्ति नास्ति व्यप
देशभूषितं तवास्ति कुक्षेः कियदप्यनंतः इति भागवतवचनात् अस्यार्थः स्वामिना गर्भगतस्य शिशोः पादयोः
क्षेपणं मातुः किं न पराधाय भवति लोके प्रसूतस्त्वभावो यस्मात् अस्ति नास्तीति व्यपदेशाभ्यां भावाभावाभ्यां
स्थूलसूक्ष्मकार्यकारणात्मकैर्भूषितं अभिहितं एवंभूतानां भुवि विषयेऽधिष्ठितं स्थितमिति वा सर्वं वस्तु तस्य
कुक्षेः अधोक्षज तव कुक्षेरनंतर्बहिः किं न यदीयं किंचिन्मात्रमपि किमस्ति न किंचिदस्तीत्यर्थः अतः सर्वस्य तत्कुक्षि
गतत्वेन ममापि तथात्वात् मातुरपराधः सोढव्य इति भावः ननु तस्तु ब्रह्मणो कस्मादुत्पत्तिः कस्यान्यस्यापि
कारणमस्तित्वासौ कार्य[illegible]निरूपणं [illegible] अकारणमिति नो विद्यते कारणं यस्य तत्कारणानित्यसिद्धत्वात्

हंतेनौमि नंकांयां अणिमाद्या अष्टयार्थदाः नंदसुनंदाद्यस्तएवगोपकाः कस्माद्वणालात् सुबलादयः अवतीर्णा
इत्यर्थः अणिमाद्येगोपरूपिणामितिउक्तंचभागवते नंदाद्याष्टौसख्यश्चेणिमाद्याहरेर्गुणाः अष्टौअणिमा
द्यागुणाहरेर्दास्यास्तेनंदाद्यइतियोजना उक्तंचबृहद्गौतमीये अत्रैस्वांशभूतानिवर्णितेरूपतः
इतिकादृशास्तेनिजरूपवंतः निजंस्वीयंयथार्थदीयंरूपंतद्वंतः यद्वानिजंकस्मात्मकंचतुर्भुजादिकंरूपंतद्वतः ननुप्र

९२ यमाश्रितागोपवराः स्वपालाद्यष्टाणिमाद्यानिजरूपवंतः
मुनिःसुदामातिसखोजजन्माजगन्मयंनौमितमद्वितीयं ६७ राम

२०३ नीतिःकुतोनजायते तत्र हस्वपालाः स्वयमेवरक्षकाः पालोरक्षकोयेषांते अत्रायमर्थः कस्मिन्नगोपरूपेणाव
स्थिताः अष्टैस्वलक्षणाइत्यर्थःहिशब्देनायमर्थोनिश्चितः उक्तंचबृहद्गौतमीयेतेजोमयमिदंस्थानमदृश्यंचर्मचक्षुषा
थात ननुअस्तुअन्येषांस्वरूपंचतुर्भुजेनादृष्टपूर्वंतत्रतयानांतुस्वावतारत्वादितिसत्यं तत्रानेवैष्णवीमायाभगवा
नजननेमनोहराणामितिभगवतासर्वेषामावरणेलक्षणवर्णनात्अथमुन्यवतारमाह अजजन्माअजाद्ब्रह्म

वस्तुनोविधिमुखेनस्वस्यैवबोधकत्वात्पीतंकवलीकृतंअवरं अवरमिवांबरंआकाशंचकुत्रस्वेवस्नेतियनुते:येनतदे
निर्गमएव भवतुप्रकरणेकिमायातंतत्राह पीतंआवरणेनग्रहीतमध्येकृतंनीलांवुदमिवसुंदरवपुर्येन नवनीला
वुदांवरयोर्भेदोस्ति आकाशस्यशून्यत्वांस्वुदस्यतद्रूपिद्रव्यत्वादितिवाच्यं जपाकुसुमोपरिनिहितस्फटिकमणेर
धिष्ठानगुणाभिनिवेशेनरक्तप्रतीतिरिवादोषात् अंवुदांवरयोररोपान्यगुणाध्यासादाहृत: मेघैर्मेदुरमंवरमितिव
स्तव: मघानांमेदुरत्वं अमेदुरेंवरेध्यस्तम् मंदंमंदंजलधराजगर्जुरनुसागरमिति ध्वन्यतीतंवुदेध्वन्यत्वारो
पावरस्य शब्दगुणमा शमित्युक्तत्वात् अन्योन्याध्यासात्स्नेहप्रतीति: यथाहमितिशरीरादावित्यलं ध्या
नार्थंपीतिगुणविष्टव्याख्याय तस्यपरस्यपीतत्वबोधकंविशेषणमाह प्रत्यग्रबालार्ककलायभासंप्रत्यग्रंप्रात:का
लीनंबालार्कमनुप्रार्थमानोप्रत्यग्रोवुध्यते।तत:किमर्थमुभयोरारोपइतिवाच्यम् बालार्कइवबालार्कोइतिव्याख्याने
घनपटलेनीहारपटलेनालीढेर्केबालार्कोतिव्यज्यतेतद्व्यानिराकरणार्थंप्रत्यग्रेतिपदाभिनिवेशःपीनस्निग्धत्वाद
नवींतत्प्रकाशाभावात् एवंपीतांवरंनरंतंवेणुंवादयंतंनौमीति ६६ इदानीतस्यावरणपार्षदानाह अ ६

बृ॰टी॰ हे याज्ञवल्क्य जनेवं संबोध्याभिमुखीकरणाय किंज्योतिरयं पुरुष इति किमस्य पुरुषस्य ज्योतिर्येन ज्योतिषा व्यवहरति सोयं किंज्योतिर
१९१ यं शाकृतः कार्यकरणसंघातरूपः शिरःपाण्यादिमान् पुरुषः पृष्टस्तेन किमयं स्वावयवसंघातवाह्यं ज्योतिरन्तरेण व्यवहरत्याहोस्वि
त्स्वावयवसंघातमध्यपातिना ज्योतिषा ज्योतिःकार्यमयं पुरुषो निर्वर्तयतीत्येतदभिप्रेत्य पृच्छति किंचातो यद्यव्यतिरिक्तेन यदि वा व्य

याज्ञवल्क्य किंज्योतिरेवायं पुरुष इत्ता ॥ २ ॥९९९९९ ॥ छ ॥

191 तिरिक्तेन ज्योतिषा ज्योतिःकार्यं निर्वर्तयति शृणु तत्र कारणं यदि व्यतिरिक्तेनैव ज्योतिःकार्यनिर्वर्तकत्वमस्यात्स्वभावो निर्धारितो भव
ति ततोऽदृष्टज्योतिःकार्यविषयेप्यनुमास्यामहे व्यतिरिक्तज्योतिर्निमित्तमेवेदं कार्यमिति अथाव्यतिरिक्तेनैव स्वात्मना ज्योतिषा राम॰
व्यवहरति ततोऽप्रत्यक्षेपि ज्योतिषि ज्योतिःकार्यदर्शनेऽव्यतिरिक्तमेव ज्योतिरनुमेयमथानियम एव व्यतिरिक्तमव्यतिरिक्तं वा १९१
ज्योतिः पुरुषस्य व्यवहारहेतुरित्यतोऽनध्यवसाय एव ज्योतिर्विषय इत्येवं मन्वानः पृच्छति जनको याज्ञवल्क्य किं ज्योतिरयं पुरुष इ
ति ॥ २ ॥

तमेवमभयं परिप्रापितो जनको याज्ञवल्क्येनागमतः संक्षेपतः पुनश्च जाग्रत्स्वप्नसुषुप्ततुरीयाद्वारेण प्रपञ्चस्यानम्यप्रसंगेनैवाथः प्रविविक्तेहा
रतमः सर्वे आरागाः स एष नेति नेतीति इदानीं जाग्रत्स्वप्नादिद्वारेणैव महता तर्केण विस्तरतोऽधिगमः कर्तव्यो ऽभयं प्रापयितव्यः सद्भावस्त्वा
त्मनो विवक्षितः पन्यासेन कार्यनिराकरणद्वारेण व्यतिरिक्तत्वं शुद्धत्वं स्वयंज्योतिष्ट्वमलुप्तशक्तिस्वरूपत्वं निरतिशयानन्दस्वाभाव्यम
द्वैतत्वं चाधिगन्तव्यमितीदमारभ्यते। आख्यायिका तु विद्यासंप्रदानग्रहणविधिप्रकाशनार्था विद्यास्तुत्यर्था च विशेषतो वरदानादि
सूचनात् जनकं ह वैदेहं याज्ञवल्क्यो जगाम स गच्छन्नेवं मेने चिंतितवान्न वदिष्ये किंचिदपि राज्ञे गमनप्रयोजनं तु योगक्षेमार्थेन
वदिष्य इत्येवं संकल्पोऽपि याज्ञवल्क्यो यज्जनकः पृष्टवांस्तत्तत्प्रतिपेदे तत्र को हेतुः संकल्पितस्यान्यथाकरणे इत्यत्राख्यायिका
माचष्टे पूर्वत्र किल जनकयाज्ञवल्क्ययोः संवाद आसीदग्निहोत्रे निमित्ते तत्र जनकस्याग्निहोत्रविषयं विज्ञानमुपलभ्य परितु
ष्टो याज्ञवल्क्यस्तस्मै जनकाय ह किल वरं ददौ स च जनको ह कामप्रश्नमेव वरं वव्रे तं च वरं हास्मै ददौ याज्ञवल्क्यस्तेन वरप्र
दानसामर्थ्येनाव्याविख्यासुमपि याज्ञवल्क्यं तूष्णीं स्थितमपि सम्राडेव जनकः पूर्वं पप्रच्छ तत्रैवावगतिर्ब्रह्मविद्यायाः कर्मणावि
रुद्धत्वाद्विद्यायाश्च स्वातंत्र्यात्मवतो हि ब्रह्मविद्यासहकारिसाधनान्तराणि स्युः ज्ञापयितुं स्पष्टार्थमेतावनेति च ॥ १ ॥

बृ॰टी॰ श्रीगणेशायनमः जनकोहवैदेहआसांचक्रेऽस्यसंबंधः शारीरायानंदोपसर्पाच्चिरतत्यजन्नस्यपुनर्हृदयेदिग्भेदेनचपुनःपंचसूक्ष्म
१८४ हृदयेयान्तत्यहृदयंशरीरंचपुनरन्योन्यप्रतिष्ठेप्राणादिपंचरूपात्मकेसमानान्स्येजगदात्मनिसूत्ररूपसंहृत्यजगदात्मानंश
रीरहृदयसत्त्वावस्थमतिक्रांतवान्मः ॐ पनिषदःपुरुषोनेतिनेतीतिव्याविर्भूस्साक्षाद्योपादानकारणस्वरूपेणाचनिर्दिष्टो
विज्ञानमानंदमितिब्रह्मसैषवागादिदेवताद्वारेणापुनरधिगमःकर्त्तव्यस्तस्य धिगमनोपायोविशार्थोपमारंभःआह्मणाद्वयस्याख्या
यिकात्वाचारप्रदर्शनार्थोजनकोहवैदेहआसनेकृतवानान्ह्यपिकोऽदृश्नवानित्यर्थःदर्शनकामेभ्योराजाथहतस्मिन्नवसरे

हरिः ॐ जनकोहवैदेहआसांचक्रेथहयाज्ञवल्क्यआववाजतंहोवाचयाज्ञवल्क्यकिमर्थमचारीःपशूनिच्छन्नण्वंतानितिउभय
मेवसंम्राडितिहोवाच १ ॥

याज्ञवल्क्यआववाजागतवानात्मनोयोगक्षेमार्थसप्तोवाथविविदिषार्थस्याऽनुग्रहार्थंतमागतंयाज्ञवल्क्यंयथावत्सत्कृत्योवाचहे राम॰
भगवान्जनकोहेयाज्ञवल्क्यकिमर्थमचारीआगतोसिकिंपशूनिच्छन्पुनरथाहोस्विदृएवंतान्सूक्ष्मांतान्सूक्ष्मवस्तुनिर्णयान १८४
नयत्रप्रान्समंतःश्रोतुमिच्छन्निजिज्ञ्यपमेवपस्तनयत्रामेहेसंम्राडितिवाजपेययाजिनोलिंगंयस्याज्ञयाराजंयशास्तिससंम्राट्तत
स्यांमंत्रणांहेसम्राडितितिसममस्यवाभारतस्यपस्याजा १ ॥ ॥

नरंचेदात्मानंदविषयोब्रह्मणोविज्ञानंतर्ह्येवतस्यस्वभावइत्यात्मानंदंविजानातीतिकल्पनानुपपन्ना अतोविज्ञानघसं
गोहिकल्पनायाअर्थवत्वेयथात्मानंपरंचवेत्तीतिनहिइछायासक्तमनसोनैरंतर्येणाप्युज्ञानकल्पनायाअर्थवत्वमथ
विद्धि त्वमात्मानंदंविजानातीतिविज्ञानस्यात्मविज्ञानछिद्रन्यविषयत्वप्रसंगः।आत्मनअविक्रियावत्वंनतत्स्थानिस्यत्वप्र
संगस्तस्माद्विज्ञानमानंदमितिस्वरूपान्व्याख्यानपरैवश्रुतिर्नात्मानंदसंवेद्यत्वार्थाउद्दृत्काउन्नेस्यादिश्रुतिविरोधोसं
वेद्यत्वश्रुतिचेन् नसर्वात्मैकत्वेयथाद्यात्मानुवादित्वाच्छुकेसस्सर्वात्मभावेसतियत्रक्वचिद्योगेषदेवेष्वाजन्दृगाफदिष्यासं
तयथाद्यामभेवानूद्यते।तत्रसेवस्सर्वात्मभावादितिसर्वात्मभावमोक्षस्तुतये यथाद्यात्मानुवादित्वेदुःखित्वमपीतिच
त्र यो गयादिषुयथाद्यात्मेजन्दृगादिवन्तस्थावरादिषुयथाद्यात्मदुःखित्वमपीतिचेत्।ना।नामरूपकृतकार्यकरणोपाधिसं
पर्कजनितभ्रांत्याध्यारोपितत्वात्सुखित्वदुःखित्वादिविशेषस्यपरिहृतैमेतत्सर्वंविरुद्धश्रुतीनांचविषयमवोचाम।तस्मा
देषोस्यपरमआनंदइतिवत्सर्वाणानंदवाक्यानिदृष्टव्यानि पंचमाध्यायस्यनवमंब्राह्मणं इतिश्रीमत्परमहंसपरिव्रा
जकाचार्य्य

ब्र॰ टी

१८३

183

वनेनाप्ययेऽज्ञोऽस्य मुदकस्य चौरस्यं न क्रियत एवं ज्ञापकत्वाद्वचनानां न चदेशांतरेऽग्निःशीत इति शक्यते ज्ञापयितुमगम्ये वा देशांतर
उष्णमुष्णकमिति। न प्रत्यगात्मन आनंदविज्ञानदर्शिनाता न विज्ञानमानं दृष्टमेवमादीनां वचनानां शीतोऽग्निरित्यादिवाक्यवत्त्वस्य कृत्यादि
विरुद्धार्थप्रतिपादकत्वमनुभूयाते त्वविरुद्धार्थतासुखमहमिति सुखात्मकमात्मानं स्वयमेव वेदयते। तस्मात्तत्परीक्षस्य कृत्याध
विरुद्धार्थता तस्मादानंदं ब्रह्म विज्ञानात्मकं सत्स्वयमेव वेदयते तथानंदप्रतिपादकाः श्रुतयः समंजसाः स्युर्जक्षन् क्रीडन् रममा
णाः इत्याद्याः पूर्वोक्ताः न कार्यकरणाभावेऽनुपपत्तेर्विज्ञानस्याशरीरवियोगो हि मोक्षः श्रोत्रेजिकशरीराभावे च करणानुपपत्ते
राश्रयाभावात्तत्र स्वविज्ञानानुपपत्तिरकार्यकरणत्वादेहाद्यभावे च विज्ञानोत्पत्तौ सर्वेषां कार्यकरणोपादानानर्थक्यप्रसंगः
कत्वविरोधाच्चापरं चेद्ब्रह्मानंदात्मकमात्मानं नित्यविज्ञानत्वान्नित्यमेव विजानीयान्नत्र संसार्यपि संसारविनिर्मुक्तस्याभाव्यप्रति
पद्येत जन्मनाशापदवीरकां जनिश्रितमोन पृथक्त्वेन व्यवतिष्ठते आनंदात्मकब्रह्मविज्ञानाय तदाख्यक आनंदात्मकमात्मानं वे
दयत इत्येतदनर्थकं वाक्यं अथ ब्रह्मानंदमन्यः सन्मुक्तो वेदयते प्रत्यगात्मानमहमस्यानंदस्वरूपइति तदैकत्वविरोधस्तथा च सति राम॰
सर्वश्रुतिविरोधस्तृतीया च कल्पना नोपपद्यते किं चान्यद्ब्रह्मणा स्वनिरंतरमात्मानंदविज्ञानैर्विज्ञानाविज्ञानकल्पनानर्थक्यान्निरं १८३

अत्रेदं विचार्यते। आनंदशब्दो लोके सुखवाची प्रसिद्धः अत्र च ब्रह्मणो विशेषणत्वेन आनंदशब्दः श्रूयते आनंदं ब्रह्मेति श्रुत्यंतरे चानंदो
ब्रह्मेति व्यजानात्· आनंदं ब्रह्मणो विद्वान्· यदेष आकाश आनंदो न स्यात्· यो वै भूमा तत्सुखमिति च· एष परम आनंद इत्येवमाद्याः।
संवेद्ये वस्तुरूपे आनंदशब्दः प्रसिद्धो ब्रह्मानंदस्य यदि संवेद्यः स्याद्युक्ता एते ब्रह्मण्यानंदशब्दाः। ननु च श्रुतिप्रामाण्यात्संवेद्यानंदस्व
रूपमेव ब्रह्म किं तत्र विचार्यमिति। न विरुद्धश्रुतिवाक्यदर्शनात्। स समानंदशब्दो ब्रह्मणि श्रूयते विज्ञानप्रतिषेधश्चैकत्वे प्रवृत्तस्य
सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येद्विजानीयाद्यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं किं
चन वेदेत्यादि विरुद्धश्रुतिवाक्यदर्शनात्तत्कर्तव्यो विचारस्तस्माद्युक्तं वेदवाक्यार्थनिर्णयाय विचारयितुं। मोक्षवादिविप्रतिप
त्तेश्च सांख्यवैशेषिकाश्च मोक्षवादिनो नास्ति मोक्षे सुखं संवेद्यमित्येवं प्रतिपन्नाश्च ये निरतिशयं सुखं वेद्यमिति। किं तावत्प्राप्तं मा
नंदादिश्रवणात् अहन्त्वी उ नरसमानाः स यदि पितृलोककामो भवति स सर्वज्ञः सर्ववित्सर्वान्कामान्समश्नुत इत्यादिश्रुतिभ्यो मोक्षे
सुखं संवेद्यमिति। न चैकत्वे कारकविभागाभावाद्विज्ञानानुपपत्तिः क्रियायाश्चानेककारकसाध्यत्वाद्विज्ञानस्य च क्रियात्वात्तानेषदो
षः शब्दप्रामाण्याद्वेद्विज्ञानमानंदविषयं विज्ञानमानंदमित्यादीन्यानंदस्वरूपस्यासंवेद्यत्वेऽनुपपन्नानि वचनानीत्यवोचाम ननु

जातएवेतिमन्यसेयदिकिमत्रप्रष्टव्यमितिजनिष्पत्तोहिसंभवःप्रष्टव्योनजातस्यायंतुजातएवातोस्मिन्विषयेप्रश्नएवनोपपद्यतइतिचे
न्न।किंतर्हिमृतःपुनरपिजायतएवान्यथाःकृताभ्यागमकृतनाशप्रसंगादतोवःपृच्छामिकोन्वेनंमृतंपुनर्जनयेत्तत्रविजज्ञुर्ब्राह्मणा
पनोमृतःपुनःप्ररोहतिजगतोमूलंनविज्ञातंब्राह्मणैरतोब्रह्मिष्ठत्वाद्धृतागावोयाज्ञवल्क्येनजिताब्राह्मणाःसमाप्ताख्यायिका।य
ज्जगतोमूलंयेनवशाद्देनमाज्ञातंमपदिश्यतेब्रह्मपदायाज्ञवल्क्येनब्राह्मणान्स्पष्टंवान्तत्स्वेनरूपेणाश्रुतिरसमस्पमाहाविज्ञानंविज्ञप्ति

जातएवनजायतेकोन्वेनंजनयेत्पुनः विज्ञानमानंदंब्रह्मरातिर्दातुःपरायणं तिष्ठमानस्यतद्विदइति नवमब्राह्मणं ९
इतिश्रीउपनिषत्कांडेतृतीयोध्यायः ३ २० ॥

विज्ञानंतत्रानेस्वनविषयविज्ञानवज्जडःस्यान्निरतिकिंतर्हिप्रसन्नंशिवमतुलमनायासंनित्यतृप्तमेकरसमित्यर्थः।किंतत्तब्रह्मोभयवि राम०
शेषणावच्छ्रतिःरातेःषष्ठ्यर्थेप्रथमाधनस्येत्यर्थः।धनस्यदातुःकर्मकृतोयजमानस्यपरमयनंपरागतिःकर्मफलस्यप्रदात्रीत्यर्थःकिं १८२
चव्युत्थायैषणाभ्यस्तस्मिन्नेवब्रह्मणितिष्ठत्यकर्मकृत्तत्तद्ब्रह्मवेत्तीतितद्विदस्तस्यतिष्ठमानस्यतद्विदोब्रह्मविद्इत्यर्थः।परायणमि
ति॥ २० ॥

यथदि वृक्षो वृक्णश्छिन्नो रोहति पुनः पुनः प्ररोहति प्रादुर्भवति मूलात्पुनर्नवतरः पूर्वस्मादिति नवतरीयदेतस्माद्विशेषणात्प्राग्वनस
तेः पुरुषस्य च सर्वं सामान्यमवगतमर्थं तद्वनस्पतौ विशेषो दृश्यते पश्छिन्नस्य प्ररोहणं न तत्पुरुषे मृत्युना वृक्णस्य पुनः प्ररोहणं दृश्य
ते भवितव्यं च कुतश्चित्प्ररोहणेन तस्मात्पृच्छामि मर्त्यो मनुष्यः स्विन्मृत्युना वृक्णः कस्मान्मूलात्प्ररोहति मृतेस्य पुरुषस्य कुतः प्ररो

यद्वृक्षो वृक्णो रोहति मूलान्नवतरः पुनः मर्त्यः स्विन्मृत्युना वृक्णः कस्मान्मूलात्प्ररोहति रेतस इति मा वोचत जीवतस्तत्प्रजाय
ते धानारुह इव वै वृक्षोंऽजसा प्रेत्य संभवः यत्समूलमावृहेयुर्वृक्षं न पुनराभवेत् मर्त्यः स्विन्मृत्युना वृक्णः कस्मान्मू
लात्प्ररोहति १९ ॥ ७ ॥

हणमिति मर्त्यः यद्येवं वदथ रेतसः प्ररोहतीति मा वोचत मैवं वक्तुमर्हथ कस्माद्यस्माज्जीवतः पुरुषात्तद्रेतः प्रजायते न मृतादपि च धानारुहो धा
नाबीजं बीजरुहोपि वृक्षो भवति न केवलं कोऽरुहः एव वृक्षः शब्दो नर्थकः वै वृक्षोंऽजसा साक्षात्प्रेत्य मृत्वा संभवो भाना तो पि प्रेत्य संभवो
भवेदंजसा पुनर्वनस्पतेर्यदि सह मूलेन धानया वावृहेयुरुद्यच्छेयुरुत्पाटयेयुर्वृक्षं न पुनराभवेत्पुनरागमनं भवेत्तस्मात्पृच्छामि स
र्वस्यैव जगतो मूलं मर्त्यः स्विन्मृत्युना वृक्णः कस्मान्मूलात्प्ररोहति ॥ १९

बृ॰ह॰ तेष्वप्रगल्भभूतेषु ब्राह्मणेषु तान्हृगतैर्वक्ष्यमाणैः श्लोकैः पप्रच्छ स्पष्टं वा मध्यालोके वृक्षो वनस्पतिर्वृक्षस्य विशेषणं वनस्पतिरिति तथैव पुरुषो
१८१ मृषा अमृषा सत्यमेतत्तस्य लोमानि तस्य पुरुषस्य लोमानीतरस्य वनस्पतेः पर्णानि त्वगस्योत्पाटिका बहिस्त्वक् अस्य पुरुषस्येतर
स्योत्पाटिका वनस्पतेस्त्वच एव सकाशादस्य पुरुषस्य रुधिरं प्रस्यन्दि वनस्पतेस्त्वच उत्पटस्त्वच एव उत्स्फटति यस्मादेवं सर्वं समानमेव
च वनस्पतेः पुरुषस्य च तस्मात्तदातृण्णाद्धिंसितात्प्रैति तद्रुधिरं निर्गच्छति वृक्षादिवाहतात् छिन्नात् इस एवं मांसानि अस्य पुरुषस्य वनस्प

तान्हैतैः श्लोकैः पप्रच्छ यथा वृक्षो वनस्पतिस्तथैव पुरुषोऽमृषा तस्य लोमानि पर्णानि त्वगस्योत्पाटिका बहिः त्वच एवास्य रुधिरं प्रस्य
न्दि त्वच उत्पटः तस्मात्तदातृण्णात्प्रैति रसो वृक्षादिवाहतात् मांसान्यस्य शकराणि किनाटं स्नाव तत्स्थिरं अस्थीन्यन्तरतो दारू
णि मज्जा मज्जोपमा कृता १८ ॥ ७ ॥

मांसानि शकराणि शकलानीत्यर्थः किनाटं वृक्षस्य किनाटं नाम शकलेभ्योऽभ्यन्तरं वल्कलरूपं काष्ठसंलग्नं तत्स्नाव पुरुषस्य तत्स्थिरं त राम॰
था किनाटं स्नाववदृढं हि तदस्थीनि पुरुषस्य स्नाव्नोऽभ्यन्तरतोऽस्थीनि भवन्ति तथा किनाटस्याभ्यन्तरतो दारूणि काष्ठानि मज्जा मज्जैव १८१
वनस्पतेः पुरुषस्य च मज्जोपमा कृता मज्जाया उपमा मज्जोपमा नान्यो विशेषोऽस्तीत्यर्थः यथा वनस्पतेर्मज्जा तथा पुरुषस्य यथा पुरुषस्य त
था वनस्पते १८ ॥ ७ ॥

(81)

तं तोषयित्वं शाकल्यो न मेने ह न विज्ञातवान्किल तस्य ह मूर्द्धा विपपात विपतितः समाप्ताख्यायिका श्रुतेर्वचनं तं ह न मेने इत्यादि किं चापि हास्य
परिमोषिणस्तस्कराश्चास्थीन्यपि संस्कारार्थं शिष्यैर्नीयमानानि गृहान्प्रत्यपजह्रुरपहृतवन्तः किं निमित्तमन्यद्धनं नीयमानं मन्यमानाः
प्रवृत्ताख्यायिके ह संचिताख्यायिकां किल शाकल्येन याज्ञवल्क्यस्य समानान्त एव किल संवादो निर्वृत्तस्तत्र याज्ञवल्क्येन शापो दत्तः
पुरेऽतिथ्ये मरिष्यसि न तेऽस्थीनि च गृहान्प्राप्स्यन्तीति स ह तथैव ममार तस्य हाप्यन्यन्मन्यमानाः परिमोषिणोऽस्थीन्यपजह्रुः तस्मा
न्नोपवादी स्यादुत ह्येवंवित्परो भवतीति सैषाख्यायिकाचारार्थं स विता विद्यास्तुतये चेह यस्मिन्नेति नेतीत्यस्य त्रिविधश्रावेरा ब्रह्मणा
तं ह न मेने शाकल्यस्तस्य ह मूर्द्धा विपपातापि हास्य परिमोषिणोऽस्थीन्यपजह्रुरन्यन्मन्यमानाः अथ होवाच ब्राह्मणा भगवन्तो यो वः का
मयते स मा पृच्छतु सर्वे वा मा पृच्छत यो वः कामयते तं वः पृच्छामि सर्वान्वा वः पृच्छामीति ते ह ब्राह्मणा न दधृषुः ॥ १७ ॥

निर्द्धारितस्तस्य विधिमुखेन कथं निर्द्देशः कर्त्तव्य इति पुनराख्यायिकामेवाश्रित्याह मूलं च जगतो वक्तव्यमित्याख्यायिकासंबंधस्तत्र ब्रह्म
विदो ब्राह्मणान्जित्वा गोधनं हर्त्तव्यमिति न्यायं मत्वाहात्र वाचा अथ यानन्तरं तस्मिन्भूते ब्राह्मणेषु ह स्वाचष्टे ब्राह्मणा भगवन्त इत्येवं
बोधयो वो युष्माकं मध्ये कामयते इच्छति स मा मागत्य पृच्छतु सर्वे वा मा पृच्छत यो वः कामयते
तेषां अन्यो मां पृच्छत्विति तं वः पृच्छामि सर्वान्वा वो युष्मानहं पृच्छामीति ते ह ब्राह्मणा न दधृषुस्ते ब्राह्मणा एवमुक्ता अपि न प्रगल्भाः संवृत्ताः किं
विदपि प्रत्युत्तरं वक्तुं ॥

बृ॰टी॰
१८०

180

ऽगृह्यो न गृह्यत इत्यर्थं यस्मात्सर्वकार्यधर्मातीतस्तस्मादगृह्यः कुतो यस्मान्न हि गृह्यते यद्धि करणगोचरं व्याकृतं वस्तु तद्ग्रहणगोचरं इ-
दं तु तद्विपरीतमात्मतत्वं तथाशीर्यो यद्धि मूर्तं संहतं शरीरादि तच्छीर्यते ऽयं तु तद्विपरीतोऽतो न हि शीर्यते। असंगो मूर्तो मूर्तांतरेण संब-
ध्यमानः सज्यतेऽयं च तद्विपरीतोऽतो न हि सज्यते तथाऽसितः अबद्धो यद्धि मूर्तं तद्बध्यते इदं तु तद्विपरीतत्वादबद्धत्वान्न व्यथतेऽतो न रिष्य-
ति प्रहरणाशरणासंगर्वधकार्यधर्मरहितत्वान्न रिष्यति न हिंसामापद्यते न विनश्यतीत्यर्थः। क्रममतिक्रम्यौपनिषदस्य पुरुषस्याख्या-
यिकातोऽपसृत्य स्वेन रूपेण श्रुत्या निर्देशः कृतः। ततः पुनराख्यायिकामेवाश्रित्याह एतानि यान्यष्टावायतनानि पृथिव्ये-

ऽगृह्यो न हि गृह्यतेऽशीर्यो न हि शीर्यतेऽसंगो न हि सज्यतेऽसितो न व्यथते न रिष्यत्येतान्यष्टावायतनान्यष्टौ लोका अष्टौ देवा अष्टौ पु-
रुषाः स यस्तान्पुरुषान्निरुह्य प्रत्युह्यात्यक्रामत्तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि तं चेन्मे न विवक्ष्यसि मूर्धा ते विपतिष्यतीति २६॥७॥

व यस्यायतनमित्येवमादीन्यष्टौ लोका अग्निर्लोका इत्यादयोऽष्टौ देवा अमृतमित्याहोवाचेत्येवमादयोऽष्टौ पुरुषाः शारीरः पुरुष इत्यादयः स यः क-
श्चित्तान्पुरुषाञ्छारीरप्रभृतीन्निरुह्य निश्चयेनोह्य गमयित्वा प्रत्युह्य क्रमेण लोकस्थितिमुपपाद्य पुनः प्राच्यादिदिग्द्वारेणानुप्रविश्य स्वा- राम॰ १८०
त्मनि हृदये अत्यक्रामदतिक्रान्तवानुपाधिधर्मं हृदयाद्यात्मत्वं स्वेनैवात्मनोऽवस्थितो य औपनिषदः पुरुषोऽशनायादिवर्जित उपनिषत्स्वे-
व विज्ञेयो नान्यप्रमाणगम्यस्तं त्वा त्वां विद्याभिमानिनं पुरुषं पृच्छामि तं चेद्यदि मे न विवक्ष्यसि विस्पष्टं न कथयिष्यसि मूर्धा ते विपतिष्यतीति २६

हृदयशरीरयोरेवमन्योन्यप्रतिष्ठत्वात्कार्यकरणयोरतस्त्वां पृच्छामि कस्मिन्नु त्वं च शरीरमात्मा च तव हृदयं प्रतिष्ठितौ स्थ इति प्राण इति
देहात्मानौ प्राणे प्रतिष्ठितौ स्यातां प्राणवृत्तौ कस्मिन्नु प्राणः प्रतिष्ठित इत्यपान इति सापि प्राणवृत्तिः प्रागेव प्रेयादपानवृत्त्या चेन्न नि-
गृह्येत कस्मिन्न्वपानः प्रतिष्ठित इति व्यान इति साप्यपानवृत्तिरध एव यायात्प्राणवृत्तिश्च प्रागेव मध्यस्थया चेद्व्यानवृत्त्या न निगृ-

कस्मिन्नु त्वं चात्मा च प्रतिष्ठितौ स्थ इति प्राण इति कस्मिन्नु प्राणः प्रतिष्ठित इत्यपान इति कस्मिन्न्वपानः प्रतिष्ठित इति व्यान इ- ॥
ति कस्मिन्न्व्यानः प्रतिष्ठित इत्युदान इति कस्मिन्नूदानः प्रतिष्ठित इति समान इति स एष नेति नेत्यात्मा ॥ १५ ॥ ८

गृह्येत कस्मिन्नु व्यानः प्रतिष्ठित इति उदान इति सर्वास्तिस्रोऽपि वृत्तयः उदाने कीलस्थानीये वद्धा विष्वगेयुः कस्मिन्नूदानः प्रतिष्ठि-
त इति समाने इति समाने प्रतिष्ठा ह्येताः सर्वा वृत्तयः एतदुक्तं भवति शरीरहृदयवायवोऽन्योन्यप्रतिष्ठाः संघाते न नियता वर्त्तन्ते विज्ञानम-
यार्थप्रयुक्ता इति सर्वमेतद्येन नियतं यस्मिन्प्रतिष्ठितमाकाशान्तमोतं च प्रोतं च तस्य निरुपाधिकस्य साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्मणो निर्देशः
कर्तव्य इत्ययमारंभः स एषः स यो नेति नेतीति निर्दिष्टो मधुकाण्डे एष स योपमात्मा ॥ १५ ॥ ॥ ॥

बृ॰ह॰ किंदेवतः कादेवता अस्य तव दिग्भूतस्य सोहि याज्ञवल्क्यो हृदयात्मानं दिक्षु पंचधा विभक्तं दिगात्मभूतं तद्द्वारेण सर्वं जगदात्मत्वेनोपगम्याहमस्मि
१७७ दिगात्मेति व्यवस्थितः पूर्वाभिमुखः सप्रतिष्ठाकवचनाद्यथा याज्ञवल्क्यास्य प्रतिज्ञातं तथैव पृच्छति किंदेवतस्त्वमस्यां दिश्यसीति सर्वत्र हि वेदे यां यां देवता
177 मुपास्ते इहैव तद्भूत्वा तां तां प्रतिपद्यत इति तथा च वक्ष्यति देवो भूत्वा देवानप्येतीति अस्यां प्राच्यां का देवता दिगात्मनस्तवाधिष्ठात्री कया देवत
यात्वं प्राचीदिग्रूपेण संपन्न इत्यर्थः इतर आहादित्यदेवत इति प्राच्यां दिशि मम दिगात्मनो देवता सोहमादित्यदेवतः स देवा इत्येतदुक्तं सप्रतिष्ठ

किंदेवतोस्यां प्राच्यां दिश्यसीत्यादित्यदेवत इति स आदित्यः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति चक्षुषीति कस्मिन्नु चक्षुः प्रतिष्ठितमिति रूपेष्वि
ति चक्षुषा हि रूपाणि पश्यति १० ॥

इति वचनात्वस्मिन्नाह स आदित्यः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति चक्षुषीति अध्यात्मं चक्षुष आदित्यो निष्पन्न इति हि मंत्रब्राह्मणवादाः चंद्रमा मनसो जा राम॰
तश्चक्षोः सूर्यो अजायत चक्षुष आदित्य इत्यादयः कार्यं हि कारणे प्रतिष्ठितं भवति कस्मिन्नु चक्षुः प्रतिष्ठितमिति रूपेष्विति रूपग्रहणाय हि रू १७७
पात्मकं चक्षू रूपेण प्रयुक्तं यैर्हि रूपैः प्रयुक्तं तैरात्मग्रहणाय सृष्टं चक्षुस्तस्मात्सादित्यं चक्षुः सह प्राच्या दिशा सह तत्स्थैः सर्वैः रूपेषु प्रतिष्ठितं च
क्षुषा सह प्राचीदिक सर्वा रूपभूता ॥१८

अष्टधादेवलोकपुरुषभेदेनत्रिधात्रिधात्मानंप्रविभज्यव्यवस्थितःएकैकोदेवःआगणभेदएवोपासनार्थंव्यपदिष्टोधुनादिग्विभागेनपंचधाप्रविभक्तस्या
त्मनउपसंहारार्थमाहतूष्णींभूतेशाकल्येयाज्ञवल्क्योग्रहेणेवावेशयन्नाहशाकल्येतिहोवाचयाज्ञवल्क्यस्त्वांस्विदितिवितर्कयन्इमेनूनंब्राह्म
णाःअंगारावक्षयणमंगाराःअवदह्यंतेयस्मिन्संदंशादौतदंगारावक्षयणंतन्नूनंत्वामकृतकृतवंतोब्राह्मणाःत्वंतन्नबुध्यसेआत्मानंम

शाकल्येतिहोवाचयाज्ञवल्क्यस्त्वांस्विदिमेब्राह्मणाअंगारावक्षयणमक्रताउइतियाज्ञवल्क्येतिहोवाचशाकल्यो
यदिदंकुरुपंचालानांब्राह्मणानत्यवादीःकिंब्रह्मविद्वानितिदिशोवेदसदेवाःसप्रतिष्ठाइतियद्दिशोवेत्थसदेवाः
सप्रतिष्ठाः ९ ॥ ॥ ॥ ॥

यादह्यमानमित्यभिप्रायःयाज्ञवल्क्येतिहोवाचशाकल्योयदिदंकुरुपंचालानांब्राह्मणानत्यवादीरत्यक्रान्तवानसिस्वयंभीतास्त्वामंगारावक्षय
णंकृतवंतइतिकिंब्रह्मविद्वान्सन्नेवमधिक्षिपसिब्राह्मणान्याज्ञवल्क्यआहब्रह्मविज्ञानंतावदिदंममकिंतद्दिशोवेददिग्विषयंविज्ञानंजाने
तच्चनकेवलंदिशएवसदेवाःदेवैःसहदिगधिष्ठातृभिःकिंचसप्रतिष्ठाःप्रतिष्ठाभिश्चसहइतरआहयद्दिशोवेत्थसदेवाःसप्रतिष्ठाइतिसफलं
यदिविज्ञानंत्वयाप्रतिज्ञातं॥ ९ ॥

बृ॰टी॰ तमेवयस्यायतनंतमन्नतिशाकर्वराधंधक्कारःपरिगृह्यते आध्यात्मं छायामयो ज्ञानमयः पुरुषस्तस्य का देवतेति मृत्युरिति होवाच मृत्युरकरषिर्देवं तं तस्य नि
१७६ ष्पत्तिकारणं। रूपाण्येव यस्यायतनं पूर्ववसाधारणानि रूपाणि कानि इह तु प्रकाशकानि विशिष्टानि रूपाणि गृह्यन्ते रूपायतनस्य देवस्य विशे
षायतनं प्रतिविंवाधारमादर्शो पसृरिति होवाच तस्य प्रतिविंवात्मस्य पुरुषस्य निष्पत्तिरसोः आगाततं। आप एव यस्यायतनं साधारणाः स
तमस्य वयस्यायतनं हृदयं लोको मनो ज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात् सर्वस्यात्मनः परायणं स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषं सर्व
स्यात्मनः परायणं यमात्थ य एवायं छायामयः पुरुषः स एष देव शाकल्य तस्य का देवतेति मृत्युरिति होवाच रूपाण्येव यस्यायतनं च
क्षुर्लोको मनो ज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणं स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषं सर्वस्यात्मनः परायणं
यमात्थ य एवायमादर्शे पुरुषः स एष देव शाकल्य तस्य का देवतेत्यसुरिति होवाच आप एव यस्यायतनं हृदयं लोको मनो ज्योतिर्यो वै तं
पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणं स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषं सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ य एवायमप्सु पुरुषः स
एष देव शाकल्य तस्य का देवतेति वरुण इति होवाच रेत एव यस्यायतनं हृदयं लोको मनो ज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः प
रायणं स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषं सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ य एवायं पुत्रमयः पुरुषः स एष देव शाकल्य तस्य
मर्गो आपः आयतनं वापीतडागाद्याश्रयास्तु विशेषायतनं तस्य का देवतेति वरुण इति वरुणात्संघातकर्त्रो\\ का देवतेति प्रजापतिरिति होवाच ८
आत्ममाय एव वा व्याख्यायते निष्पत्तिकारणं रेत एव यस्यायतनं य एवायं पुत्रमयो विशेषायतनं रेतआयतनस्य पुत्रमय इति अस्थिमज्जाशुक्राणि पित
ॐतानि तस्य का देवतेति प्रजापतिरिति होवाच प्रजापतिः पिताच्यते पितृतो हि पुत्रस्योत्पत्तिः ८

कामएवयस्यायतनं स्त्रीव्यतिकराभिलाषः कामः कामशरीरइत्यर्थः हृदयं लोको हृदयेन बुद्ध्या पश्यतीतियएवायं काममयः पुरुषो ध्यात्ममपि काममय
एवतस्य कादेवतेति स्त्रियइति होवाच स्त्रीतो हि कामस्य दीप्तिर्जायते। रूपाण्येवयस्यायतनं रूपाणि शुक्लकृष्णादीनि यएवासावादित्ये
पुरुषः सर्वेषां हि रूपाणां विशिष्टं कार्यमादित्ये पुरुषस्तस्य कादेवतेति सत्यमिति होवाच सत्यमिति चक्षुरुच्यते चक्षुषो ध्यात्मनः आदित्यस्या

कामएवयस्यायतनं हृदयं लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणं स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषं स
र्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ यएवायं काममयः पुरुषः सएषवदेव शाकल्य तस्य कादेवतेति स्त्रियइति होवाच रूपाण्येवयस्यायतनं चक्षुर्लो
को मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणं स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषं सर्वस्यात्मनः परायणं यमा
त्थ यएवासावादित्ये पुरुषः सएषवदेव शाकल्य तस्य कादेवतेति सत्यमिति होवाच आकाशएवयस्यायतनं श्रोत्रं लोको मनोज्योति
र्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणं स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषं सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ यएवायं श्रो
श्चिदेवतस्य निष्पत्तिः। आकाशएवयस्यायतनं \ त्रः प्रातिश्रुत्कः पुरुषः सएषवदेव शाकल्य तस्य कादेवतेति दिश इति होवाच ७ ॥ ॥
राएवायं श्रोत्रेभवः श्रोत्रस्तत्रापि प्रातिश्रवणवेलायां विशेषतो भवतीति प्रातिश्रुत्कस्तस्य कादेवतेति दिश इति होवाच दिग्भ्यो ह्यसावाध्यात्मिको निष्प
द्यते॥७॥

वृ॰टी॰
१६७
167

कस्मात्पुनः कारणात्पृथिव्यादिदेवता महाभागाः सत्यो मनुष्यादिवदात्मनि तिष्ठंतमात्मनो नियंतारमंतर्यामिणं न विदुरित्यत आह । अदृ
ष्टो न दृष्टो न विषयीभूतश्चक्षुर्दर्शनस्य कस्यचित्स्वयं तु चक्षुषि सन्निहितत्वाद्दृशिस्वरूप इति द्रष्टा तथाऽश्रुतः श्रोत्रगोचरत्वमनाप
न्नः कस्यचित्स्वयं त्वलुप्तश्रवणशक्तिः सर्वश्रोत्रेषु संनिहितत्वाच्छ्रोता तथाऽमतो मनःसंकल्पविषयमनापन्नः दृष्टश्रुते एव हि
सर्वः संकल्पयत्यदृष्टत्वादश्रुतत्वादेवामतोऽलुप्तमननशक्तित्वात्सर्वमनःसु संनिहितत्वाच्च मंता तथाऽविज्ञातो निश्चयगोचरम

दृष्टो द्रष्टाऽश्रुतः श्रोताऽमतो मंताऽविज्ञातो विज्ञाता नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा नान्योऽतोऽस्ति श्रोता नान्योऽतोऽस्ति विज्ञातैष त आत्मांत
॥ र्याम्यमृतोऽतोऽन्यदार्त्तं ततो होद्दालक आरुणिरुपरराम ७ सप्तमं ब्राह्मणं ॥

नापन्नो रूपादिवत्तदृस्वादिवद्वा स्वयं त्वलुप्तविज्ञानशक्तित्वात्तत्संनिधानाच्च विज्ञाता तत्र यं पृथिवी न वेद यं सर्वाणि भूतानि न विदु
रित्येवमादिनियंतव्या विज्ञातारोऽन्ये नियंता तर्यामीति प्राप्तं तदन्यत्वाशंकानिवृत्यर्थमुच्यते नान्योऽतोऽन्यः अतः अस्मादंतर्या
मिणो नान्योऽस्ति द्रष्टा तथा नान्योऽतोऽस्ति श्रोता नान्योऽतोऽस्ति मंता नान्योऽतोऽस्ति विज्ञाता यस्मात्परो नास्ति द्रष्टा श्रोता मंता विज्ञाता राम॰
योऽदृष्टो द्रष्टाऽश्रुतः श्रोताऽमतो मंताऽविज्ञातो विज्ञाताऽमृतः सर्वसंसारधर्मवर्जितः सर्वसंसारिणां कर्मफलविभागकर्तैष त आ १६७
त्मांतर्याम्यमृतोऽस्मादीश्वरादात्मनोऽन्यदार्त्तं ततो होद्दालक आरुणिरुपरराम ७ पंचमस्य सप्तमं ब्राह्मणं ॥ ७ ॥

अथाधिभूतंभूतेषुब्रह्मादिस्तंबपर्यंतेष्वंतर्यामिदर्शनमधिभूतमथाध्यात्मंयःप्राणेप्राणोवायुसहितेघ्राणेयोवाचिचक्षुषिश्रोत्रेम

यःसर्वेषुभूतेषुतिष्ठन्सर्वेभ्योभूतेभ्योंतरोयंसर्वाणिभूतानिनविदुर्यस्यसर्वाणिभूतानिशरीरंयःसर्वाणिभूतान्यंतरोयमयत्येषत
आत्मांतर्याम्यमृतइत्यधिभूतमथाध्यात्मम् यःप्राणेतिष्ठन्प्राणादंतरोयंप्राणोनवेदयस्यप्राणःशरीरंयःप्राणमंतरोयमय
त्येषतआत्मांतर्याम्यमृतःयोवाचितिष्ठन्वाचोंतरोयंवाङ्नवेदयस्यवाक्शरीरंयोवाचमंतरोयमयत्येषतआत्मांतर्याम्यमृतः य
श्चक्षुषितिष्ठंश्चक्षुषोंतरोयंचक्षुर्नवेदयस्यचक्षुःशरीरंयश्चक्षुरंतरोयमयत्येषतआत्मांतर्याम्यमृतःयःश्रोत्रेतिष्ठञ्छ्रो
त्रादंतरोयंश्रोत्रंनवेदयस्यश्रोत्रंशरीरंयःश्रोत्रमंतरोयमयत्येषतआत्मांतर्याम्यमृतःयोमनसितिष्ठन्मनसोंतरोयं
मनोनवेदयस्यमनःशरीरंयोमनोंतरोयमयत्येषतआत्मांतर्याम्यमृतःयस्त्वचितिष्ठंस्त्वचोंतरोयंत्वङ्नवेदयस्यत्वक्
शरीरंयस्त्वचमंतरोयमयत्येषतआत्मांतर्याम्यमृतःयोविज्ञानेतिष्ठन्विज्ञानादंतरोयंविज्ञानंनवेदयस्यविज्ञानंशरीरंयो
विज्ञानमंतरोयमयत्येषतआत्मांतर्याम्यमृतःयोरेतसितिष्ठन्रेतसोंतरोयंरेतोनवेदयस्यरेतःशरीरंयोरेतोंतरोयमय

नसित्वचिविज्ञानेबुद्धौरेतसिप्रजनने॥ ६ ॥ —— त्येषतआत्मांतर्याम्यमृतो॥ ६ ॥ ७ ॥

बृ.टी.
१५२

152

त्यपि तेऽविषद्या आदिसाधर्म्येन न च प्रमाणांतरविरुद्धार्थविषये श्रुतेः प्रामाण्यं कल्प्यते यथा शीतोऽग्निः क्लेदयतीति श्रुते तत्रार्थेवाक्यस्य प्रमा-
णांतरस्याभासत्वं यथा खद्योतोऽग्निरिति बालमलिनमंतरिक्षमिति बालानां यथात्वस्य क्षमपि तद्विषयप्रमाणांतरस्य तथार्थत्वे निश्चिते मि-
थितार्थमपि बालप्रत्यक्षमाभासमेव भवति तस्मादिदं प्रामाण्यमव्यभिचारात्तार्थे सति वाक्यस्य तथात्वस्याननुरूपमतिकौशला-
त्तु नहि पुरुषमतिकौशलात्सविता रूपं न प्रकाशयतीति तथा वेदवाक्यान्यपि नान्यार्थानि भवंति तस्मान्न मोक्षार्थानि कर्माणीति सिद्धम-
तः कर्मफलानां संसारत्वदर्शनायैव ब्राह्मणमारभ्यते अथानंतरमुपरते जारत्कारवे आर्तभाग इति नामतो लह्यस्यापत्यं लाह्यायनि-
द्रुपसंलाह्यायनिः पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति होवाच आदावुक्तम् अश्वमेधदर्शनं समष्टिव्यष्टिफलं चाश्वमेधक्रतुज्ञानसमुच्चितं मोक्ष

अथहैनं भुज्युर्लाह्यायनिः पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति होवाच ॥ १ ॥ ॥

सर्वकर्मणां पराकाष्ठा भ्रूणहत्याश्वमेधाभ्यां न परं पुण्यपापयोरिति हि स्मरंति तेन हि समष्टिव्यष्टी स्वप्राप्नोति तत्र व्यष्टयो निर्ज्ञाता चं-
तरंडविषया अश्वमेधयागफलभूताः मृत्युरस्यात्मा भवति एतासां देवतानामेको भवतीत्युक्तं मृत्युश्चाशनायालक्षणो बुद्ध्यात्मा
समष्टिः प्रथमजो वायुः सूत्रं सत्यं हिरण्यगर्भस्तस्य व्याकृतो विषयो यदात्मकं सर्वं द्वैतैकत्वं यः सर्वभूतांतरात्मा लिंगममूर्तरसो यस्मिन्नो-
थितानि सर्वभूतकर्माणि यः कर्मणां कर्मसंबद्धानां च विज्ञानानां परा गतिः परं फलं तस्य कियान्गोचरः कियती व्याप्तिः सर्वतः परिमं-
डलीभूता सा वक्तव्या तस्या सुक्तायां सर्वः संसारो बंधगोचरः कृतो भवति तस्य च समष्टिव्यष्ट्यात्मदर्शनस्यालौकिकत्वदर्शनार्थमाख्यायिका

राम०
१५२

राभूतान्यप्यंदर्शयतिभूतान्यप्येतिपंचवैभूतान्यत्येतीतिपादंयेऊर्ध्वंतितेषांवेदविषयेपरिरक्षितत्वादित्वादरोषकनवार्थवादत्वमथापस्त
बह्मांतेकर्मविपाकार्थस्यतथ्यातिरिक्तात्मतानार्थस्यवर्कर्मकांडोपनिषज्ज्योतल्यार्थत्वदर्शनाद्विहिताकरणप्रतिषिद्धकर्मणांचस्थ
वरत्वसूकरादिफलदर्शनाद्धातास्मादिग्वेतदर्शनाच्चगवश्रुतिस्मृतिविहितप्रतिषिद्धव्यतिरेकेणाविहितानिवाप्रतिषिद्धानिवाकर्माणि
केनचिदवगंतुशक्यंतेयेषामकरणाद्दुष्टानाच्चयेनस्थसूकरस्थावरादीनिकर्मफलानिप्रत्यक्षानुमानाभ्यामुपलभ्यंतेनवैषाम
कर्मफलत्वंकेनचिदभ्युपगम्यतेतस्माद्विहिताकरणप्रतिषिद्धसेवानांयथैतेकर्मविपाकाःप्रत्येतत्रिपंकूस्थावरादयस्तथोत्कृष्टेष्वपि
बह्मांतेषुकर्मविपाकत्वंवेदितव्यंतस्मान्नत्वात्मनोव्यामुदरादिद्वोरोदीदित्यादिवत्राभूतार्थवादत्वंतत्राप्यभूतार्थवादत्वंमाभू
दितिवेद्धवत्वेवंनवैताव्रतास्सन्यायस्यवाध्येभवतिनचास्मान्मन्त्रोवादुष्यतिनचब्रह्मादिस्थसनउत्पादीनांकाम्यकर्मफलत्वंश
कंवक्तुंतेषांहेरामार्थिताफ्याःफलस्योक्तत्वान्नितस्मात्ताभिसंधीनामनित्यानांकर्मणांसर्वमेधादीनांचब्रह्मत्वादीनिफलानियेषांपुनर्नि
त्यानिनिरभिसंधीन्यातत्संस्कारार्थानिक्रियंतेतेषांज्ञानोत्पत्त्यर्थानित्यानिब्राह्मीयंक्रियतेतनुरितिस्मरणात्तेषामारादुपकार
कत्वान्मोक्षसाधनान्यपिकर्माणिभवंतीत्यविरुद्धंतेपथावायमर्थःतथापुष्पेजनकादयापिकासमाप्तोवस्त्रामोयन्नुविषदध्या
दिवदित्युक्तंतत्रप्रत्यक्षानुमानानविषयत्वादविरोधःपत्यस्तंतशब्दगम्योर्थस्तत्रवाक्यसामर्थ्यावेनदर्थप्रतिपादकस्यनशक्यंकल्प

कु॰टी॰ नादिनिमित्तेच श्रवणान्नयानित्यानामप्निमोहः फलमालोकस्य सर्वेषां रूपदर्शनसाधनत्वेऽलङ्कारदृष्टः आलोकेन रूपं न पश्यतीति उलू
१५१ कादिवञ्चक्षुषो वैलक्षण्यादित्र लोकचक्षुर्भिन्ने रसादिविषयत्वं परिकल्प्यते रसादिविषये सामर्थ्यसंदृष्टत्वात्तद्दूरमपि गत्वा यद्विष
ये दृष्टं सामर्थ्यं तत्रैव कश्चिद्विशेषः कल्प्यते यथोपसंपन्नरूक्ते विषामंत्र शर्करादिसंयुक्ते विषदध्यादिवत्त्रि यानि कार्याणि समारभंतइ
151 ति आरम्पतां विशिष्टं कार्यं तद्दृष्टत्वादविरोधो नैरभिसंधेः कर्मयोगविद्यासंयुक्तस्य विशिष्टकार्यान्तरारंभेन कश्चिद्विरोधो देवयाज्या
त्मयाजिनो रात्मयाजिनोर्विशेषश्रवणाद्देवयाजी श्रेयानात्मयाजीत्यादौ यदेवविद्यया करोतीत्यादौ च यस्तु परमात्मदर्शनविषये
मनुनोक्तः आत्मयाजीशब्दः समं पश्यन्नात्मयाजीत्यत्र समं पश्यन्नात्मयाजी भवतीत्यर्थः अथवा भूतपूर्वगत्यात्मयाज्यात्मसंस्का
रार्थानि यानि कर्माणि करोतीदं मेऽनेनांगं संस्क्रियत इति श्रुतेस्तथा गार्भैर्होमैरित्यादिप्रकरणोक्तापि करणात् संस्कारार्थत्वेनि
त्यानां कर्मणां दर्शपौर्णमासादेरिति संस्कृतश्च य आत्मयाजी तैः कर्मभिः समं द्रष्टुं समर्थो भवति तस्येह जन्मान्तरे वा सममात्मदर्शनमुपपद्य
ते समं पश्यन् स्वाराज्यमधिगच्छतीत्ययमर्थः आत्मयाजीशब्दस्तु भूतपूर्वगत्या प्रयुज्यते ज्ञानप्रयुक्तानां नित्यानां कर्मणां ज्ञानोत्पत्ति राम॰
साधनत्वप्रदर्शनार्थं। किंचान्यद्ब्रह्माविश्वसृजो धर्मो महानव्यक्तमेव च उत्तमां सात्त्विकीमेतां गतिमाहुर्मनीषिण इति च देवसार्ष्टिव्यतिरेके १५१

वउरुषेष्टफलयपुरुक्तान्तास्यतिशयशालिचेत्कावैचित्र्यात्फलानांतत्साधनानांचानंत्यसिद्धिस्तदानंत्यान्नाशकमेतावत्त्वंपुरुषैर्ज्ञातुमशक्यंतेच
साधनफलैतावत्त्वेकथंमोक्षस्यपरिशेषसिद्धिरितिकर्मफलजातिपारिशेष्यमितिचेत्तत्त्वपीच्छाविषयरागात्तत्साधनानांचानंत्यैक
र्मफलजातित्वंनामसर्वेषांतुल्यंमोक्षस्यकर्मफलत्वात्परिशिष्टःस्यात्तस्मात्परिशेषात्स्यएवपुरुषःकल्पितमितिचेन्नतस्याविनि
त्यकर्मफलत्वाभ्युपगमेकर्मफलसमानजातीयत्वोपपत्तेःपरिशेषानुपपत्तिस्तस्मादन्यथाप्युपपत्तेःश्रीरागाश्रुतार्थापत्तिरन्य
थात्वविकारसंस्काराणामन्यतमादपिनित्यानांकर्मणांफलमुपपद्यतइतिश्रीरागाश्रुतार्थापत्तिश्चतसृणामन्यतमएवमो
क्षइतिचेन्नतावदुत्पाद्योनित्यत्वात्तएवाःविकार्योसंस्कार्यश्चातएवासाधनद्रव्यात्मकत्वाच्च साधनात्मकंहिद्रव्यंसंस्क्रियते
यथायात्राज्यादिप्रोक्षणादिनानचसंस्क्रियमाणःसंस्कारनिर्वर्त्योवाप्यादिवत्पारिशेष्याद्याप्यःस्यान्नायोग्यात्मस्वभावत्वादेक
त्वाच्चइतरैःकर्मभिर्वैलक्षण्यान्नित्यानांकर्मणांतत्फलेनापिविलक्षणेनभवितव्यमितिचेन्नकर्मत्वसालक्षण्यात्तल्लक्षणां
कस्मात्फलेनभवितव्यंइतरकर्मफलैर्निमित्तवैलक्षण्यादितिचेन्नक्षामवत्यादिभिःसमानत्वाद्यथाहिगृहदाहादौनिमित्तेक्षाम
वत्यादीष्टिर्यथाभिन्नेजुहोतिस्कन्नेजुहोतीत्येवमादौनैमित्तिकेषुकर्मस्वनमोक्षःफलंकल्प्यतेतेन्नाविशेषान्नैमित्तिकत्वेननीय

इटी॰ शामज्ञाननिवर्त्तकत्वंकल्प्यमितिचेन्नज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तौगम्यमानायामदृष्टनिवृत्तिकल्पनानुपपत्तेर्यथावघातेनव्रीहीणांत
१५० षनिवृत्तौगम्यमानायामग्निहोत्रादिनित्यकर्मक्षयोनकल्प्यतेऽवघातनिवृत्तिस्तद्वदज्ञाननिवृत्तिरपिनित्यकर्मकार्याऽदृष्टानकल्प्यते
ज्ञानेनाविरुद्धत्वात्सकामकर्मणांमोक्षोपायत्वविरुद्धंज्ञानंकर्मभिस्तद्देवलोकप्राप्तिनिमित्तमित्युक्तंविद्ययादेवलोकइतिश्रु
तेः किंचान्यत् ॥ कल्प्यंचफलंनित्यानांकर्मणांश्रुतानांयत्कर्मभिरविरुध्यतेइष्यतेगुणकर्मणांकार्यमेवनभवतिकिंतत्कल्प्य
150 तांपश्चात्कर्मणःसामर्थ्यमेवनदृष्टंकिंवायास्मिन्दृष्टंसामर्थ्यंपश्चकर्मणांफलमविरुद्धंतत्कल्प्यतामितिपुरुषवत्तिजन
नायावश्यंचेत्कर्मफलंकल्पयितव्यंकर्मविरुद्धविषयेएवश्रुतार्थापत्तेःह्रीणात्वान्निमोमोक्षःफलंकल्पयितुंनशक्यत्त
घवश्यंवाज्ञाननिवृत्तिर्वाविरुद्धनादृष्टसामर्थ्यविषयत्वाच्चेतिपारिशेष्यन्यायान्मोक्षएवकल्पयितव्यइतिचेत्सर्वेषांहि
कर्मणांस्वर्गफलेनवान्यदितरकर्मफलव्यतिरेकेणफलंकल्पनायोग्यमस्तिपरिशिष्टश्चमोक्षःसचेष्टोवेदविदांफलंतस्मा
त्सएवकल्पयितव्यइतिचेन्नकर्मफलव्यक्तीनामानन्त्यात्परिशेषन्यायानुपपत्तेःनहिपुरुषेच्छाविषयाणांकर्मफलानामे राम॰
तावत्त्वंनामकेनचिदसर्वज्ञेनावधृतंतत्साधनानांवापुरुषेच्छानांवाऽनियतदेशकालनिमित्तत्वात्पुरुषेच्छाविषयसाधनानां १५०

न्वन भवतीति चेन्न यतिज्ञाहानात्कर्मकार्यान्तरं विषयस्यारिवदारम्भनइतिहि यतिज्ञानं स्वचेन्मोक्षः कर्मणः कार्यं फलमेव न भवति सा
मति ज्ञाहीयेत कर्मकार्यत्वं च मोक्षस्य स्वर्गादिफलेभ्यो विशेषो वक्तव्यः अथ कर्मकार्यं न भवति क्रियानां कर्मणां फलं मोक्ष इस
साः वचनव्यक्तेः कोर्थ इति वक्तव्यं न च कार्यफलशब्दे मन्त्रेणाविशेषः शकाः कल्पयित्वम फलस्व मोक्षो नित्ये स्वकर्मभिः क्रि
यत्वे नित्यानां कर्मणां फलेन कार्यमिति चैवो योविषजिविद्दोभिधीयते यथाश्रिः शीत इति ज्ञानवदिति वेद यथाज्ञानस्य कार्यं मोक्षो
ज्ञानेनाक्रियमाणोप्युच्यते तद्वत्कर्मकार्यत्वमिति चेन्नाज्ञानानिवर्तकत्वात् ज्ञानस्याज्ञानव्यवधाननिवर्तकत्वात् ज्ञानस्य मो
क्षो ज्ञानस्य कार्यमित्युपचर्यते न तु कर्मणा निवर्तयितव्यमज्ञानं न चाज्ञानव्यतिरेकेण मोक्षस्य व्यवधानान्तरं कल्पयितुं शक्यं
नित्यत्वान्मोक्षस्य साधकस्वरूपाव्यतिरेकाच्च यत्कर्मणा निवर्त्येत च अज्ञानमेव विवर्तयतीति चेन्न विलक्षणत्वात् अनभिव्यक्ति
रज्ञानमभिव्यक्तिलक्षणेन ज्ञानेन विरुध्यते कर्म च नाज्ञानेन विरुध्यते तेन ज्ञानविलक्षणं कर्म यदि ज्ञानाभावो यदि संशय
ज्ञानं यदि विपरीतज्ञानं वोच्यते ऽज्ञानमिति सर्वं हि तज्ज्ञानेनैव निवर्त्यते न तु कर्मणान्यतमेनापि विरोधाभावात् यादृष्टं कर्म

बृ·टी· जनकं ह वैदेहं याज्ञवल्क्यो जगामेत्यस्याभिसंबंधो विज्ञानमय आत्मा साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म सर्वान्तरः पर एव नान्योतोस्ति द्रष्टा नान्यद्दृतो
१८० ष्ट इत्यादिश्रुतिभ्यः स एष रह्यतिशेव हनादिलिंगोस्ति व्यतिरिक्त इति मधुकाण्डे जातशत्रुसंवादे प्राणादिकर्तृत्वभोक्तृत्वप्रत्या
नाधिगतोपि स्वरूपेणः प्राणनादिसमाशाद्युपन्यस्तो यस्तेषां श्रेय प्राणनादिलिंगो दृष्टे द्रष्टेत्यादिनोक्तप्रशक्तिरभावो विगतस्व
15 रोपाधिनिमित्तः संसारो यथा रज्जूषरशुक्तिकागगनादिषु सर्परजतमलिनत्वादिपराध्यारोपणनिमित्तमेव न स्वतस्त
जनकं ह वैदेहं याज्ञवल्क्यो जगाम स मेनेनवदिष्य इत्यथ ह यज्जनकश्च वैदेहो याज्ञवल्क्यश्चाग्निहोत्रे समूदाते तस्मै
ह याज्ञवल्क्यो वरं ददौ स ह काममश्नमेव वव्रे तं हास्मै ददौ तं ह सम्राडेव पूर्वः पप्रच्छ १॥ ७ ॥ ७
निरुपाधिको निरुपाख्यो नेति नेतीति व्यपदेश्यः साक्षादपरोक्षात्सर्वान्तर आत्मा ब्रह्माक्षरमन्तर्यामी प्रशास्तौपनिषदः पुरुषो वि
नमानं देवब्रह्मेत्यधिगतं तदेव पुनर्विस्तरेणाधिगन्तव्यमित्यतः प्रविविक्ताहारस्ततोन्तरं हृदये योलिंगात्मा सप्रविविक्ताहारस्ततः परो जगदात्मा
प्राणोपाधिस्ततोपि प्रविलाप्य जगदात्मानमुपाधिभूतं रज्ज्वादाविव सर्पादिकं विषयास एष नेति नेतीति साक्षात्सर्वान्तरं ब्रह्मा
धिग॥ ७ ॥

तस्मात्स विद्वान् क्रमेण वैश्वानरात्तैजसं प्राप्तः स हृदयात्मानमापन्नः स हृदयात्मनः प्राणात्मानमापन्नः स्य प्राचीदिक् प्रांचः प्राणाः प्राणास्तथा दक्षि-
णादिक् दक्षिणाः प्राणाः तथा प्रतीचीदिक् प्रत्यंचः प्राणा उदीचीदिगुदंचः प्राणा ऊर्ध्वादिगूर्ध्वाः प्राणाः अवाचीदिगवांचः प्राणाः सर्वादिशः सर्वे प्राणा
एवं विद्वान् क्रमेण सर्वात्मकं प्राणमात्मत्वेनोपगतो भवति तं सर्वात्मानं प्रत्यगात्मन्युपसंहृत्य द्रष्टुर्हि द्रष्टृभावं नेति नेत्यात्मानं तुरीयं प्रतिपद्यते
यमेवं विद्वाननेन क्रमेण प्रतिपद्यते स एष नेति नेत्यात्मेत्यादि निरिष्यतीत्येतद्व्याख्यातमेतदभयं वै जन्ममरणादिनिमित्तभयशून्यं हे ज

तस्य प्राचीदिक् प्रांचः प्राणा दक्षिणादिग्दक्षिणाः प्राणाः प्रतीचीदिक् प्रत्यंचः प्राणा उदीचीदिगुदंचः प्राणा ऊर्ध्वादि-
र्ध्वाः प्राणा अवाचीदिगवांचः प्राणाः सर्वादिशः सर्वे प्राणाः स एष नेति नेत्यात्मागृह्यो न हि गृह्यतेशीर्यो न हि शीर्यतेसंगो
हि सज्यतेसितो न व्यथते न रिष्यत्यभयं वै जनक प्राप्तोसीति होवाच याज्ञवल्क्यः स होवाच जनको वैदेहोभयं त्वा गच्छताद्याज्ञ-

नक प्राप्तोसीति ह एवं किल उवाचोक्तवान् याज्ञवल्क्यस्तदेतदुक्तमथ वै तेहं तद्वक्ष्यामि यत्र गमि॥ यो नो भगवन्नभयं वेदयसे नमस्
ष्यसीति स होवाच जनको वैदेहोभयमेव त्वा त्वामपि गच्छतादागच्छतु यस्त्वं नोस्मान्हे भगवन्नभयं ब्रह्म वेदयसे ज्ञापयसि प्रापि-
पाधिकृताज्ञानव्यवधानापनयनेन नमस्ते किमन्यदहं विद्यानिष्क्रयार्थं प्रयच्छामि साक्षादात्मानमेव दत्तवते तेनो नमस्तेस्त्विमे विदेहास्त-
इं भुज्यंतां अयं चाहमस्मि दासभावे स्थितो यथेष्टं मां राज्ये च प्रतिपद्यस्वेत्यर्थः ४ पूर्वस्मिन्हितोपं ब्राह्मणे

इन्दी. सं शिविषदध्यादिवत्कार्यां तरमारभत इति तत्रानारभ्यत्वान्मोक्षस्यैवं धननाशस्य हि मोक्षो न कार्यभूतो बंधनं चाविद्येभवो वाम अविद्याया स्वन
१५९ कर्मणा नाशउपपद्यते इष्टविषयत्वाद्वकर्मसामर्थ्यस्य उत्पत्याप्तिविकारसंस्काराहिकर्मसामर्थ्यस्य विषया उमा दर्शितं प्राप्यापि ठे विकार्ह
संस्कार्यं च सामर्थ्यं कर्मणो नातो व्यतिरिक्तो विषयोस्ति कर्मसामर्थ्यस्य लोके प्रसिद्धत्वान्न च मोक्षस्यैषां पदार्थानामन्यतमोऽविद्यामा
त्रस्य वा हि तइम वो वाम वांटंभवतु केवलस्यैव कर्मणा एवं स्वभावतो विद्या संयुक्तस्य ठनिरभिसंधेर्भवत्यन्यथा स्वभावोत्कृष्टं त्यम्य
149 शक्तित्वे न निर्ज्ञातानामपि पदार्थानां विषदध्यादीनां विद्यामंत्रशर्करादिसंयुक्तानामन्यविषये सामर्थ्यं तत्तथा कर्मणो प्यस्त्विति चे
न्न प्रमाणाभावात् नह्यत्र हि कर्मणाउक्तविषयव्यतिरेकेणा विषयांतरे सामर्थ्यास्तित्वे प्रमाणं न प्रत्यक्षं नानुमानं नोपमानं नार्थापत्ति
र्न शब्दोस्ति ननु फलांतराभावे चोदनानामनुपपत्तिः प्रमाणमिति नहि नित्यानां कर्मणां विश्वजिन्न्याये न फलं कल्प्यते नापि श्रुत
फलमस्ति बोधयंते च तानि परिशेषान्मोक्षस्यैषां फलमिति गम्यते ऽन्यथा हि पुरुषा न प्रवर्त्तेरन्न तु विश्वजिन्न्याय एवायातो मोक्ष राम.
स्य फलस्य कल्पितत्वान्मोक्षे वाऽन्यस्मिन्वा फले ऽकल्पिते पुरुषा न प्रवर्त्तेरन्निति मोक्षः फलं कल्प्यते श्रुतार्थापत्त्या पथा विश्वजि १५९
ति न त्वेवं सति कथमुच्यते विश्वजिन्न्यायो न भवतीति फलं च कल्प्यते विश्वजिन्न्यायस्त्वेन भवतीति विशेषतोविरुद्धमभिधीयते मोक्षः फल

अथयद्वैनं मुक्तलोकाय निःप्रवृत्ताय हीतियद्वल्लक्षणां वैश्वनमुक्तं यस्मात्तत्रयो जन्मान्तुक्तोऽभ्युच्यते येन वा वद्धः संसरति समृत्तस्तस्माद्वमोक्ष उपप
द्यते यस्मान्मृत्यो मे स्मरस्मि मुक्त स च न गतिः क्वचित्तद्वीर्तसा दीनामावशेषः प्रदीयान वशिावदितिवा वध्नंतत्तत्र संसरतां मुच्यमानानां च कार्य
करणानां स्वकारणे संसर्गसमाने मुक्तानाम संपत्तमेव पुनरनुपादानेन संसरतोऽनुपनः अनरूपादाने येन ध्रुवमुक्तानां भवति तत्कर्मिणस्तु वक्ष
रितं विचारणापूर्वकं तत्कृपे च नामावशेषेण सर्वात्मादिमोक्षस्तु चपुण्यपापात्मकर्मपुण्येनापुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेनेत्यव
क्षपितवादेवकृतः संसारस्तत्र पुण्येन स्थावरजंगमेषु स्वभावदुःखबहुले पुनरकतिर्यक्प्रेतादिषु च दुःखमनुभवति पुनः पुनर्जा
यमानो म्रियमाणश्चेत्येतद्व्याजवर्त्मवत्सर्वं लोकप्रसिद्धं पुण्यश्लोकीयं पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति तत्रैवादरः क्रियतस्तस्मात्श्रुत्या पुण्यमे
व चकर्मसर्वपुरुषार्थसाधनमिति सर्वे श्रुतिस्मृतिवादाः मोक्षस्यापि पुरुषार्थत्वात्तत्साध्यता आम्नायावयावस्तुपुण्योत्कर्षस्तावन्नावस्क
लोकर्षप्राप्तिस्तस्मादुत्तमेन पुण्योत्कर्षेण मोक्षो भविष्यतीत्याशंकास्यात्तां निवर्तयितव्या ज्ञानसहितस्य च प्रकृष्टस्य कर्मणः एता
वतीगतिः व्याकृतनामरूपास्पदत्वात्कर्मणस्तत्फलस्य च न त्वकार्यनिःश्रेयस्याकृतधर्मिणि अनामरूपात्मके क्रियाकारकफलस्वभाववर्
जिते कर्मणो व्यापारोऽस्ति यत्र च व्यापारः स संसार एवेत्यस्यार्थस्य प्रदर्शनाय ब्राह्मणमारभ्यते अत्र कैश्चिदुच्यते विद्यासहितं कर्म निरभि

बृटि· वाग्वै ग्रहः स नाम्नातिग्राहेण गृहीतो वाचा हि नामान्यभिवदति जिह्वा वै ग्रहः स रसेनातिग्राहेण गृहीतो जिह्वया हि रसान्विजानाति
१४५ चक्षुर्वै ग्रहः स रूपेणातिग्राहेण गृहीतश्चक्षुषा हि रूपाणि पश्यति श्रोत्रं वै ग्रहः स शब्देनातिग्राहेण गृहीतः श्रोत्रेण हि शब्दाञ्छृ-
णोति मनो वै ग्रहः स कामेनातिग्राहेण गृहीतो मनसा हि कामान्कामयते हस्तौ वै ग्रहः स कर्मणातिग्राहेण गृहीतो हस्ताभ्यां हि
कर्म करोति त्वग्वै ग्रहः स स्पर्शेनातिग्राहेण गृहीतस्त्वचा हि स्पर्शान्वेदयत इत्येतेऽष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहाः॥ २ ॥ राम०
॥ छ ॥ श्री ॥ २ ॥ छ ॥ छ १४५

न्यासायहा अतिग्रहा अनन्तत्वापि चत्वारो ग्रहा अतिग्रहाश्च निर्ज्ञाता वाक्षुः परामनोसि तत्र कतीति प्रश्नो नोपपद्यते निर्ज्ञातत्वा
न्नानवधारणार्थत्वात् नहि चतुष्ट्वं तत्र विवक्षितमिह तु ग्रहातिग्रहदर्शने अष्टत्वगुणाविवक्षा पाकतीति प्रश्न उपपद्यत एव तस्मात्सम्मुक्तिः
सातिमुक्तिरित्यत्र व्यातिमुक्ती इरुक्ते ग्रहातिग्रहा आपि सिद्धाः अतः कति संख्याका ग्रहाः कति वा अतिग्रहा इति पृच्छति ग्रहा इति इ
छति इतर आह अष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहा इति ये ते अष्टौ ग्रहा अभिहिताः को ते एते नियमेन गृहीतव्या इति ते ते तिगं धेनेसेतद्दृशान सचि

प्राणो वै ग्रहः सोपानेनातिग्राहेण गृहीतोपानेन हि गंधांजिघ्रति २

वत्वारण्यानेगं धउच्यते अपानोपहृतं गंधं प्राणेन सर्वो लोको जिघ्रति तदेतदुच्यते अपानेन हि गंधान्जिघ्रतीति वायुर्वै यहो वा वाप्य था
त्मपरिछिन्नपाद्यासंगविषयाम्पदयासमाहृता सम्प्रवाभ्यनात्स्व वनेष आष्टनयाय होतो लोकोपहृत स्ते न वाक् ग्रहः स नाम्ना
तिग्राहेण गृहीतः स वाग्गात्म्याय ग्रहो नाम्ना वक्तव्येन विषयेणाति ग्रहेणाति ग्राहेणेति दृष्टं हं इसे नामवक्तव्या र्थो हि वाक्तेन व
क्तव्ये नार्थेन माट्य्येन प्रयुक्ता वाक्तेन वशीकृता तेन तत्कार्यमकृत्वा नैव तस्मान्नो हितो नाम्नाऽतिग्रहेण गृहीता वाग्गि स्व
द्यतेवक्तव्यासंगेन हि षट्तमा सर्वा न र्थं यज्यं ते समान मन्यद्दिसेतो तत्कार्ये ना अष्टौ ग्रहा स्पर्श पर्यंता एते अष्टावति ग्रहा इति २

बृ॰ह॰ त्वाय ग्रहा इति ग्रहा उच्यन्ते तेन तत्यर्थसंबंधात् सर्वोयं साध्यसाधनलक्षणो बंधो ग्रहा इति ग्रहा विनिर्मोकान्निगडे हि निर्ज्ञाते निगडितस्य मोक्षाय य

१५५ त्नः कर्त्तव्यो भवति तस्मात्तदर्थोयं नारंभः अथ हैनं ह शारीरेति त्यायोर्थः अथानंतरम उपरते प्रश्ने याज्ञवल्क्यं जरत्कारुगोत्रो

जारत्कारवः आर्तभागस्यापत्यमार्तभागः पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति होवाचेत्यभिमुखीकरणाय पूर्ववत् प्रश्नः कति ग्रहाः कत्यतिग्रहा

इति इति शब्दः वाक्यपरिसमाप्त्यर्थः तत्र निर्ज्ञातेषु वा ग्रहातिग्रहेषु प्रश्नः स्यादनिर्ज्ञातेषु वा यदि तावद्ग्रहा अतिग्रहा अनिर्ज्ञाता

अथ हैनं जारत्कारव आर्तभागः पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति होवाच कति ग्रहाः कत्यतिग्रहा इत्यष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहा इति ये तेऽ

ष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहाः कतमे त इति ॥ १ ॥

144

स्तदा तद्गतस्यापीयत्तास्वसंख्याया निर्ज्ञातत्वात्कति ग्रहाः कत्यतिग्रहा इति संख्याविषयः प्रश्नो नोपपद्यते अथानिर्ज्ञातास्तदा सं सम॰

ख्याविषयः प्रश्न इति के ग्रहाः के तिग्रहा इति प्रष्टव्यं न तु कति ग्रहाः कत्यतिग्रहा इति प्रश्नः अपि च निर्ज्ञातसामान्यके विशेषविज्ञा १५५

नाय प्रश्नो भवति यथा कतमेऽत्र कठाः कतमेऽत्र कालापा इति न चात्र ग्रहातिग्रहा नाम पदार्थाः केचन लोके प्रसिद्धा येन विशेषार्थप्र

श्नः स्याद्वचनात् मुच्यत इत्युक्तं ग्रहग्रहीतस्य हि मोक्षः समुक्तिः सातिमुक्तिरिति हि द्विरुक्तं तस्मा॥ ॥ ॥

दर्थमित्यत आह द्वैतरूपात्सर्वस्मात् द्वैतरूपेण परमार्थतोऽन्योऽयमिति मन्यते अत आयो ह्येकी गोशीमक्षिरंतराले सर्वमेतदेव
मवाहं दासस्य एकेन नु सर्वैकत्वं मोहत्वात् स्मात्तत्सर्वमभवदिति श्रुतेः वादं भवत्वे तदपि न ह्ययामकामोयजेत यश्चकामोपजेतेत्या
दिश्रुतीनां तादर्थ्यमपदित्य द्वैतार्थत्वमेवासौ ग्रामपशुस्वर्गाद्यर्थत्वं नास्ती नियामपशुस्वर्गादयो नश्यहेरनुगृह्यंते उक्तं कर्मफलं वै
चित्र्यविशेषः यदि च वैदिकानां कर्मणां तादर्थ्यमेव संसार एव नाभविष्यत् तादर्थ्येप्यनुनिःपादितपदार्थस्वभावः संसार इति चे
यथावरूपदर्शनार्थ आलोके सर्वोपितत्र रूपः प्रकाश्यत एवं न प्रमाणानुपपत्तेः अद्वैतार्थत्वे वैदिकानां कर्मणां विघासहितानां
मन्यस्यानुनिष्पादितत्वे प्रमाणानुपपत्तिः न प्रत्यक्षं नानुमानमत एव च नागमः उभयमेकेन वाक्येन प्रदर्श्यत इति चेन्न तुल्यात्वप्रा
पनालोकादिवत् तत्रैवं वाक्यधर्मानुपपत्तेर्न चैकवाक्यगतस्यार्थस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिसाधनत्वमवगंतुं शक्यते तुल्यात्वप्रणायनालो
कादावर्थस्य प्रत्यक्षत्वाददोषः यदप्युच्यते मंत्रा अस्मिन्नर्थे दृष्टा इति अयमेव तावदर्थः प्रमाणगम्यो मंत्राः पुनः किमस्मिन्नर्थे
आहोस्विदन्यस्मिन्नर्थे इति मृग्यमेतत् तस्मादुहाति बहलरूणोन्मर्त्यं सर्वं यत्तस्मान्मोक्षो वक्तव्य इत्यत इदमारभ्यते न च ज्ञानाभि
विषयं संन्यासविनात्तरालेव स्थानमर्हं जरतीयं कोसात्यंपत्तुम्प्रसारत्तिसह्यत इत्यतः ॥ ७ ॥ ७ ॥

बृ॰ ह॰
१४३

आरभ्याधिकासंबंधः प्रसिद्ध एव मृत्योरिति मुक्तिर्व्याख्याता कालत्रयहृदयात्मकमेलनहृणागत्वकः पुनरसौ मृत्युर्यस्मादिति मुक्तिर्व्याख्याता सर्वत्राभा
वित्वादज्ञानासंगास्पदोध्यात्माधिभूताधिविषयपरिच्छिन्नो ग्रहातिग्रहलक्षणो मृत्युस्तस्मात्परिच्छिन्नरूपान्मृत्योरिति मुक्तस्य रूपाण्याप्या
दित्यादीनि उद्गीथप्रकरणे व्याख्यातानि स्थूलश्चैव तद्गतो विशेषः कश्चिन्न चैतत्कर्मणां ज्ञानसहितानां फलं एतस्मात्साध्यसाधन
रूपात्संसारान्मोक्षः कर्त्तव्य इत्यतो बंधनरूपस्य मृत्योः स्वरूपमुच्यते वक्तव्यं स हि मोक्षः कर्त्तव्य इत्यदूष्यति मुक्तस्य स्वरूपमुक्तं तत्रापि ग्र
हातिग्रहाभ्यामविनिर्मुक्त एव मृत्युरूपाभ्यां तथा चोक्तमशनायापि मृत्युरेष एव मृत्युरित्यादिस्पष्टं पुरुषमंगीकृत्याह एको मृत्यु
र्बहुधा इति च तदात्मभावापत्तौ हि मृत्योरग्निमतिमुच्यते तस्मादुच्यते न च तत्र ग्रहातिग्रहौ मृत्युरूपौ नष्टौ अथैतत्स्वमनसोऽर्थः श
रीरं ग्रहोऽतिरूपमसावादित्यः मन एव ग्रहः स कामेनातिग्रहेण गृहीत इति वक्ष्यति प्राणो वै ग्रहः सोऽपानेनातिग्रहेणेति वाग्वै स नाम्ना
तिग्रहेणेति च तथा अत्र विभागो व्याख्यातमस्माभिः सुविचारितं चैतद्यदेव प्रवृत्तिकारणं तदेव निवृत्तिकारणं न भवतीति केचि राम॰ १४३
त्तस्मादेवं निवृत्तिकारणं मन्यते अतः कारणात्सर्वस्मात्सर्वस्मान्मृत्योर्मुच्यते अन्तरं प्रतिपद्यमानो व्याहृतसामर्थ्यमेव प्रतिपद्यते न ह
ता॥

याज्ञवल्क्येति होवाचेति पूर्ववत् कतिभिस्तोत्रियाः स्तोष्यतीति अयमुद्गाता स्तोत्रियानाम सप्ततामसमुदायः कतिपयानामृचां स्तोत्रियावाशस्यावाया:
को ह्वनत्तवस्ताः सर्वासितस्ह देसाहताञ्चया ख्यातः पुरोनुवाक्याचयाज्याच शस्यैव तृतीयेति तत्र पूर्वमुक्तं पाकिंचेदं प्राणभृत्तेर्व जयती
ति तत्केन न सामान्येनेति उच्यते कतमास्तास्तिस्र इत्तचोया अध्यात्मं भवंतीति प्राणएव पुरोनुवाक्यापशब्दसामान्यादपानो याज्यानेनतया
दपानेन हि प्रत्तं हविर्दीयते तात्प्रक्षेतियाग्याज्याप्रदानेव्यानःशस्यात्प्राणेनानपानन्नवमभिव्याहरंतीति स्तुत्यंतराकिं ताभिर्जयतीति व्याख्या

याज्ञवल्क्येति होवाच कत्ययमद्योद्गातास्मिन् यज्ञे स्तोत्रियाः स्तोष्यतीति तिस्र इति कतमास्तास्तिस्र इति पुरोनुवाक्या च याज्या च शस्यैव
तृतीया कतमास्ता या अध्यात्ममिति प्राण एव पुरोनुवाक्यापानो याज्या व्यानः शस्या किं ताभिर्जयतीति पृथिवीलोकमेव पु
रोनुवाक्यया जयति अंतरिक्षलोकं याज्यया द्युलोकं शस्यया ततो ह होताश्वल उपरराम १० प्रथमं ब्राह्मणं १३ ॥ छ ॥

तत्र विशेषसंबंधसामान्यमनुक्तमिहोच्यते सर्वमन्यत् व्याख्याते लोकसंबंधसामान्येन पृथिवीलोकमेव पुरोनुवाक्यया जयत्यंतरिक्ष
लोकं याज्यया मध्यत्वसामान्यात् द्युलोकं शस्यया ऊर्ध्वत्वसामान्यात् ततो ह तस्मादात्मनः प्रश्ननिर्णयाद् सो होताश्वल उपरराम नायमस्म
द्गोचर इति पंचमस्य प्रथमं ब्राह्मणं ॥ १३

बृ॰टी॰ याज्ञवल्क्येति होवाचेति पूर्ववद्यमृत्विग्ब्रह्मा दक्षिणतो ब्रह्मासने स्थित्वायं यज्ञं गोपायति कतिभिर्देवताभिर्गोपायतीति प्रासंगिकमेतदुक्तवे
१४२ न मे कया हि देवतया गोपायतीत्येवं ज्ञाते वद्वचनेन प्रश्नो नोपपद्यते स्वयं जानतस्तस्मात्पूर्वयोः केऽिकयोः प्रश्न इति वचने उक्ता त्रिभिः क
तिभिः ति स्त्रा भि स्तिस्त्र इति प्रसंगे दक्षेहापि च वक्तव्य वचनेनैव प्रश्नोऽयं कर्मः त्रिसते व्यवधानि वाक्यान्मोहायैवद्भवचनमित्तरत्राह एक

याज्ञवल्क्येति होवाच कतिभिरयमद्यर्ग्भिर्ब्रह्मायं यज्ञं दक्षिणतो देवताभिर्गोपायतीत्येकयेति कतमा सैकेति मन एवेत्यनन्तं वै म
नोऽनन्ता विश्वे देवा अनन्तमेव स तेन लोकं जयति ॥ १२ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥

यैकया सा देवतायया दक्षिणतः स्थित्वा ब्रह्मासने यज्ञं गोपायति कतमा सैकेति मन एवेति मनः सा देवता मनसा हि ब्रह्मा व्याप्रियते
ध्यानेनैव तस्य यज्ञस्य मनश्च वाक् च वर्त्तनी तयोरन्यतरां मनसा संस्करोति ब्रह्मेति श्रुत्यंतरोक्तेन मन एव देवता तया मनसा हि गोपायति राम॰
ब्रह्मा यतो तच्च मनो वृत्तिभेदेनानंतं वै शब्दः प्रसिद्धावद्योतनार्थः प्रसिद्धं मनसश्चानंत्यं तदानंत्याभिमानिनो देवा अनंतावै विश्वे दे १४२
वाः सर्वे देवा यत्रैकं भवंतीति श्रुत्यंतरात् नानंत्यसामान्यादनंतमेव स तेन लोकं जयति ॥ १२ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाचेति पूर्ववत्कतमयमद्याध्वर्युरस्मिन्यज्ञ आहुतीर्होष्यतीति कत्याहुतिप्रकारास्तिस्र इति कतमास्तास्तिस्र इति पूर्ववदितरत्रा
ह याहुता उज्ज्वलन्ति समिदाद्याहुतयः या हुता अतिनेदन्ति अतीव शब्दं कुर्वन्ति मांसाद्याहुतयः या हुता अधिशेरते अधि अधोगत्वा भूमेः अ
धिशेरते पयःसोमाहुतयः किं ताभिर्जयतीति ताभिरेवं निर्वर्तिताभिराहुतिभिः किं जयतीत्याह या आहुतयो हुता उज्ज्वलन्तीति उज्ज्वलनयुक्ता
आहुतयो निर्वर्तिताः फलं च देवलोकाख्यमुज्ज्वलमेव तेन सामान्येन या मया एता उज्ज्वलन्त्य आहुतयो निर्वर्त्यमाना अस्ता एताः सा ह्याहु
वलोक स्वकर्मफलस्वरूपं देवलोकाख्यं फलमेव मया निर्वर्त्यत इत्येवं संपादयतीत्याह या हुता अतिनेदन्ते आहुतयः पितृलोकमेव ताभिर्जय
याज्ञवल्क्येति होवाच कत्ययमद्याध्वर्युरस्मिन्यज्ञ आहुतीर्होष्यतीति तिस्र इति कतमास्ताः तिस्र इति या हुता उज्ज्वलन्ति या हुता अति
नेदन्ते या हुता अधिशेरते किं ताभिर्जयतीति या हुता उज्ज्वलन्ति देवलोकमेव ताभिर्जयति दीप्यत इव हि देवलोको या हुता अतिने ८
दन्ते [illegible]मितशब्द॥ इत्येते पितृलोकमेव ताभिर्जयत्यतीव हि पितृलोको या हुता अधिशेरते मनुष्यलोकमेव ताभिर्जयत्यध इव हि मनुष्यलोकः
कार्यत्वसामान्येन पितृलोकसंबद्धा याहि संयमनीपुरी वैवस्वतेन यात्यमाना नो हा हा हा मुंच मुंचेति शब्दो भवति तथा अवदानाहुतयस्तेन
पितृलोकसामान्यात्पितृलोक एवं मया निर्वर्त्यत इति संपादयतीत्याह या अधिशेरते मनुष्यलोकमेव ताभिर्जयति भूम्युपरि संबंधसामान्याद्ध
इव हि अधस्तनमनुष्यलोकः उपरितनान्साध्यलोकानपेक्ष्याधो वा अधोगमनयुक्ताः तो मनुष्यलोक एवं मया निर्वर्त्यत इति संपादयति पयःसोमाहुति

बृ॰टी॰ मृत्योः कालाद्दिनमुक्तिर्व्याख्याता यजमानस्य सोतिमुच्यमानः केनावष्टंभेन परिच्छेदविषयं मृत्युमतीत्य फलं प्राप्नोत्यतिमुच्यत इत्युच्यते प

१४० यदिदं प्रसिद्धमंतरिक्षमनाकाशो नारंबणमनालंबनमिव शाखादस्येव तदालंबनं तत्त्वनत्वायत इत्यभिप्रायः यत्वत इत्वायमानमा

लंबनं तत्सर्वनाम्नानेनेति इष्टश्यानः ऽन्यथा फलप्राप्तेरसंभवात् केनावष्टंभेनाक्रमेण यजमानः कर्मफलं प्रतिपद्यमानो तिमुच्यते

140

याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदमंतरिक्षमनारंबणमिव केनाक्रमेण यजमानः स्वर्गं लोकमाक्रमत इति ब्रह्मणर्त्वि

जा मनसा चंद्रेण मनो वै यज्ञस्य ब्रह्मा तद्यदिदं मनः सोसौ चंद्रः स ब्रह्मा स मुक्तिः सातिमुक्तिः॥ ८ ॥ ❀ ॥

किं तदिति प्रश्नविषयः केनाक्रमेण यजमानः स्वर्गं लोकमाक्रमत इति स्वर्गं लोकं फलं प्राप्नोति अतिमुच्यत इत्यर्थः ब्रह्मणर्त्विजा राम॰

मनसा चंद्रेणेत्यक्षरन्यासः पूर्ववत् व्याख्या तं मनो यज्ञस्य यजमानस्य यदिदं प्रसिद्धं मनः सोसौ चंद्रोधिदैवतमिति हि प्रसिद्धं स एव चंद्रमा १४०

ब्रह्मर्त्विक् तेनाभिभूतं ब्रह्मणः परिच्छिन्नं रूपमध्यात्मं च मनः स एतद्रूपमपरिच्छिन्नेन चंद्रमसो रूपेणापद्यते तेन चंद्रमसा मनसावलं

बनेन कर्मफलं स्वर्गं लोकं प्राप्नोमतिमुच्यत इत्यभिप्रायः ८ ॥

इदानीं तिथ्यादिलक्षणात् कालात् मुक्तिरुच्यते यदिदं सर्वमहोरात्रयोरविशिष्टयोरादित्यः कर्त्ता न प्रतिपदादीनां तिथीनां तासां वृद्धिक्षयोपगम
नेन प्रतिपदाद्यवस्थानां चेन्द्रमाः कर्त्ता अतस्तदाप्यमापूर्वपक्षापरपक्षाप्त्य आदित्याप्त्याहोरात्राप्यय व तत्र यजमानस्य प्राणो वायुः स
एवोतस्तु द्गीथव्याख्याने च वाङ्मनोऽवमत्वावासतश्चेव प्राणेन चोद्गायादिति च निर्धारितं मथैतस्य प्राणस्य पञ्चशरीरेभ्योऽतीरूपमसो चंद्र इति ३

याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदं सर्वं पूर्वपक्षापरपक्षाभ्यामाप्तं सर्वं पूर्वपक्षापरपक्षाभ्यामभिपन्नं केन यजमानः पूर्वपक्षापर
पक्षयोराप्तिमतिमुच्यत इत्युद्गात्रर्त्विजा वायुना प्राणेन प्राणो वै यज्ञस्योद्गाता तद्योऽयं प्राणः स वायुः स उद्गाता स मुक्तिः सातिमु

च प्राणवायुरूपमस्यामेकत्वाभ्युपगमात् वायुनाचोपसंहारेन कश्चिद्विशेष एवं मन्यमाना श्रुतिर्व्याख्यानाधिदैवतरूपेणोपसंहरति चन्द्र
पि च वायुनिमित्तौ हि वृद्धिक्षयौ चन्द्रमसस्तेन तिथ्यादिलक्षणस्य कालस्य कर्तुरपि कारयिता वायुरतो वायुरूपापत्तिः तिथ्यादिकालातीतोऽभ
वतीत्युपपन्नतरं भवति तेन मुमुक्षोरेवं रूपेणादृष्टिर्मुक्तिरतिमुक्तिः स्वदेहनुकारणयोः साधनद्वयस्य तत्कारणरूपेण वाधात्मना दृष्टिर्मु
क्तिरतिमुक्तिस्त्वेति न श्रुत्योर्विरोधः ७ ॥

इदं वैतन्मध्विति पूर्ववदुक्तौ द्वौ मंत्रौ प्रवर्ग्यसंबंधाख्यायिकोपसंहर्त्तारौ द्वयोः प्रवर्ग्यकर्मार्थयोराख्यायिकयोरर्थः आख्यायिकाभूताभ्यां मंत्राभ्यां प्रकाशितः

इटि॰ ब्रह्मविद्यार्थयोराख्यायिकयोरर्थ उत्तराभ्यामृग्भ्यां प्रकाशयितव्य इत्यतः प्रवर्त्तते यत्कक्ष्यं च मधु दध्यङ्ङुक्तवान् आथर्वणोऽश्विभ्यामित्युक्तं किं पुनस्तन्म

१३५ ध्वित्युच्यते पुरश्चक्रे पुरः पुराणि शरीराणि यत इयमव्याकृतव्याकरणप्रक्रिया परमेश्वरो नामरूपे अव्याकृते व्याकुर्वाणः प्रथमं भूरादीन् लोकान् सृ

ष्ट्वा चक्रे कृतवान् द्विपदो द्विपादुपलक्षितानि मनुष्यशरीराणि तथा पुरः शरीराणि चक्रे चतुष्पदः चतुष्पादुपलक्षितानि पशुशरीराणि

135

इदं वै तन्मधु दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच तदेतदृषिः पश्यन्नवोचत् पुरश्चक्रे द्विपदः पुरश्चक्रे चतुष्पदः पुरः स पक्षी भूत्वा पु

रः पुरुष आविशदिति स वा अयं पुरुषः सर्वासु पूर्षु पुरिशयो नैनेन नाकिंचनानावृतं नैनेन किंचनासंवृतमिति॥ १८

पुरः पुरस्तात्स ईश्वरः पक्षीलिंगशरीरं भूत्वा पुरः शरीराणि पुरुष आविशदित्यस्यार्थमाचष्टे श्रुतिः स वा अयं पुरुषः सर्वासु पूर्षु सर्वशरीरेषु पुरिशयः पुरिशो राम॰

शेत इति पुरिशयः सन् पुरुष इत्युच्यते नैनेन अनेन किंचन किंचिदपि अनावृतं अनाच्छादितं तथा नैनेनाकिंचनासंवृतं अननुप्रवेशितं वाह्यभूतेनांतर्भू १३५

तेन च नानावृतमेवं स एव नामरूपात्मनांतर्वहिर्भावेन कार्यकरणरूपेणाव्यवस्थितः पुरश्चक्र इत्यादिमंत्रसंक्षेपतः आत्मैकत्वमाचष्ट इत्यर्थः॥ ३ ॥

दध्यङ् नामाथर्वणः ह इति अनर्थकौ निपातौ यन्मधु कक्ष्यमात्मत्वान लक्षणं आथर्वणो वां युवाभ्याम् अश्वस्य शीर्ष्णा शिरसा प्र यद् ईमुवा
च प्रोवाच मधु ईम् इत्यनर्थकौ निपातः इदं वै तन्मध्विन्याद्विश्रुतं वक्ष्यमाणं मंत्रांतरप्रदर्शनार्थं तथा ऽन्यो मंत्रस्तामेवाख्यायिकामनुस्मराति
स आथर्वणो दध्यङ् नामाऽथर्वणो ऽन्योन्येति इति अतो विशिनष्टि दध्यङ् नामाथर्वणस्तस्मै दधीचे आथर्वणाय हे अश्विनावित्ति
मं चहशोववने अश्वं च अश्वस्य अभूते शिरो ब्राह्मणस्य शिरसि छित्वा अश्वस्य शिरः छित्त्वा इंद्र श्रमति क्रूरं कर्म कृत्वा अश्व शिरो ब्राह्मणं
प्रतिपेर पतंगमितं वै तौ युवां स च आथर्वणो युवाभ्यां तन्मधु प्रवोचयत् सर्वं प्रतिज्ञातं वहस्यामीति स किमर्थमेवं जीवितं संदेहमारूढ्य

दध्यङ् ह यन्मध्वाथर्वणो वामश्वस्य शीर्ष्णा प्र यदीमुवाचेति इदं वै तन्मधु दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच तदेतदृषिः पश्यन्नवो
चत् आथर्वणायाश्विना दधीचे अश्व्यं शिरः प्रत्यैरयतं स वां मधु प्रवोचदृतायन्त्वाष्ट्रं यद्दस्रावपिकक्ष्यं वामिति॥ १७
प्रवोचदिति स च्यते अतायन् यत् पूर्वं प्रतिज्ञातं सत्यं तत् परिपालयितुमिच्छन् जीवितादपि हि सत्यधर्मपरिपालनं गुरुतरमित्येतस्य लिंगमेतन्मधु प्रवोचदिति
उच्यते त्वाष्ट्रं त्वष्टादित्यस्य संबंधि यज्ञशिरः छिन्नं तत् प्रतिसंधानार्थं प्रावर्ग्यं कर्म तत्र प्रवर्ग्यकर्मांगभूतं यद्विज्ञानं तत्त्वाष्ट्रं मधु यत्
स शिरश्छेदेन प्रतिसंधानादि विषयं दर्शनं त्वाष्ट्रं यन्मधु इदं स्तोदं स्वाविनि यत् खलानां उपकृत्य तां शत्रूणां वा हिंसितारौ अपि च न केवलं त्वाष्ट्रमेव
मधुकक्ष्यमसंबंधि युवाभ्याम् अवोचत् अपि च कक्ष्यं गोप्यं रहस्यं परमात्मसंबंधि यद्विज्ञानं मधु मधु ब्राह्मणो नोक्तं अध्यायद्वयप्रकाशितं तच्च से युवाभ्यां
प्रवोचदित्यनुवर्तते २

श॰टी यावत्तुप्रवर्ग्यकर्म्मांगभूतंमधुतावद्देवतयाभिहितंननुकक्ष्यमात्मज्ञानाख्यं तत्रयाख्यापिकाभिहितासेहस्तुत्यर्थाप्रवर्ग्यपते इदं
१३४ वैतन्मधुदध्यङ्ङाथर्वणोऽनेनप्रपंचेनाश्विभ्यामुवाच तदेतदृषिस्तदेतत्कर्मतृषिर्मंत्रः पश्यन्नुपलभमानः अवोचत्ततउक्तवा
नकयंतद्दंसस्तुतिव्यवहितेनसंबंधः दंसइतिकर्मणोनामधेयंतच्चदंसः किंविशिष्टं उग्रंक्रूरंवांयुवयोः हे नरानराकारौ अश्विनौ
134 तच्चकर्म्मकिंनिमित्तंसनयेलाभायलाभलुब्धोहिलोकेपिक्रूरंकर्माचरतितद्वैवंतोऽउपलभ्यतेपश्चाल्लोके तदाविप्रकाशंकृणो
मिकरोमिप्रहसिमवज्ञांक्षंतंकिमिवेत्युच्यतेतन्यतुः पर्जन्यः न इव नकारस्तूपरिष्टादुपाचारः उपमार्थीयोवेदेनशतिवेधा
र्थः पर्याश्चंन अत्रपि मिवेतिपठतन्यतुर्भवन्वृष्टिंपयापर्जन्योवृष्टिंप्रकाशयतितस्तनपिप्रात्रादिशब्दैः स इदं हंयुवयोः क्रूरंकर्माविः

इदंवैतन्मधुदध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाचतदेतदृषिः पश्यन्नवोचत्तद्वांनरासनयेदंसउग्रमाविष्कृणोमितन्यतुर्नवृष्टिं ।

कृणोमीतिसंबंधो नत्वाश्विनोः स्तुत्यर्थौकथमिमौमंत्रौस्यातांनिंदावचनौहिइमौ नोक्तदोषः स्तुतिरेवैषाननिंदावचनोपस्मा राम॰
दीदृशमपिव्यतिक्रूरंकर्मकुर्वतोर्यवयोर्नलोमपनाऽमीयतइति न पाप्मन्किंचिद्धीयतएवेतिस्तुतावेतौभवतः निंदाप्रशंसेहिलोकि १३४
कास्मरंति तथाप्रशंसारूपादनिंदालोकेप्रसिद्धा १ ॥ ॥ ॥

सज्यप्रज्ञानतरमश्चात्मरतिर्बभूव अपिचैवंरुक्ता ब्रह्मविद्यायास्माद्याज्ञवल्क्येनसंसारमार्गायप्रतिष्ठतापिप्रियायैभार्यायैप्रीत्यर्थमेवाभि
हिता प्रियंभाषसेएह्यास्वेतिलिंगात्तत्रैयंस्थमर्थीस्थायिकेत्सवोवामकापुनःसास्व्यापिकेत्युच्यतेइदमित्सनंतानिर्दिष्टंव्यपदिश्य
तिवुहासंनिहितत्वाद्देशहृःस्मरणार्थमाद्रित्यस्व्यापिकानिर्दिष्टंत्रेषकरणांतराभिहितंयथोक्तंवेशाहृनस्मारयत्रिहव्यपदिशति
यत्रत्स्वर्गपदकरणोसंचितंनाविष्कृतंमधुतदिदंमध्विहानंतरोनादिष्टंस्वयंपृथिवीत्यादिनाकथ्यंतत्रप्रकरणांतरेसंचितंदध्यङ्ह
वाआथर्वणोमधुनामब्राह्मणमुवाच तदेनयोःप्रियंधाम तदेवैनयोरेतेनोपगच्छति सहोवाचेंद्रेणावउक्तोस्म्येतं
तंचेदन्यस्माअनुब्रूयास्ततएवतेशिरश्छिंद्यामितितस्माद्वैबिभेमियद्वैमेसशिरोनछिंद्यात्तेनवामुपनेष्यइतितौहोचतुरा
वांत्वातस्मात्त्रास्यावहेइतिकथंमात्रास्येथेइतियदानावुपनेष्यसेऽथतेशिरश्छित्वाऽन्यत्राहृत्योपनिधास्यावोऽथाश्वस्यशि
रआहृत्यतत्तेप्रतिधास्यावतेननावनुवक्ष्यसिसयदानावनुवक्ष्यस्यथतेतदिंद्रःशिरश्छेत्स्यतिअथयत्तेस्वंशिरआहृत्यत
त्तेप्रतिधास्यावइतितथेतितौहोपनिन्येतौयदोपनिन्येऽथास्यशिरश्छित्वान्यत्रोपनिदधतुरथाश्वस्यशिरआहृत्यतद्धास्य
प्रतिदधतुस्तेनहाभ्यामनूवाच सयदाभ्यामनूवाचाथास्यतदिंद्रःशिरश्चिच्छेदअथास्यस्वंशिरआहृत्यतद्धास्यप्रतिदधतुरिति॥

आकाशांताः पृथिव्यादयो भूतगणा देवतागणाश्च कार्यकरणसंघातात्मान उपकुर्वंतो मधु भवंतीति प्रतिशरीरिणामित्युक्तं येन ते प्रयुक्ताः शरीरिभिः
संबध्यमाना मधुत्वेनोपकुर्वंति तद्वक्तव्यमितीदमारभ्यते अयं धर्मो ऽप्रत्यक्षोऽपि धर्मः कार्येण तत्प्रयुक्तेन प्रत्यक्षेण व्यपदिश्यते अयं ध
र्म इति प्रत्यक्षवद्धर्मश्च व्याख्यातः श्रुतिस्मृतिलक्षणः क्षत्रादीनामपि नियंता जगतो वैचित्र्यकृत्पृथिव्यादीनां परिणामहेतुत्वात्प्राणिभि
रनुष्ठीयमानरूपत्वात् तेन चायं धर्म इति प्रत्यक्षेण व्यपदेशः सत्यधर्मयोरभेदेन निर्देशः कृतः शास्त्राचारलक्षणयोरिह तु भेदेन व्यपदेश एक
त्वेऽप्यपि दृष्टादृष्टभेदरूपेण कार्यारंभकत्वात् यस्त्वदृष्टोऽपूर्वाख्यो धर्मः सामान्यविशेषात्मना दृष्टेन रूपेण कार्यमारभते सामान्यरूपेण पृथि

अयं धर्मः सर्वेषां भूतानां मध्वस्य धर्मस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्धर्मे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं धार्मस्तेजोमयोऽमृ
तमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं॰ सर्वं ॥ ११ इदं॰ सत्यं॰ सर्वेषां भूतानां मध्वस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिं
सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं॰ सात्यस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं॰ सर्वं १२

व्यादीनां च योक्ता भवति विशेषरूपेण चाध्यात्मं कार्यकरणसंघातस्य तत्र पृथिव्यादीनां यो ऽपोक्तरि यश्चायमस्मिन्धर्मे तेजोमय यश्चाध्यात्मं
कार्यकरणसंघातकर्त्तरि धर्मे भवो धार्मः तथा दृष्टेनानुष्ठीयमानेनाचाररूपेण सत्याख्यो भवति स एव धर्मः सोऽपि द्विप्रकारः सामान्य
विशेषात्मरूपेण सामान्यरूपः पृथिव्यादिसमवेतो विशेषरूपः कार्यकरणसंघातसमवेतश्च पृथिव्यादिसमवेतो वर्तमानक्रियारूपेण

बृ॰टी॰ सयेन जातिविशेषेणासंयुक्तो भवति स जातिविशेषो मानुषादि स्तत्र मानुषादिजातिविशिष्टा एव सर्वे प्राणिनिकायाः परस्परोपकार्योपकारकभा
१३१ वेन वर्त्तमाना दृश्यन्तेऽतो मानुषादिजातिरपि सर्वेषां भूतानां मधु तत्र मानुषादिजातिरपि वाह्याध्यात्मिका चेति तत्र वाह्या निर्द्दिष्टा मानुषीति प
रस्तु कार्यकरणसंघातो मानुषादिजातिविशिष्टः सोयमात्मा सर्वेषां भूतानां मधु नन्वयं शारीरशब्देन निर्द्दिष्टः पृथिवीपर्याय एव न पार्थिवांश

इदं मानुषं सर्वेषां भूतानां मध्वस्य मानुषस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्मानुषे तेजोमयोमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं मानुषस्तेजोमयोमृतमयः पुरुषोयमेव स योयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वं १३ अयमात्मा सर्वेषां भूतानां मध्वस्यात्मनः सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्नात्मनि तेजोमयोमृतमयः पुरुषो यश्चायमात्मा तेजोमयोमृतमयः पुरुषोयमेव स योयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वं १४ ५ ५ ५

सैव तत्र यत्हरणादिहेतुः सर्वात्मा यत्र समिता अध्यात्माधिभूताधिदैवादिसर्वविशेषः सर्वभूतदेवजात्यादिविशिष्टः कार्यकरणसंघातः सोयमात्मे रम
त्युच्यते तस्मिन्नस्मिन्नात्मनि तेजोमयोमृतमयः पुरुषो मूर्त्तोसः सर्वात्मको निर्द्दिश्यते एकदेशेन तु पृथिव्यादिषु निर्द्दिष्टोत्राध्यात्मविशे १३१
षाभावात्स न निर्द्दिश्यते यस्तु परिशिष्टो विज्ञानमयो यः स्वयं देहलिंगसंघातः आत्मा सोयं यश्चायमात्मेत्युच्यते यस्मिन्नात्मनि परिशिष्टो
विज्ञानमयोंत्ये पर्याये प्रवेशितः सोयमात्मा ५

बृ.टी यत्केवलंकर्मनिरपेक्षममृतत्वसाधनंतद्वक्तव्यमितिमैत्रेयिब्राह्मणमारब्धंतत्रात्मज्ञानंसर्वसन्यासांगविशिष्टमात्मनिचाविज्ञा
१२८ तेसर्वमिदंविज्ञातंभवत्यात्माचप्रियःसर्वस्मात्तस्मादात्माद्रष्टव्यःसचश्रोतव्योमंतव्योनिदिध्यासितव्यइतिचदर्शनप्रकारा
उक्तास्तत्रश्रोतव्यआचार्यागमाभ्यांमंतव्यस्तर्केणतस्तत्रतर्कश्चउक्तः आत्मैवेदंसर्वमितिप्रतिज्ञातस्यहेतुवचनंआत्मैकसामा
128 न्यत्वमात्मैकोद्भवत्वमात्मैकप्रलयत्वंच तत्रायंहेतुरसिद्धइत्याशंक्यते आत्मैकसामान्योद्भवप्रलयाख्यस्तदाशंकानि
वृत्यर्थमेतद्ब्राह्मणमारभ्यते यस्मात्परस्परोपकार्योपकारकभूतंजगत्सर्वंपृथिव्यादियच्चलोकेपरस्परोपकार्योपकार
कभूतंतदेककारणपूर्वकमेकसामान्यात्मकमेकप्रलयंचदृष्टंतस्मादिदमपिपृथिव्यादिलक्षणंजगत्परस्परकापीकार
णत्वात्तथाभूतंभवितुमर्हति ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ रामः
१२८

यत्र तु ब्रह्मविद्यया अविद्या नाशमुपगमिता तत्रात्मव्यतिरेकेणान्यस्याभावो यत्र वै अस्य ब्रह्मविदः सर्वं नामरूपाद्यात्मन्येव प्रविलापितं आ
त्मैव संवृत्तं यत्रैवमात्मैवाभूत्तत्र केन करणेन कं द्रष्टव्यं कः पश्येत्तथा जिघ्रेद्विजानीयात्सर्वत्र हि कारकसाध्या क्रिया अतः कारकाभा
वेऽनुपपत्तिः क्रियायाः क्रियाभावे च फलाभावः तस्मादविद्यायामेव सत्यां क्रियाकारकफलव्यवहारो न ब्रह्मविदः आत्मत्वादेव स
र्वस्य नात्मव्यतिरेकेण कारकं क्रियाफलं वास्ति न चानात्मा सन्सर्वमात्मैव भवति कस्यचित्तस्मादविद्ययैवानात्मत्वं परिकल्पितं न
तु परमार्थतः आत्मव्यतिरेकेणास्ति किंचित्तस्मात्परमार्थात्मैकत्वप्रत्यये क्रियाकारकफलप्रत्ययानुपपत्तिरतो विरोधाद्ब्रह्मविदः

यत्र वा अस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं जिघ्रेत्तत्केन कं पश्येत्तत्केन कं शृणुयात्तत्केन कमभिवदेत्तत्केन कं मन्वीत तत्केन कं विजानी
याद्येनेदं सर्वं विजानाति तं केन विजानीयाद्विज्ञातारमरे केन विजानीयादिति १४ चतुर्थं ब्राह्मणं ४ १५ ॥

क्रियाणां तत्साधनानां चात्यन्तमेव निवृत्तिः केन कमिति हि प्रश्नवचनं प्रकारान्तरानुपपत्तिदर्शनार्थं न केनचिदपि प्रकारेण क्रियाकरणा
दिकारकानुपपत्तेः केनचित्कंचित्कश्चित्कथंचित्पश्येदित्यर्थः यत्रापि अविद्यावस्थायामन्योऽन्यं पश्यति तत्रापि येनेदं सर्वं विजानाति तं
केन विजानीयात् येन विजानाति तस्य करणस्य विज्ञेये विनियुक्तत्वात् ज्ञातुश्च ज्ञेय एव हि जिज्ञासा नात्मनि न चाग्नेरिवात्मात्म
नो विषयो न चाविषये ज्ञातुर्ज्ञानमुपपद्यते तस्माद्येनेदं सर्वं विजानाति तं विज्ञातारं केन करणेन को वान्यो विजानीयात् यदा तु पुनः परमार्थ

विवेकिनो ब्रह्मविदो विज्ञातैव केवलो ह्यद्वय
र्त्तते तं विज्ञातारमरे केन विजानीयादिति चतुर्थस्य
चतुर्थं ब्राह्मणं इति १५

का२

सच्छब्दवाच्यस्येक्षणपूर्वकं तेजःप्रभृतेः स्रष्टृत्वं दर्शयति तथान्यत्रात्मा वा इदमेक एवाग्र आसीन्नान्यत्किंचन मिषत्स ई
क्षत लोकान्नु सृजा इति स इमाँल्लोकानसृजतेतीक्षणपूर्विकामेव सृष्टिमाचष्टे ननु ईक्षणपूर्विका सृष्टिरस्तु इक्षणाभूतपू
र्विकास्तु कारणभूतानां परमाणूनां नित्यत्वादिति चेन्न एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः आकाशाद्वायुर्वायोरग्नि
रग्नेरापः अद्भ्यः पृथिवी पृथिव्या ओषधयः ओषधीभ्योऽन्नमन्नाद्रेतः रेतसः पुरुष इति श्रुतिविरोधात् नन्वात्मशब्द
स्यास्मिन्नेवार्थे क्रांतत्वात् स्वत्वं तत्सर्वेषु पदार्थेषु गतं तत आत्मा यस्त्वेवात एवं क्षत्रतिर्ह्यारंभेर्यतथा हि आत्मन आका
शः संभूतः स्वत आकाशो निरवयवः तस्य पूर्वनाशाभावादनुत्पत्तिर्नित्यद्रव्येषु पठितत्वात् आकाशाद्वायुरित्यत्राकाश
स्यानंतत्वं वायुः संभूतः तत्र पक्षद्वयात्मवत्पक्षत्वात्स्यादिति सर्वं व्याख्येयमिति चेन्न श्रुतिस्मृतियुक्तिसिद्धत्वात् कथं पु
नः सिद्धमिति चेत्सन्मुखो भव आकाशादिषु चेतनत्वमस्ति न वा नाद्यः जीवादिकल्पनस्यानौचित्यात् जीवकार्यमा
काशेन कार्यं चेतनत्वादस्य योगो नेवं किंतु कार्यसांकर्यमप्यस्तु नोक्तनायप्रश्नस्य जीवस्याग्नेतो व्योम्नापि नुक्तं स्यात्
एवं तु न दृश्यते अस्य तो अचेतनपक्षः श्रेयान् तत्र अचेतनस्य स्वतः कर्तुमशक्यत्वात् अन्यथा कुलालमंतरेणाम तथ्यस्य
घटस्यापि निष्पत्तिः स्यात् तथापि स्वत्वस्य सत्त्वात् न च मृदि घटस्य प्रागभावत्वेन सत्त्वाभावात् नाभिव्यक्तिमिति वाच्यम्

प्रागभावत्वेन पुनरुत्पत्त्यसंभव॰ अनावश्यमवैत्रमुलमत्वेन शशविषाणादपि धनुः स्यात् उप्तेगोधूमान्नेजवांकुराणिभवंतु गोधू
मांकुरेजवांकुराभावात् न॰ ॰पततियत्नेनापि वत्तनकार्यं दृश्यते पतनक्रियामत्त्वात् कूलंपतितमित्युद्घोषादितिवाच्यम् कूलप
तनस्यजलाधिष्ठात्रदेवतासंबंधाहितप्रवाहसंपर्कस्यहेतुत्वात् नचैवमाकाशाधिष्ठात्र्यादेवतयाकाशोभिव्यक्तइतिवाच्यं स्वत्वाभावा
त् नतदाकाशनिष्ठस्वत्वंदेवतायामेवस्वत्वस्याक्रमितत्वात् अतःस्वत्वात्मनोभेदः आत्मशब्दवाच्योहंप्रत्ययविषयःचैतन्यमेव उक्त
१९ मेवैतत्तंचरक्षणा अहंतात्वत्वयोर्भेदेनाप्येतदन्त्ययोरिव स्योर्दृष्टिमोहमापन्नाएकत्वंप्रतिपेदिरे नचतत्त्वात्मशब्दस्यप्रत्याशक्तिरहंप्रत्य
यविषयेजीवेचेतनेऽस्तु किमन्यत्रेतिवाच्यं अत्रमंत्रात्मशब्दस्यछिन्निवैराजेपुंसिप्रसक्तत्वात् नचायंस्थूलभूतोसादकइतिवाच्यम् अ राम.
यमेवेच्छयाचित्सदानंदाद्वितीयोविराडुपाध्याकादिहेतुत्वेननिर्णीतत्वात् ननुसेच्छाजडावाअजडावा नाद्यः तत्राप्युक्तदोषापत्तेः द्वि १९
तीये स्वतोवापरतोवा स्वतोऽजडत्वे प्रलयेपिजगदुदयस्यादित्याशंक्याकार्याचैमयत्नमाश्रित्यसमाधत्ते ईश्वरचैतन्यनुनोज्वलिताइच्छा
कार्यकारणात्मकेजगतनोति नचनिच्छानिच्छयेःसमानाधिकरणेनतयोःपरस्परंप्राप्तिकृत्स्नेनलयालययोर्मध्येत्रेकोपिस्यात् अ
निच्छास्तत्वइच्छासत्वात् इच्छामत्वे अनिच्छामत्वात् सत्यं अविदितसामर्थ्येनतथाभावितुनार्हति उक्तंचभागवते कोवेत्तिभूमन्भ
गवन्परात्मन्योगेश्वरोतीर्भवतस्त्रिलोक्यां क्ववाकथंवाकतिवाकदेतिविस्तारयन्क्रीडसियोगमायामिति नचेच्छानिच्छयोर्जग

अन्यथापंचजनवधाभावेऽयाणमेवपरिग्रहस्यादेवंनशंखचक्रादीनांतुभगवदावरणत्वेनानादिसिद्धत्वात् कथंभूतेभुजे
नद्रूद्भवे तस्माच्चक्राद्रूद्भवः उद्भनागस्थः इतिवाशब्दोऽत्रपुनस्तेनैवक्रमयोजकत्वेनदीपकोदीपकः करेपिसात्विकत्वस्प
ष्टीकरणार्थंवशाब्दः ननुशाब्देनश्रुतिसिद्धपंचभूतात्मकेशंखयोनिराकृतः निश्चयेनपंचभूतात्मकमेवशंखमिति ६३
अथपंकजंनिरूपयति अहंनारायणंभजामीत्यन्वयः कीदृशो तदेकरे उल्लसंतंपंकजंदधानमितिसाध्याहार्यम्

विश्वैकरेपंकजमुल्लसंतंशार्ङ्गंचमायाप्रभवंतदन्ये
विद्यागदामेडितमानवाहंभजामिनारायणमप्रमेयं ६४

तामसेसात्विकराजसाभ्यामन्यस्तामसस्तस्मिन्तामसकरइत्यर्थः तत्रकिमात्मकंपंकजमित्यत्राह विश्वंविश्वा
त्मकं विश्वोजाःइदंवपुष्याभिमानीचैतन्यंतदेवपद्माकारतामापन्नमिति चातुर्नातत्रैवशार्ङ्गःधनुःदधानं एतदपि
किमात्मकं मायाप्रभवं मायाजगत्कारणरूपिणीतस्याःप्रभवोजन्मयस्यतत् यत्रमायैवधनुरूपेणभवतीतिमाया
प्रभवः मायैवशार्ङ्गाकारेणावततारेत्यर्थः उक्तंचतापिन्यां आद्यामायाभवेच्छार्ङ्गःपद्मंविश्वंकरेस्थितमिति

केशवायनिषदि च धनुःशार्ङ्गं स्वमायायेति ननुकालरूपं धनुःशार्ङ्गं इतिभागवते विरोध इति चेन्न कालस्यपितल्लोकान्वसे

वात्वइतिश्रुत्यामायैवकालरूपत्वात् भगवच्छक्तिविशेषएवकालस्यप्रतिपादनात् तत्रभागवतेकालनि

र्देशलोमतद्वयमाह एतावानेवसंख्यातोब्रह्मणः सगुणस्यह सन्निवेशोमयाप्रोक्तोयःकालःपंचविंशकइत्यत्र

स्वामीव्याख्याय:कालःपंचविंशकः प्रकृतेरेवावस्थाविशेषइत्यर्थः एकेकालस्यपुरुषप्रभावमाहुः प्रभावंपौरु

षंप्राहुःकालमेकेयतोभयमितिभागवतादेवनिर्णीयतेकालस्यमायारूपत्वं अतउक्तस्यार्थस्यभागवतात्थैनन

दोषः तापिन्युपनिषदोरैकार्थ्यत्वात् अथगदांनिरूपयति विद्यागदांमेडिभावबाहुम् विद्यासंसारनाशिनीसैवगदाविद्ये राम· १०·

वगदारूपेणापीतिख्यातयामेडितो लोकेतामोमोहंकारः तद्रूपोवाहुर्यस्यसः उक्तंचतापिन्या आद्याविद्यागदावेद्यासर्वदामेक

रेस्थितेति श्रुत्यार्थआहइतिश्रुत्याप्राहुस्यपंचम्येतेरूपं अहंकाराणामकारोस्मीतिभगवद्यातियादनात् अकारोवासुदेवस्याका

रस्यपितामहइत्येकाक्षरकोष ननुकौस्तुभोपनिषदि तुगदाचकालिकारूपासास्तसर्वशत्रुनिर्बर्हिणीत्युक्तत्वाद्विरोधइतिचेन्न

सर्वशत्रुनिर्बर्हिणीतिविशेषणात् सर्वशत्रुत्वेनमोहाहंकारादीनांपरिग्रहः तेषामपिशत्रुत्वेनविधानात् मोहा

यावत्सिद्धा आद्याविद्याब्रह्माहम।स्मीतिसैवगदासर्वदामेममकरेग्रहंकाराख्येकरेस्थितेत्यहंइतिरूपणा ते २

७

हीनांनिराकरणंकृत्नविद्येयेवभवति अत्रान्वयंतिकएवनिरूपयीतेत्वात् अतःसर्वशत्रुनिवर्हणत्वेनआद्याविद्येवेतिसिद्धा
सर्वशत्रुनिर्वहणत्वेविशिनष्टि साक्षात्कालिका कालिकाद्वैकालिका यथाकालिकामहिषासुरादिशत्रुनिर्वाहिणीतथे
यंसर्वशत्रुनिर्वहिणीतिभावः यद्वा कलयतिनाशयतिस्वाज्ञानंसाकालीकाविद्येव यद्वापुरुषप्रभावन्नृपस्यकालस्यभ
गवतएकाशक्तिविशेषरूपाकालिका विद्याऽविद्यात्मिकाभगवतोरेव विद्याविद्येममतन्न एतेद्वयोक्तियोमेवोयांस्त्वमापा
दिलगवता देवीह्येषागुणमयीममभायादुरत्ययेतिदिक् ननुगोपपुत्रकथमेतेषामाश्रयइतिविशेषयाह नारायणमिति
नृणांसमूहोनारं नारंजीवसमूहस्याश्रयत्वात् तस्यायंणाब्रह्मांडांतर्वर्त्तिजीवानामाश्रयः नारायणइतिईश्वरः
ननुगोपपुत्रत्वेनजीवः ननुत्वयोक्तेवतर्हिसर्वःपरमात्मत्वेनकुतोनग्राह्यतेतत्राह अप्रमेयं अदृश्य प्रमेयघटपटादितोद्वि
अविनाशित्वात् अतोनसर्वैर्गृह्यते ६८ एवमायुधानिनिरूप्यभूषाभरणंनिरूपयति परमेश्वरस्यबाहुत्वनाभिकीदृशा
तंकानितानिवर्णितानि धर्मार्थकामैःएतएवकेयूरफलकत्वेनपरिणताः धर्मस्यप्रकाशकरूपत्वात् अर्थस्यतामसांशत्वे
नश्यामरूपत्वात् कामस्यराजसत्वेनरक्तरूपत्वात्एवंविरचितकेयूरेणभूषितबाहुरित्यभावार्थः तेषांत्रयाणामपि धर्म

पि॥

र्थकामकेयूरैर्दिव्यैर्दिव्यमहीर्गितैरिति अन्यथा व्याख्याने बाहुचतुष्टयस्य ग्रहणानुपपत्तिः अतः प्रतिहस्तं धर्मार्थकामकेयूरैराव
तिरुक्ताः नन्वस्तु धर्मकामार्थमहत्वात् व्यामोहिविशेषा एवं गानुल्मत्तपद्मरागाद्युत्थानत्वादाशंक्याह अलघुप्रविष्टैः अलघ्वर्थैः प्र
सिद्धैः सकलजीवानां प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रदत्वेन प्रसिद्धैरित्यर्थः यद्वा अलघुकृतकार्यात्याधिक्यतया राद्धैर्दृढैश्चतुष्टयेषु प्रविष्टे

स्फुरत्प्रभामण्डलरत्नबद्धसुवर्णकेयूरदलैर्विचित्रैः
धर्मार्थकामैरलघुप्रविष्टैर्भुजैरिवाहुः परमेश्वरस्य ६५

१०१ प्राप्तैरित्यर्थः ६५ अथ श्रीमद्गोपालस्य नेत्रच्छाया प्रकाशितैर्दिव्यभुजस्य चन्द्ररूपमावेदयन्नीतां वर्णयंश्च निरूपयति त
द्वेत्त्वा सर्वनिगमवेचनमावेदयति हेतुर्भिन्नभुजे उपसंहृतविश्वात्मनो राघवरूपमलौकिके शंखचक्रगदापद्मश्रियायुक्तं चतु
र्भुजमिति भगवते अवलोकनामस्पर्शनमेवापसंहारः अतो वर्णयत्येवाप्तमेवाविकृतं भिस्याह अलंकृतमेनोमि कीदृ
शं कालिन्दीजातारोधसि कालिन्दजायमुना अमृतद्रवत्वेन प्रसिद्धा तस्याः श्रोधसि तत्तटे तत्तटोपलक्षिते योगपीठे रुद्रावता
रामलवेणुपुष्टं रुद्रस्य अवतारः रुद्रावतारो यो ऽमलः निजव्यापारे प्रतिबन्धकरहितः यद्वा यन्मान्तरे गोविन्दाराधनेन

घयेमकन्द्रस्यासारेनेनहरणः रुद्रस्याकर्षणाव्यारत्वेनसाम्यं यथारुद्रोजनानाकर्षतिलयायतथायमपिस्थिरस्था
णांलयायस्वस्वव्यापारत्यागेनविषयेभ्यःपरावृत्तसच्चिदानंदनिविडांधकारगोविंदाधिष्ठानमुपनयति उक्तंश्रीमा
नागवते हंतचित्रमबलाःशृणुतेदं हारहासउरसिस्थिरविद्युत् नंदसूनुरयमार्त्तजनानांनर्मदोयर्हिकूजितवेणुः

श्यामुचबालार्ककराबभासंचंद्रोमयंपीतपटंनटंतम्
कलिंदजातीरोधसिनीमिकत्नंरुद्रावताराम्लवेणयुक्तं ८८

१ हंसरोवुद्रुम्णगावोवेणरवाद्धृतचेतसःआगात् दंतदृष्टकवलाधृतकर्णानिद्रितालिखितचित्रमिवास
न्नितियुग्मश्लोकःस्थिरवरांगनाकोष्टेनिदर्शितं रुद्रावतारत्वंचदर्शितंतस्मापनिषदि वंशस्तुभगवान्रुद्रइति
ननुउपनिषादेवंशग्रहणात्स्तुवंशस्यवरुद्रावतारत्ववेणाश्चपृथगुक्तत्वात् तथाहि पाविकाख्यामेवद्योर्द्वादशांगुल
दैर्घ्यानाकूस्थौल्यगुष्ठमितःषड्छिद्रंश्रसमन्वितः मुरलीमहस्माह हस्तद्वयमितायासामुखरंध्रसमन्विता चतुः
स्वरछिद्रयुक्तामुरलीचारुवादिनी २ वंशीमाह अर्द्धांगुलांतरोमानुताराद्विविवराष्टक ततोंगुलांतरयत्र

मुखरंध्रतयांगुलं शेषोवेदांगुलंपुच्छेऽत्र्यंगुलंसातुवंशिका नवरंध्रास्मृतासप्तदशांगुलमितावुधैः अन्यानाम्नवेदा
रंध्रेदानाह दशांगुलांतरासैवांवंसालारमुखरंध्रयोः महानंदेतिविख्याताततथासंमोदिनीतिच भवेत्सूर्यांतरासैव
ततआकर्षिणीमता आनंदिनीतदावंशीभवेदिंद्रांतरायदि गोपानांवल्लभासेयंवंशुलीतिचविश्रुता क्रमान्मणि
मयीहेमीवैणवीतित्रिधावंशीनिवत्सतं वेणुशब्दस्यमुख्यत्वात्सर्वत्रवेणुरवाएफुरन्तिः एवंत्रिधाभवेद्वेणुर्मुरली
१२ वंशिकेत्यपीतिपूर्ववाक्यं अतोवेणोरवेतेभेदाअतस्तेऽनेदलंरूपावतारत्वमबाधितमेवसर्वत्र विशेषविशेष्यभावोऽरमे राम.
१०२ दः भूषणविशेषत्वस्यैकत्वात् सुवर्णाःविशेषीभूषणाभिविशेषाःतद्विशेषतद्वत्तंतस्माद्वतस्माद्वात् १०२
अन्यथानित्रघटपटविशेषप्रतीयमानान्योन्याभावेऽन्योन्यभावत्वंस्यात् अतोवर्णविशेषवंशमुरल्यादौवे
णुत्वप्रतीतिरभ्रांतिःतद्विशेषाव पुनःकथंभूतं पीतपथंनदंतं पीतांवरं कुंकुमारुणांगेलनेनननदंतं नरस्यव्यापीरि
नंकीदृशंपीतांवरं छंदोमयंछंदः प्रवृत्तं छंदांस्येवपीतपटत्वाच्छन्नावतरितानि वासःछंदोमयंपीतमितिभा
गवतात् नन्वत्रकथंछंदसांपीतत्वंवर्णसाम्यमितिचेत्तएक पीतांवरंपीतंकत्रवर्णयेनतत् कालत्रयव्यंमत्ताऽवुकुस्य

रायणइतिपुनरुपादानं सएवब्रह्मौजलाश्रयत्वान्नारायणनामाभूदनेनैसेवनारेषुब्रह्मांडांतर्वर्त्तिषुस्वपनविरतत्वेन
तिष्ठन् नारायणइतिप्रथितःश्रुतौप्रसिद्धःबभूव तथाचश्रुति नरज्जातानितत्त्वानिनाराणीतिविदुर्बुधा अयनं
तस्यताःपूर्वंतेननारायणःस्मृतइति ततःकिमभूदित्याकांक्षायांपद्मोत्पत्तिमाह अस्यविष्णोर्नारायणस्यहृदये
हृत्सरः अयाति तदनुसरतीतिहृत्स्थेनाभिसरः तत्रागतधनजलोहृदइतिकोषो तत्रसत्पुंडरीकं पद्मंबभूवेति

१८ सएवनारेषुमनुःस्वपन्यानारायणेतिप्रथितोबभूव

208 सिसृक्षितोतद्धृदयाम्बुसरस्त्वंसत्पुंडरीकंनवनेविधातुः ७१ राम

कीदृशंपुंडरीकंसतत्सद्रूपं अर्थक्रियाकारित्वात् तत्रापिसत्त्वंब्रह्मरूपंसर्वकारणत्वात् ननुकदापद्मोदयइत्यपेक्ष १८
यामाह यासत्ततः अस्यविशेषणं सिसृक्षतः अन्यथामध्येपिसृष्टिःस्यात् सिसृक्षैवजगत्कारणमितिप्रमाण
सिद्धं ईक्षतेर्नाशब्दमितिन्यायाच्च श्रुतिश्चसदेवसोम्येदमग्रआसीदेकमेवाद्वितीयमित्युपक्रम्यतदैक्षतबहुस्यां
प्रजायेयेति तत्तेजोसृजतेति तत्रेदंत्यावृतस्यनामरूपव्याकृतंजगत्सागुत्पत्तेःसदात्मनावधार्यतस्यैवप्रकृतस्य

रूपावस्थानेनप्रवेशप्रतिपादनात् ननुसर्वाधिष्ठानत्वेनसर्वेषांकारणरूपेणतत्रतत्रप्रवेशनान्महाविष्णुत्वंस्वयमेवग्रहणा
नुइतिचेदिष्टापत्तिः कारणरूपावस्थानस्यत्वैवप्रतिपादनात् कारणरूपत्वंसच्चिदानंदंनस्वरूपत्वंतत्फलेननतत्फ
हणात् ततश्चाद्यकर्तृत्वग्रहणेनापिनदोषः तस्यसर्वज्ञत्वात् इत्थंप्रकारोकिमायां कार्योपाधिविशिष्टोमहावि
ष्णुर्वनततःकिमभूदित्याशंक्याह अनंतरूपसंकर्षणांशेस्थूलभूतेशय्यास्थानीये कल्पांबुधौ महाप्रलयएका
र्णवशय्याधिकरणीभूतेसहस्रम् सहस्रचतुर्युगसंख्याकःकालपर्यंतंयोगनिद्रयासुष्वाप उक्तमेतद्भगवते
उदाप्लुतंविश्वमिदंतदासीद्यन्निद्रयामीलितदृङ्न्यमीलयत् अहींद्रतल्पेधिशयानएकःकृतक्षणःस्वात्मर
तावनीहइति ७० ततःकिमभूदित्याकांक्षायांनारायणाख्यंमह सइति सएववेदोलोमनुः पुरुषः [illegible] रूप ५
आपोनाराइतिप्रोक्ताउनिस्वपन्योगमायाश्रयनेनजडीकृतविश्वः नारायणइतिप्रथितःश्रुतिस्मृत्याविदितःब
भूव तथाचवचनानि नारायणःस भगवानापस्तस्मात्सनातनात् आविरासनकारणार्णोनिधिःसंकर्षणात्म
कः योगनिद्रांगतस्तस्मिन्सहस्रांशुःस्वयंमहानितिब्रह्मसंहितायाम् आपोनाराइतिप्रोक्ताआपोवैनरसूनवः
अयनंतस्यताःप्रोक्तास्तेननारायणःस्मृतइतिस्मृतेः विष्णुर्वजलायनत्वान्नारायणाख्योबभूवेत्यर्थः वाशेतेनना

कमले उक्तंचतैत्रैसहस्त्रपत्रंकमलंगोकुलाख्यंमहत्पदमिति अत्रकमलोपलक्षितकर्णिकावोध्या यद्वा सहस्त्रं
पत्राणिदलानियस्यतत्सहस्त्रपत्रंएतादृशंमध्यं कर्णिकारूपंगोकुलमित्यर्थः तत्रस्थितइतिशेषः नः भक्ता
नूनमस्मान्निजानंदवितीर्णोतुविस्तारयतु ननुपरमानंदपूर्णकामलेनावतारस्यास्तुवैयर्थ्यमित्याशंक्यतत्रभगवतीतकाम
पिलीलेच्छयामाविःकुर्वन्पविहरति धर्मपथंरिरक्षुः धर्मस्यपंथाइतिधर्मपथःतंरिरक्षुः रक्षितुमिच्छुरिरक्षुः उ
१०४ 104 सगोकुलेधर्मपथंरिरक्षुर्गोलोकलीलोनिजकेलिदक्षः
सरक्षपासुप्रीतिविवितानिविनोदयन्नोवितनोतुभद्रं ९८ एम.
क्तंमेतत्सर्वमेवगीतायाम् परित्राणायसाधूनांविनाशायचदुष्कृतां धर्मसंस्थापनार्थायसंभवाम्यात्ममाययेति १०४
नत्वेनेवतारोभगवतोगोकुलेस्युप्रसिद्धाः किंगोकुललीलायामहोत्सवःपूर्णरूपत्वेनेत्याशंक्याह गोलोकलीलः
गोलोकलीलायस्यासौगोलोकलीलः अत्रकेगोलोकेवैकुंठयोरभेदंविवरणंवीत तत्रभेदप्रसंवाक्य तदर्द्धतुपरं
शांतंमहावैकुंठसंज्ञितं वासुदेवाख्यस्तत्रविहरतिस्वमायया तदर्द्धंतुस्वयंशांतंगोलोकप्रकृतेपरं वाङ्मनोगोच
:

गोवरमांडीरसुदामानारदोमुनिरिति मूले तत्र नापदसांनिधान्नारदोवर्जितः २

गोगाद्धन्मयस्यासौ अजो जन्मादि नारदः मुनिः सुदामार्थमाश्रितइतिकिंतत्रिवर्पर्सिनामः नन्वजो गजन्मा मुनिरन्योपिकश्चितेते

कृतोनारदस्यलाभइत्यत्रआह तिः मुनिसुदामसांनिध्यान्नारदोभ्युज्यते अपिनिबद्देस्तथापिसर्वेषांसाक्षात्कारार्थमत्रजन्मेत्युपात्तं न

वे वस्तुसमुद्भवेषुसर्वेषांदेवानांसत्वेनज्ञानमुपलभ्यतेतत्रनारदाभिव्यक्तिरपिस्ताहडिकोकिमत्रपृथग्गुपादानेसुदाम्नाइत्याशंक्याह

अतिसत्त्वः अतंतंसत्वाइति अतिसत्त्वः अतंतेषेष्टनपृथगुपादानमयथाष्टलेनान्येभ्योदेवांशोभ्यः श्रेष्ठं सर्पाद्वेपृथोतितं

एवमतेभ्योपिनारदस्यातिशयफलमान्नानंपृथगुपादानेन नन्वेवंवेदस्तुवैषम्यंरनहतासत्वेनभगवतएकस्यसजीवस्य

मितितत्राधिष्ठानेत्वभावोवैषम्यमावश्यंति जगन्मयजगद्व्यापकत्वेनजगदाधारत्वेनजगन्मयः वैषम्येनतत्रोभिन्नत्वमिति

तदभावस्यान्नतुनतथाहदृष्पेतसर्वेषामित्तित्वेनोपलाभात् अतोनवैषम्यम् एकोदेवः सर्वभूतेषुगूढइतिमंत्रेणनिश्चित

त्वात् ननुसर्वव्यापकत्वेनतंचतिपाद्यतेवेदस्त्वाकाशंतुल्यत्वसाशंक्याह अद्वितीयं सजातीयाभावात् आकाशस्यतुजड

त्वेनतुल्यत्वं आकाशस्यशून्यत्वेनपूर्णोभवितुंनार्हतीति आकाशस्यव्यापकत्वंपूर्वमुक्तंतद्व्यापिविरस ६७ एवंसांग

पागसप्युधावतारभावेप्यतस्यावतारप्रयोजनमावेदयन्नेतद्विलासमाह सगोकुलइति सः कः आरभ्यपरमात्मा ईश्वरः प

रमः कृष्णः सच्चिदानंदविग्रहः अनादिरादिर्गोविंदः सर्वकारणकारणमिति ब्रह्मसंहितायाम् गोकुलेसहस्रपत्राख्ये

कलत्रत्वंचनिरस्तंगोपीनांगौतमीयतंत्रे अनेकजन्मसिद्धानांगोपीनांपतिरेवचेति ॥ अथमंत्राविर्भावकदारा
धनफलंप्रतिपरब्रह्मणोऽनंतरूपेऽज्ञातीभूतशंकायनास्नप्राज्ञेनाकारणमित्यादिपद्यान्यवतारयति तत्रश्रीकृष्णस्मिन्न
धैनिजकेलिरतः गोलोकस्वामीगोकुलेगोपिकाविनाश्यनूतिघृतीस्यैवंशंकानवतावत्कस्मईश्वरत्वंसंभवति
समान्यपुन्यज्ञोगवतामपिलोकोत्तरशोभिदर्शनात् नतेनईश्वराभवंति ईश्वरप्रसादेनआप्तसमस्तैश्वर्यात्तस्य
९५ अकारणंतज्जगदेककारणंयदंगजन्मानुहिनांशुमोलिः
105 तस्यात्मजोभिःपरमावशक्तिःपुनातुतन्नोस्यपीनिमिन्नम्हां ॥ राम
तः एवंश्रीकृष्णस्यापिपुण्यातिशयितःआप्तसमस्तैश्वर्यत्वमस्तुनस्वतईश्वरत्वमित्याशंकायांसर्वे [illegible] कारणत्वेने ९५
श्वरत्वंश्रुतिस्मृतिसिद्धमाह अकारणमिति तत्कृष्णाख्यंब्रह्मनः अस्मान्पुनातुइतिपक्षेसाध्यसाध्ये
ततःकिमित्यपेक्षायांजगत्कारणहेतुईश्वरत्वंसाधयति यज्जगदेककारणमिति तथाहि श्रीकृष्णाख्यंब्रह्म
ईश्वरपरवाच्यं जगत्कारणत्वात् यत्रजगत्कारणत्वंतत्र [illegible] परवाच्यत्वमित्यत्रान्वयदृष्टांताभावात्केवल

रानीतिङ्खेपीति नृपसनातनंमिति गोकुलंवनंवैकुंठमिति व्याख्यानं भेदपक्षेपि न दूष्यं विकुंठः कृष्णः अकुंठज्ञानात्
तस्यदंस्थानं वैकुंठं गोलोकमित्यर्थः अभेदपक्षेतत्सक्षमेव गोलोकलीलत्वात् गोकुलस्यातेन गोलोकमतीर्थ्य प्रकीर्ति ५२
तवान् अस्यालीलाया अन्यत्रासंभवात् उक्तंच ब्रह्मसंहितायां गोलोकएवनिवसत्यखिलात्मभूतो गोविंदमादिपु
रुषंतमहंभजामीति एवकारेण गोलोकएवास्यस्पनिरशत्तिः अतःसिद्धं गोकुलेननान्यत्कुंठनीयमिति तत्रापी
श्वरत्वेनाप्रच्युतस्वरूपमाह निजकेलिरतः निजः आत्मा तस्यकेलिः आत्मारामत्वं तत्ररतः तदास्वादनचतुरः
नतुजीववत्स्वरूपानंदरहितः यद्वा निजेषु गोपीजनेषु याकेलीरासादिविलासस्तत्ररतः प्रवीणः अत्रभिन्नोवैकुं
ठज्ञानाबाधः ननु तथापि तमोविरागो अघ्रिसुरकृष्ण पतीन्सतोऽप्युत्सृज्य परकामिनीषुरतिश्रवणात्कथंनिजकेलिरत इ
त्याशंक्याह सं[illegible]पासु प्रतिबिंबितानि विनोदयन् प्रतिबिंबितानीव प्रतिबिंबितानि गोलोकादागतानि वनिता
वृंदानि तानि विनोदयन् स्वस्याविर्भावस्थानीयस्य भगवतईश्वरस्य प्रतिबिंबितानि उक्तंच भागवते एवंपरिष्वंग
कराभिमर्शस्निग्धेक्षणोद्दामविलासहासैः रेमेरमेशोव्रजसुंदरीभिर्यथार्भकः स्वप्रतिबिंबविभ्रमइति पर

उक्तं च भागवते तत्प्रभाव्यापिनी साक्षाच्छ्रीवत्समुरसा विभुरिति तत्प्रभां विशिनष्टि अजप्रकाशिनी अजां
मायां मालारूपां प्रकाशयतीति सा तत्प्रभा संगता मालाविशेषेण द्योतत इत्यर्थः एवं ध्यानार्थं श्रीवत्सं निरू
प्य चतुर्भुजत्वं प्रतिपादयति वक्षोविशेषणव्याजेन गुणत्रयाहंकृतिः गुणानां त्रयं सत्वरजस्तमांसि त्र्यहंकृ
तिरहंकार एते चत्वारो वहं वते येषां वर्गः तत्र त्रिवृदहंकारः स एव स्फुरद्दीप्यमानं सूत्रमुपवीतं तेन विशेषणोवि
यस्मिन्नूतन्तस्मिन् वक्षसीति उक्तमेवैतत्तापिन्यां सत्वरजस्तम इति त्रयमहंकारश्चतुर्भुजः अत्र केचित्पुरुषा
र्थचतुष्टयमेव भुजचतुष्टयमेव वा विद्धुणं ब्रुवन्ति तेषामप्यत्रैवं व्याख्यातव्याहि तत्र धर्मशब्देन सात्विकम् रजो रूप
कः तमो रूपस्वार्थः एतद्व्यतिरिक्तश्चतुर्थः कारणे कार्यस्यांतर्भूतत्वान्न त्रयगुणा न्नस्तुतो प्रणवस्यावयव
त्रयेन त्रिगुणात्मकोपवीतस्य साम्यं तत्र प्रणवावयवा अकारोकारमकाराः त एव विश्वतैजसप्राज्ञाः स्फुरत्व
त्राकारावयवत्वेन संपन्नाद्बोध्याः ६२ अथायुधावतारवर्णनं वयमजेभजेम कथंभूतं क्षिरुद्ध सात्विके
केतरषोगे वै भवं रथांगसुदर्शनाख्यं चक्रं तस्य वैभवः संपन्नितस्वैवैभवः ऐश्वर्यं विश्रुद्धृ व ब्रुसं विश्रुद्धं वज्री

निरूपणात ननु तत्त्वस्य कथं शत्रुनिराकरणादिव्यवहारस्तत्रोपपद्यतेति ... भिरामंत्रार्थः प्रकाशरूपत्वेन १

यस्मिन्नवस्थाने सात्विकस्वरूपेकथानेतुशाब्देनमनोरूपंमनसः सत्वरूपत्वेनसत्वरूपस्यवन्हेः काष्टत्वलनमिवाविरुद्धम् उक्तंचतापि
पितं वाक्यत्वरूपमसंगंमनस्थकमभिगद्यतेइति भागवतेपिजस्तत्वंमुख्यैनमिति ननुवक्रेब्रह्मस्वरूपथगिति कथंलोप
निषदिप्रतिपाद्यनात्रकथंसत्वमितिचेत्सत्यं सत्वस्यापिप्रकाशरूपत्वेनब्रह्मणासहसाम्यंतत्रैवंव्याख्याब्रह्मणरूपमि
वरूपमकाशात्मकंयोमयतीतिब्रह्मरूपमथक्तु लेधर्मस्वमृतंसत्वंयज्ञोऽखिलयज्ञभुक्तु त्वंलोकपालः सर्वात्मात्वंते
दधानमुत्तंतुविशुद्धवैजसंकरैविशुद्धैचयांगवैभवं
तदेवगेशाखमसंजंनृजेमवारजोमयेपंचगुणात्मकेननु ६३
जः पोरूवंसमितिभावेतवरीवेस्तुतो मूर्ध्यतंखनिरूपयति रजोमयेभुजे पंचगुणात्मके पांचजन्यंशंखंदधानेदेवभजे
मेत्यन्वयः उक्तंच पंचगुणानामेवपंचभूतकारत्वेनकारणग्रहणेनकार्यस्यग्रहणंज्ञायतएवेति ननुअपांतत्वेसव राम.
रामितिभागवतेव्याख्या पंचभूतात्मकेपांचकेरजासंस्थितितापिरूपा ननुपंचगुणात्मकेकथंपंचभूतात्मकयोजने ९९
निष्पन्न ३ कथंपंचभूतात्मकेतेतिसत्यं समुद्रोत्पन्नत्वेनापांतत्वंवस्तुतोभगवद्धितात्सार्थ पंचानांभूतानांसमूहः पं
चजनः पंचजनाद्रितियज्ञ तेनपांचजन्यः पंचजनदैत्योद्भवत्वेपांचजन्यत्वंतुतदवतारोद्भवत्वेनप्रसिद्धमित्यविरोधः

शि
९९

शोजीवः कौस्तुभः ननुजीवस्यतद्देशत्वेनसमापणांतरंदेयमित्युपमित्यासमाधानंकरोति लोकत्रयैरोचरोचिः
लोकयतेज्ञायतेस्मिन्निति लोकोवस्था तस्यास्त्रयंजाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिसंज्ञंतत्रयोरोचिरुचिःशोवैरोविराउरव्य
नोग्यंगजनुरागादिद्वयोरभावज्ञानमितितेषु रोचिःस्फुरणंयस्यसः चैतन्यंविनावस्थात्रयपदार्थज्ञानापला
पायतेः सुषुप्तौपदार्थाभावात्तदभावोस्तुपदार्थज्ञानार्थंतदपेक्षेतिवाच्यं अभावस्यापिपदार्थस्वीकारात्
दीमादीम॰:६

यस्मिन्नीलोत्पलसुंदरांगेविभातिलोकत्रयरोचरोचिः
सकौस्तुभाख्योमणिरात्मरूपश्चदंपदाहुर्मुनयोमनोज्ञाः ६२

अवित्ताभावबोधेनघटेनापिघटाभावग्रहीतस्यात् नाननुभूतस्यस्मरणं अतःसुखसौकारणंर्थितंरंगी
कारः सुखमहमस्वाप्समितिप्रतीतेः तस्मात्सिद्धं अवस्थात्रयभासकत्वंजीवस्यएवामीश्वरस्यापिसमष्ट्य
वस्थाप्रकाशकत्वेनसाम्येनेश्वरांशोजीवः घटस्थजलेनकूपस्थजलेनद्रवत्वादिभिःसाम्यं एवमत्रदेह
वनविनोदेकुस्तुभोविष्णुस्तस्येदंमणिव्याजेनसिद्धंचैतन्यं यथास्वयंगोपव्याजेनसाक्षतंब्रह्मैव मणि

महेकौस्तुभविशेषणं ॥ लोकत्रयरोचिरोचिः ॥ लोकत्रये त्रिलोक्यां यो रोचः स्फुरत्तस्या रोचिर्यस्य सः ॥ त्रिभु
वनचमत्कारचमत्कारः ॥ तथा च श्रुतिः ॥ येन सूर्याग्निवाङ्चन्द्रतेजसा स्वस्वरूपिणा ॥ वर्त्तते कौस्तुभाख्यं मणि
वरं तीशमानि नद्मति ॥ कौस्तुभव्यपदेशेन स्वात्मज्योतिर्बिभर्त्यजः इति भागवतात् ॥ ६१ ॥ श्रीवत्सादिकमावे श्री ३
ष्टयति ॥ मणिप्रभेति ॥ मणिप्रभा मणिः कौस्तुभः तस्य प्रभा ॥ कौस्तुभो दीप्तिस्तस्य प्रभाप्रकर्षेण भाकांतिः सा च श्री

६८ मणिप्रभाकापिजडप्रकाशिनी श्रीवत्सलक्ष्माङ्गजगदीशवक्षसि राम:
98 गुणत्रयाहंकृतिवाहुवर्गगत्रिरेखस्फुरत्स्वविशेषरोचिषि ॥ ६२ ६८

वत्सलक्ष्मा श्रीवत्सलक्ष्माकारेण लाञ्छनं संगोप्य जगदीशवक्षसि ॥ गोपवेषेलेन गुप्तस्य जगदीशस्य वक्ष
सि भाति ॥ कापिप्रबोधनिर्वचनीयावर्णितेति वा पाठः ॥ जीवप्रभायानाम्ना वा भेदं दर्शयति ॥ वदति महत्त्वं वर्तुंवि
शतितत्वेभ्यो महदुत्कृष्टत्वं बिंबत्वेन वदति स वत्सः ॥ रहश्च दिहनिकमिकषिभ्यः सक्तिसप्रत्यये वत्सः ॥
श्रिया युक्तो वत्सः श्रीवत्सः ॥ प्रभयैव प्रभा विज्ञायते ॥ स्वसमवायकारणं द्योतयती रोमावर्त्तविशेषेण लक्ष्यते ॥

रितिस्मृतिभिः कथनं तदेवात्र प्रमाणमिति प्रमायाः यथार्थज्ञानस्य करणं साधकतममिति ननु आम्ना
यपि तत्र प्रत्यक्षसमर्थमर्थवादमप्याश्रित्य स्वयापि प्रतिपादयंति यथा दिव्यो मनः आम्नायप्रतिपादि ३ कैमुतिकन्यायेन
तेऽपि प्रत्येयज्ञदानतपआदिस्यादर्शनादिष्टेव हरिं गताइत्यनेन निर्विहितायाः एवंविधानमित्याशंक्या
ह प्रत्यक्षमेके एके गोपयुधिष्ठिरादयः प्रत्यक्षं प्रमाणमाहुरिति शेषः दुःसहप्रेष्ठविरहतीव्रताप
धुताशुभाः ध्यानप्राप्ताच्युताश्लेषनिर्वृत्त्या क्षीणमंगलाः तमेव परमात्मानं जारबुद्ध्यापि संग
ताः जहुर्गुणमयं देहं सद्यः प्रक्षीणबंधना इति गोपानां प्रत्यक्षं युधिष्ठिरस्य तु दृष्ट्वा महाद्भुतं रा
जा राजसूये महाक्रतौ वासुदेवे भगवति सायुज्यं चेदिभूभुजः इति सप्तमे एतत्प्रत्यक्षं प्राग्जन्मावि
हितायाः फलं गोपीनां प्रत्यक्षमुक्तित्वप्रतिपादनात् चेदिभूभुजः जयविजयपार्षदप्रवरत्वप्रापात् अ
न्यप्रतिपादकवाक्यानामर्थवादेनाविहितानामर्थत्वमिति चेत्सत्यम् अर्थवादेन किं साध्यते प्रवृत्तिः
सा प्रवृत्तिः किं सफला निःफला वा नांत्यः निःफलत्वेनार्थवादस्य व्यर्थत्वात् तत्सत्त्वे मुनीनामपि वैय

...हताऽऽनन्दसामान्यतयाऽऽनन्दानन्दात्मकमात्मकमेव नाबाधा ४

र्यस्मात् यद्वा किमंगिफलदः उतांगफलदः अंगिफलत्वेनैवेयं द्वितीयेपि व्यर्थः अंगफलो
नामंगिनोसिद्धिः तस्मिन्सिद्धे सुतरां सफलत्वम् अतस्तु सफलोप्यर्थवादो न गौराख्यस्यार्थभावात् ॥
मुख्यस्य सर्वार्थः ये येन तावक्रधरेणादरैस्त्रैलोक्यनाथेन गदाधरेण ते ते गता विष्णुपुरीं प्रया
ताः क्रोधाद्धि देवस्य वरेणातुल्य इति सर्वत्र ज्ञोति निर्गमने न घस्य द्वीकृत्योक्ते भूतानामीशेनुपाने
न प्रभावनयनात् अतो यं नायमर्थवाद इति न च सा ब्रह्मप्रामाण्य तत्प्रामाण्योपि प्रमाणाभावात् ॥
या ब्रह्मप्रामाण्ये विहितस्याप्रामाण्यत्वेन नास्तिकत्वात् नन्वस्तु प्रामाण्यं भक्तिर्नास्ति तन्निष्ठोपा
पारः अविहितायां ताहश्यव्यापारा भावात् कथं भक्तिरित्याशंक्य भक्तित्वं साधयति निखिलस्य
हरयस्य हेतौ कारणे परमेश्वरे स्वभावैः कामादिभिः र्मनसः अंतःकरणस्य व्यापारितत्वात् भक्ति राम ५३
र्मतानि रूपितेत्यर्थः भगवदाश्रितव्यापारत्वात् भगवती भवति अस्याः फलमाह भवघ्नी ३३ ननु ते
कियेऽविहिताचरणेन न भगवंतं गतास्तानाह गोप्य इति गोप्यः अध्ययनेशो बहीरत्यादिविहिताः गो

53

गोपना: सत: सर्वदैकरसस्य भगवत: स्मर इव सर्वजनमोहनी यातनु: तस्यां तनो मनोभिलाषात् मनस:
अभिलाषो यो विलसति लिंगनाधरास्वादनरूपि: तस्मादेतस्मादेव साधनात् उक्तं चैतत्र तेदेवपरमात्।
नं जारबुद्ध्यापि संगता जहुर्गुणमयं देहं सद्य: प्रक्षीणबंधना इति जारबुद्ध्यैव हरिं गता: न साधनांतरं।
कामेन गोपिकानां मुक्तिरिति कामो व्यपरपुरुषेदुरभिसंधि: ननु सामान्याभिलाषकाम: वेद्यन्नृपति:

गोप्य: सत: स्मरतनोमनसोभिलाषाद्द्वेषेन वेद्यनृपतिस्तु भयेन कंस:
स्नेहेन यादवकुल सततं प्रपन्ना: सर्वे हरिं विगतमोहमदांतराया: ३४

शिशुपाल: अभीस्या कथमयं राज्या नेहीघ्नत राजभूषनो नतराजपादो मम मारिरयं न मन्नोल्कष:
एवं प्रतिदिनं चित्ते सचिंतयान: केसस्तु भयेन अहो हतोऽहमनेनाघं महावीरो निर्ज्जित: वासवे: करधृत
गोवर्द्धनस्ताडितकालियो स्वंडितचापो निपातकुवलयापीड: उद्धतदस्यनो निर्ज्जितमल्लो गर्ज्जितरंगो न
रङ्गभूमितो वा लात्यादारभ्य मरणावाधितस्मिन्नन्तिमकाले एवं चिंतमान: आसीन: स विरोस्मिय भुजान:

५४

54

पर्यटन्महीं चिंतयानो हृषीकेशमात्मपदमपद्मनाभयं जगदिति भगवतात् यावैदं कुलं यादवोपलक्षणमन्येष्वपि ये

कास्मिस्त्वेव वंतः एते सर्वे हरिं सततं निरंतरं प्रपन्नाः प्राप्ताः सततं हरिं प्रपन्नाः इत्यनेन सततो गमनं नास्ति काचित्सौ

कुर्वंति न च्छद्यापि मुक्तास्थानमलोकाकामिव हरिं प्रागताः किं मितिसिद्धमविहितया नास्तिकानां मोक्षा

धिगमः विहितया वेदबोधितो मोक्ष इति न सततपरस्य प्रयोजनांतरप्रतिपादनात् तथाहि यथाश्वस्य सा

टी॰ ५ धनैः मौक्तिकप्राप्तिस्तस्य मध्ये उक्तरवासनया भरतस्य पञ्जन्मत्रयं सूचितं ततो भगवत्या प्रियएवमत्र न सततमध्ये

नरशरीरेहं तं न विघ्नैरभिभूयत इति स च प्रलीनबंधना इति प्रतिपादनात् ननु स्नेहपरस्या च वैयर्थ्यं यादवानां

संबंधनिष्ठयायात्संबंधेनैवेति यास्मयमिति चेन्न दुर्योधनादीनां तथा मोक्षाश्रवणात् संबंधस्तु तत्र प्र

सिद्ध एव ननु सम्यक् मोक्षेनगता भविष्यंतीयतस्तेषां मरणावसरे कर्मदेहभयस्त्वेहानां मोहमदकार्यणां विध राम॰

मानत्वात् अंते यामतिः सागतिरिति प्रसिद्धेः तत्र किंचिद्ध्यानं कल्पते चेत्किंचिन्मोक्षः किंचिद्बंधस्यापि ५४

ति चेन्नेत्याह विगतमोहंमदांतरायाः विगतो भगवद्ध्यानेन मोहमदांतरयोर्येषां ते मोहमदप्रतिबंधक

निरसनेनभगवंतंप्राप्ताः ३४ एवंप्रत्यक्षागमाभ्यांनिर्निर्णयाऽविहितयासोद्देनास्य यंमंगीकर्त्तव्यमित्या
ह तत्वावमर्षविरहादिति यदिकामीदेवीनघीस्नेहाद्युमान् विधेः भगवत्प्रतिपाधकात्स्मृतात्प्राप्तौ वोध
कः तस्यविधानंकस्मातज्जन्यकलावाप्ति यागपाकः कृतद्रव्यनेनपाकजनितात्ताप्तिर्वोध्यते नतावदो
दननिष्पत्तिर्मुख्यतयावोध्यते यातिप्राप्नोति अत्रकिंचित्र किमिकाक्षा नेतिध्वनितोर्थः ननुचित्रंकिम

तत्वावमर्षविरहादविधेः प्रयोगताच्चित्रंकिमत्रयदियातिविधेर्विधानमू॥ ॥ ॥
किंवारिधिंपरितानाननदीसमेतिमक्रादिकैमार्गगमनापयसोतिवेगात्॥३५॥

नेनन्दिचित्रमिलकंतदत्र यत्नमुपपादयति २ वलम्बते तत्वावमर्षविरहात् तत्वस्यावमर्षोविचारः तस्यविरहाद्यानेः तत्वंयाथार्थ्यज्ञानं तत्तुनगोप्या
दीनां ननुयदिगोपीनांतत्वामर्षोनास्ति तर्हिकात्यायन्यर्चनंभगवदर्थंनोक्तंस्यात् कात्यायनिमहामा
येमहायोगिन्यधीश्वरि नंदगोपसुतंदेविपतिंनःकुरुतेनमइतिभगवदर्थमुपासनविधानादितिचेन्न
तत्वनिश्चयाभावात् तद्दर्शायितुमारब्धास्मरंत्यः कृतमवेष्टितं नाप्राकत्स्मरवेगेनविक्षिप्तमनसोन्यत्र

५५

इति पूर्ववाक्येनस्मरन्नार विद्याकात्यायनीमाराधयामासुः प्रकृतेनार्थइवगोपारवुद्ध्यापिसंगतार स्युक्त
त्वात् अतत्वपरामर्षेन तत्वपरामर्षगतिं गताइत्याश्चर्यो भगवत्तत्वमज्ञानतामुक्तिः तत्र किमत्र चित्रंमि
ति भणितं तत्र ननु भवत्वतत्वपरामर्षः विधिबोधितत्वत्वस्तीत्यत्राश्चर्यमावेदयन्नाह अविधेः प्रयोगात्
विधिसंबंधीप्रयोगाभावात् अविहिताचरणोपेस्नाद्याश्चहस्यपूतात् नचमनः रुमेनिवेशायेदितिलि
अत्र त्वयेनविहितत्वादविहितत्व निषिद्धमितिवाच्यं लिङ्गेर्देशाविवक्षिततत्वस्यदर्शितत्वात् कालिं
जेभन्तां ये द्वात्मानांहन्यादि इत्युक्ते लिङा विधिः किंन स्यात् अतोविवक्षितै लिङा विधेरबोधः नचनस्मे
धे लिङा विधिरावेद्यते तत्र केचन पाक्षिकमंगीकुर्वंति नियमस्यविहितत्वात् अत्रतुनानियमः नार
र्दः एवंकामादिष्वपि अतोऽविधेप्रयोगान्वित्रमत्राधिगतं तत्रकाङ्क्षा तर्हिमास्त्वविरोधइतिचेन्न ना
रायणोऽविधिप्रयोगो विधिः अन्यत्रतुन अत्रापूर्वत्वदर्शनात् अपूर्वत्वं अत्यंताप्राप्तिगोचरः अ
विहिताद्याविधानंतु वेदस्तुतौ निभृतमरुन्मनोक्षदृढयोगयुजो हृदियन्मुनय उपासते तदरयोपि यषुः

नैद
राम
५५

स्मररणात् स्त्रियउरगेंद्रभोगभुजदंडविषक्तधियोवयमिव ते समः समदृशोंघ्रिसरोजसुधा इति अस्य
घयभक्तिः मुनयोऽमंतारो वेदमार्गाचार्य तत्वावगंतारः हृदि दृढयोगाकांक्षोयत् स्वच्छिदानंदानंतविशुद्धविज्ञा
नघनं तत्व उपासते चिंतयति ननु कथमनसोतिचंचलत्वादिंद्रियाणां तदनुकूलव्यापार चिंतनमित्याशं
क्यमुनीन् विशिनष्टि निभृतमरुन्मनो दृढयोगयुज इति निभृतानि संयमितानि प्राणादयो मरु
त् प्राणाः तदनु सैंगमनः संकल्पविकल्पमत् तदनुगानींद्रियाणि यैस्ते च ते दृढयोगयुजः दृढं विधेयं न
मिभूत योगं युंजातीति ते अतोनंतं यत्तत्वं चिंतनं तरां यः तदेव तत्व विहितादिमार्गेणाधिगतं अरयः शि
शुपालकंसादयः स्मरणात् परिच्छिन्नवसुदेवात्मजरूपामोधमित्यस्माकमरिरिति पुनः पुनश्चेतसि
दृढतराभ्यासेन अविधिमार्गेणाययुः प्रापुः स्त्रियः अपि अयथवा तद्रूपे तयानपेक्षते ऽपि कामतः द्वेषा
त्कामस्य रम्यत्वात् उरगेंद्रो हीड् तस्य भोगः शरीरं तद्वद्भुजदंडयोर्विषिक्ता आशक्ता धीर्यासां ताः परि
च्छिन्नदृष्टयः एतास्त्रपि तं तत्प्रापुः एवं श्रुतयः भगवति संनिवेशफलभावे यस्वाभिलाषं सूचयंत्यः वय

मपिश्रुत्यभिमानिन्योदेवताअपिसमदृशाःसममपरिछिन्नंपश्यंति अतःसमदृशः तेपरमकारुणि
कस्यसमाः ननुताभ्योस्माकंकृपाधिक्यं ननुत्वं अनेनाविधोविधिर्नरूपितःश्रुतिभिः ननुसर्वे
तावदविहिताएवकुतोनक्रियतेनतावदितिवाच्यं भक्तिपदप्रयोगात् धर्मविनानेकेरसंभवात् सा
काम्यमस्तुससाधनामप्युदाहरस्मेकुत्रनाम नन्वस्तुतर्हिश्रीकृष्णसमकालानामेवजनानांसाभक्ति
रिदानींनतथाऽदर्शनात् भगवन्मूर्तेःसोत्रिधाभावात् इतिवेदहितएवायमर्थोयम् इदानीमपि
गवत्सलेमत्स्यावलोकनेनकासांचित्कामिनीनामपिभाववंधोदृश्यते नायंनियमःभगवत्सं
निकर्षादेवभगवदभिलाषादयोभवंति एवंचेच्छ्रवणादेवभावोदये क्तिनैतिक्तास्यात् साहित्येरसो
दयोपिश्रवणादिनाभवंतिकामजन्याविवरणोक्तानविष्यति आश्चर्यपरिहारदृष्टांतमाह कि
मिति वारिधिंनसमेतिनप्राप्नोतिकिमितिनएवतेवकीदृशीत्यक्तादिमार्गगमनापि स्वच्छंआदिमा
र्गागमनंयया उत्पथगामिनी उत्पथगामिनीपयोवेगाभावात्स्वाधिष्ठानंनैति अत्रदृष्टांते केपयो

५७

५७

वेगइवमनोनिवृत्तः उत्पथलंकामादिकं वारिधिमिवसर्वाधिष्ठानंनारायणमिति ३५ एवंभक्तिभेदान्
निरूप्यतत्रचतुर्दशधाविहिताचतुर्द्धालपरा तत्रविहिताद्याउत्पत्त्यः सत्संगेनभवतितत्रसत्संगं निरू
पयति अतइति अतः यतः हरिं विनासंसारोत्तरणं नभवति परंसंगपरंउत्कटं यावत्सर्वतो विरज्य
भगवत्तत्वज्ञानंभवेत् नतुकामिनइवकामोपास्थिते मुक्तभवति साधनइवकिंतुनैरंतर्येनसंगः प

अतः परंसंगमपोह्यसर्वतस्तदर्थहीनागममंत्रशाक्तेः ॥ ॥

यदंघ्रिनीरच्युतिरघलोकंपुनातितस्यात्मजनेविदध्यात् ॥३६॥

रःतस्यनारायणस्यआत्मजाभक्ताः आत्माभक्ताएवउक्तमेवैतत्भगवतानतथामेप्रियतमआत्मयो रामः
निर्नशंकरः नचसंकर्षणोनश्रीर्नवात्माचयथाभवान् तेषांजनः सम्हास्तस्मिन्जने विदध्यात्कुर्या ५७
त् किंकृत्वासर्वतः भगवज्जनातिरिक्तस्वर्गापवर्गादिविषयिजनेभ्यः संगं अपोह्यसक्तान्तुसर्वेभ्यः संग
मेनिवृत्तिःकथंभेदार्थंग्रहस्यानागतममेवस्यत्राह परंअतिशयेनसंगंनकुर्यात् यथोतः कस्मा

विक्षेपो भवेत् ननु शास्त्राणि बहूनि संति शिवादिप्रणीतानि तत्र संगस्याबाधकत्वेन कार्यं स्वृतिः
संगमपोह्येत्युक्तं मिति चेत्राह तदर्थहीनागमसमंत्रशक्तेः तस्य परमेश्वरस्य सान्निध्यदानं दैवं मंत्रैर्भक्ति
वतः अर्थः प्रयोजनं तद्धीनोय आगमः शास्त्रं तत्रोक्ता येमंत्रास्तु तेषां शक्तेर्या मंत्राभिमानिन्यो
देवतास्तत्रकदोषः तस्मात्संगं सक्ता तस्मात्सज्जने संगं विदध्यादित्युक्तेः सः क इत्यपेक्षायामाह ॥

हास्येन चैकापि निषेविता जेमलं धमस्वंघ्रिजनानुजाता ॥
वृंदावने कोपि हरिस्सहास माराधयन्त्वापपरंपराग्रृ म् ३७

यदंघ्रिनीरद्युतिः अद्य अद्यापि लोकं पुनाति यस्य परमेश्वरस्य अंघ्रीचरणोत यो यो नीरद्युतिः गंगा
नृपा अद्यापि तद्वराणां संसर्गहीनापि लोकं संसारं पुनाति पवित्रयति तदुक्तानान्तु भगवत्संगोऽ
भिवादितएव ३६ पूर्वपद्येन सत्संगः कर्त्तव्य इत्युक्तं तस्य फलमावेदयन्नपराधपरिहासजं भक्तिमावे
दयति हास्येनेति वाकास्तोको न विद्यातिभेदो दर्पते हास्येन परिहासेनैकाप्येकोन विंशतिमावि

हितानुकरणंअजेजन्मरहितेनाराधयतोनियोजिताकौतुकार्थंअन्यस्यजनीरिहासेनअनुकर्ता अत्र
नदोषः हेत्वभावात् नचमैत्रीरस्यभावात् नविहितत्वंपरिहासत्वात् नाविहितत्वंविहितानुकरणं
त्वात् नचाभक्तित्वंआपारत्वात् मत्वंपापंधमति नाशयतिशोधयतीतिभावः ननुकथमियं
भवतितत्रहेतुमाह अंघ्रिजनानुज्ञाता अंघ्रिजनाः चरणोपासकाननुज्ञाता सत्संगाज्ञातेरस्य
र्यः सत्संगएवहेतुः तत्रप्रमाणमाह वृंदावनइति कोपिपराग्दृक् परोक्षंचतीतिपराङ् सएव
क् स्वपरेषुविषयेषुगतिंआक्रामकंकरोतीतितादृशीदृक्ज्ञानंयस्यविषयीस्पर्धः यद्वापरान्
विषयानंवनिरूढत्यतिअहोकांताधरपानरसास्वनातिस्वादुसाचासौदृक्ज्ञानंयस्यनिर्गलितार्थः राम
त्त सएवधूम्रकेशास्तः कोपिराजकुमारः अपिपरंपापूवाहुत्स्यदर्शनार्थं तस्यात्मजोधूम्रकेतो ५८
र्नेषः सुंदररूपवान् क्रीडसबालके ईर्ष्येर्दुःसंगात्सदुर्मतिः घृतक्रीडारतोनित्यंतरुणैस्तरुणाय
ते गृहः पिबतिमद्यंच यौवने रूपवान्नित्ति मगयत्रागरीनारी खिरसूथसमन्वितः हितिकामिष्ठ

हरी ८

स्त्रेनापि धनेन चवर्णेलेन च अगम्यांवापरस्त्रीं चापि नार्त्त्यवास्तामगोदृहितः इति पत्सवाहुल्यं वृंदाव
ने राजभयात्सराष्ट्रं वृंदावनेस्थित इति प्रसिद्धः दिवाद्वृंदावने जातिर्रीकुल्यैरलक्षित इति वचनात् वृं
दायाः वनं प्रविष्टिनं गोलोकं तस्मिन् सहासं हासेन परिहासेन वेषपाये प्रीतिमावहन् सत्सुप्रताचरि
तां भगवत्सेजामुपहसन्न यथा भवति तथा हरिवासुदेवं आराधयन् परंस्थापउत्तमे तत्र ज्ञात्वा नस्यव
तत्कर्म्म कार्त्तिके हरिसज्जने मथुरायां पारीहासव्याजेनाखिल धर्म दृष्ट उत्थाय चासनाद्भूतं सामा
ति एवं तस्य चाकरोत् खर्घादिना तत्संप्रज्यस्त्व दूतां तानगर्हयिदिति पित्तराट् रत्तधाहार: अत्रे
घमङ्गपाकयाकश्चित्तु वाह्लास्त्यो राजासीत् तस्य दूषके मोपुत्र: स च वाल्ये कुत्सित संगात् कुत्सि
तोभवत् तस्य काचिद्दिनाया मातानवोढा तस्या रूपयौवनधर्षितः स च कंदुक क्रीडा व्याजेन तत्र
गत: साध्येन सुंदरावयवं दृष्ट्वा लुलुभे तद्दिजाप्यग्रहा डाह्ला निसारितोयं ततो वनं विवेश सोपि
मथुरायामेव दस्युकर्मरत: तत्रैको वेषपामुपलभ्यस्थित: चौर्यंकृत्वा तस्यै समर्पयन् स्तोष्वे कौवं

५९

59

रावनेयमुनायां कृत्वाह्निकं द्विजं कौतुकाद्ददर्शी सत्यव्रतोपि तत्रैव चरछ्यागमोदितमूर्जनमाचकार

तत्राथ निकुंजात्तरितो ददर्शी तदाथ ततः पुराध्वस्य वेदपाये सर्वं निवेदयामास तथैकभगवन्मूर्त्तिं वि

धाय गीतवाद्य स्वनामकीर्त्तनं च ततो यं रछ्छैमथुरायामागतः तत्र राजकीयैर्धृतः ताडितश्चाय

मृततदानीमेवयमदूतैर्यमं प्रतिनीतः तस्माद्हिंसां यमश्चकार भागवत विज्ञाय तत्रेदं यमभृवा

क्य धूमकेतुं प्रति वैकुंठपुरवासाय योग्य स्यतव मासन मत्सुरान्यनं चापि न भुंक्ते तकथ च

न इति श्रुतः सिद्धं यं विहितानुकरोयमिति ३८ एवं भक्तिं निरूप्य दानीं भागवंत्रिरूपयत्रमःक

रोति अहं भक्ताभ्धराता नोस्मि भजंतिते भक्ताः तान् प्रशातो स्मि प्रकर्षेराकायवामनो भिर्न

तोस्मि सदा निरंतरं सर्वास्ववस्थासु कीदृशान् सदाचारस्तान् सतोषः आचारः नामदृमीतिति ता

संतोषो परतिरूपः तत्र रतान् तत्र रामोनामा मंतरेंद्रियजयः रमोनाम वाह्येंद्रियजयः तितिक्षा

नाम शीतोष्णादीनां सहनं संतोषो नाम यथा लाभसंतोषः उपरति र्नाम विषयेभ्यो निवृत्तिः यथ

राम.

५९

यद्वा सदाचारो नाम स्ववर्णाश्रमानुकूलव्यापारः त्रिषवनस्नानसंध्यावंदनदेवार्चनादिरूपः तत्र
रतान् पुनः किंभूतान् अहिंसकान् हिंसा नाम परमर्मभेदनं प्राणवियोजनं वा परमर्मभेदनरू
पा द्वेधा कायजा वाग्जा कायजा शस्त्रादिप्रहारेण वाग्जा कटुभाषणादिजा तद्रहितान् पुनः किंभू
तान् नारायणे जगदधिष्ठाने लंभिताः प्रापिताः सर्वे भावाः भावयंति ते भावाः इंद्रियतर्पकाः विषया

सदसदाचाररतानहिंसकान्नारायणे लंभितसर्वभावान् ॥ ॥ ॥
समाहितान्शाश्वतधर्मनिष्ठान्विज्ञाततत्वान्शरणातोस्मि भक्तान् ॥३५॥

यया ये स्तेतान् कायेन वाचा मनसेंद्रियैर्वा बुद्ध्यात्मना वानुसृतस्वभावान् करोति यद्यत्सकलं पर
स्मै नारायणायेति समर्पयेत तत् इत्युक्तत्वात् पुनः किंभूतान् समाहितान् सावधानान् शाश्वतधर्मनि
ष्ठान् शाश्वतधर्मे ... उपासनालक्षणे निष्ठा स्थितिर्येषां ते तान् अतएव विज्ञाततत्वान् विज्ञात
मपरोक्षीकृतं तत्वं यैस्ते तान् ३५ अथ द्विविधं वैष्णवं प्रोक्तं बाह्यमभ्यंतरं तथा शंखचक्रादिभिर्बा

व

६० स्यमांतरं वीतरागतेति वा ह्यान्यंतरस्मान्यंपदैस्मवं समुदाहृतं तस्मान्नकादिविहृंतु प्रथमं वै स्मवं
स्मरतामिति अंतरस्मान्नरोषादिविमुक्तः स्वात्मस्थानामिपद्मपुराणाहितव्यवस्थया वै स्मवं विरराव
पद्म न्नमः करोतिवाह्यं वै स्मवं अहं भागवतान्नतोस्मि भगवतः श्रेतउपासकानान् कीदृशान्धृतोर्द्ध
60 पुण्ड्रान् शुभैरागोपीचंदनेन धृतानि निसदेहतया उर्द्धपुण्ड्राणि द्वादश चत्वारः द्वेचैकसंख्या

धृतोर्द्धपुण्ड्रान्धृतशंखचक्रान्शुभैराभक्त्यालपनाभिधेयान्
नारायणेनाश्रीशिविभूषितांगान्विष्णुप्रियान्भागवतान्नतोस्मि ४०

कानिस्ववर्णानुसारीणि येस्तेतान् प्रतिपादितं चैतदुपनिषदि ॐ नमस्कृत्य भगवंतं नारदः सर्वेश्व
रः वासुदेव पप्रच्छ श्रीभगवन् ऊर्द्धपुण्ड्रविधिं द्रव्यमंत्रस्थानादिसहितं मे ब्रूहीति स तं होवाच भगवान्वा राम
सुदेवो वैकुंठस्थानोद्भवं मम प्रीतिकरं मम भक्तैर्ब्रह्मादिभिर्धारितं विष्णुचंदनं वैकुंठादाहृत्य द्वारिका ६०
यामयाप्रतिष्ठितं चंदनं कुंकुमादिसहितं विष्णुचंदनं ममाग्रे प्रतिदिनमालिप्तं गोपीभिः प्रक्षालना

जीपीचंदनमाख्यातं मंदंगलेपनं पुराणं चक्रतीर्थात: स्थितं चक्रसमायुक्तं पीतवर्णं मुक्तिसाधनं भवती
ति अतः धृतो दुराद्वान् वास दीन्वा पुनः कीदृशान् धृतानि शंखचक्रादीनि यैस्तेतान् शंखचक्रो
पलक्षणं गदापद्मखड्गशार्ङ्गादयो ग्राह्याः अत्र विचारस्त्वग्रे भाव्यः भक्त्यावेशमालपनाभिधेया
न् लप्यते एभिरिति लपनानि मुखानि तेषु अभिधेयानि नामानि नारायणाच्युतजनार्दनवासु
देवादीनि तेषां ते तान् अत्र विशेषमाह नारायणोत्तीर्णविभूषितांगान् नारायणाद्युत्तीर्णानि ना
रायणोपभुक्तस्रक्चंदनादिकं तेन भूषितं अंगं येषां ते तान् उक्तं च विष्णुरहस्ये हृदि रूपं मुखे ना
मनैवेद्यमुदरे हरेः पादोदकं च निर्माल्यं मस्तके यस्य सोच्युतः धारयेद्विष्णुनिर्माल्यं [illegible]
धूपशेषं विलेपनमित्यादि ननु केचिद्भगवदर्पितं नाश्नंति न धारयंति विप्राः सर्वतीर्थमयत्वात्
इति चेत्सत्यं भगवदुपासकातिरिक्तविषयं चैतत् भगवद्भक्तानां तु नस्वीयं दासानां गृहे स्थितं वस्तु

…दर्पितेनास्तीयादि २ किंच। यदि तद्दर्पितेनास्तीयान्नहि तदर्थपाकाववोधानतेभवति यत्तत्तदर्पितमेव तदर्पितं तदन्यस्य तदभावात् अतो गीत… केनायमर्थः। … ये तेन तुष्टिः स्यप्रकृतेन तदर्पि… वतिरत्र स्वी २

६१ प्रभोरेव तत्र चानिवेद्यभक्षणे दोषमाह पच्यंते नरके घोरे ते पचंत्यात्मकारणात् इति भगवदुक्तेः
न चात्र दत्तावसादनेविधिरिति वाच्यम् श्रुतिस्मृतिनिरूपितत्वात् तथा च श्रुतिः यथा
61 हि सोमे विष्णुनाशितमश्नंति विष्णुनापीतं पिबंति विष्णुनाघ्रातं जिघ्रंति विष्णुनारसितं
रसयंति तस्माद्विद्वांसो विष्णुपदुक्तं भक्षयेयुरिति न चानया सोमस्तत्र एव विधिः अन्यश्रु

तीर्थाच्युतस्याननिवासिनश्चविवक्त्रवत्रासनभाविनश्च॥ ॥

मंत्राक्षरन्यासपवित्रगात्रान्मुमुक्षात्मनोभागवतानतोस्मि॥४१॥

तिविरोधात् इदमेवास्य तस्याधारणमन्नं यदिदमघने एतद्दुपास्ते न स पाप्मनो व्यावर्त्तते मिश्रं ६१
ह्येतदिति न चेदं वाक्यं वैश्वदेवादिपूर्वयज्ञपरमिति वाच्यम् तस्य भिन्नविधपत्वेवंधकत्वापत्तेः
यज्ञार्थात्कर्मणोन्यत्र लोकोयं कर्मबंधन तदर्थं कर्म कौंतेय मुक्तसंगः समाचरेति भगवद्वचनात्।

व्याख्यातमेतत् यज्ञो वै विष्णुरीश्वरस्तदर्थं यत्क्रियते तेन यज्ञार्थं कर्म तस्मात्कर्मणोऽन्यत्रान्येन
कर्मणा लोकोऽयमधिकृतः कर्मकृत्कर्मबंधनः कर्मबंधनं यस्य सोऽयं कर्मबंधनो लोको न तु य
ज्ञार्थादतस्तदर्थं यज्ञार्थं कर्म कौंतेय मुक्तसंगः कर्मफलासंगवर्जितः सन्समाचर निर्वर्त्तय यस्मा
द्वार्थैः अतो भगवदर्था [illegible] रिक्तानां वैश्वदेवादीनां बंधकत्वात् तमुमुक्षुनुपासितं न भ
गवद्व्यतिरिक्तान्यति तु नेदं विधिविधानम् तदर्थत्वेनेष्टापत्तिरिति अतो भक्तानां भगवदतिरि
क्तभावनाभिन्नानां भगवदुपभुक्ते विधिः भविष्योत्तरे मुकुंदाशनशिष्टं तु भुंक्ते यस्तु दिने दिने सि
क्थे सिक्थे भवेत्पुण्यं चांद्रायणशताधिकम् ननु मुकुंदाशनशिष्टमत्रैव व्याख्येयं शिष्टस्याल्पा
सुर्वर्पितं न त्वर्पितमेवेति सर्वत्र गंधादिष्विति व्याख्येति चेन्न योजनाभावात् न तथा हि कथमग्राह्य
त्वं भगवन्निवेदितस्य किं जात्याद्यभिमानेन किं मर्पितं न ग्राह्यं विप्राय दत्तं गामिव किं लोकाना
इतत्वात् किमदेवबोधितत्वात् किं प्रभोर्मत्सदयात् [illegible] किं मतः करणशोधकाभावात्॥

६१ नाद्यः॥ तत्र हरिदासानां आत्माद्यभिमानस्य निषिद्धत्वात् तत्र देहाभिमानो द्विधा भवति स्वाज्ञा
नादाज्ञानाद्वा भक्त्या चोभयमपि भवति स्वस्वरूपावबोधश्चास्वरूपावबोधश्च तत्र स्वस्वरूपावबो
धेनाहं देहो नैव शरीरी न मनोहं नाहं प्राणा इत्यादिवाक्येन आत्माद्यभिमानो निरस्तः गोपीभर्तुः पदक
मलयोर्दासदासानुदास इति दासत्वे तु उच्छिष्टभोजिनो दासास्तव मायां जयेम हि इत्युद्धववाक्यं इस्व
स्वरूपावबोधे च सर्वतः पाणिपादं तत्सर्वतोऽक्षिशिरोमुखं सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य
तिष्ठतीति विज्ञानतत्त्वानां भरतादीनां निर्गुणभक्तानां नाद्य आत्माद्यभिमानः न द्वितीयः भ
क्तानां दासत्वे ममेदमित्यसंभवात् दासानां प्रभोरेव हरिर्दाता हरिर्भोक्ता इति तदर्थपरामेवा
नुचिंतनमिति नैवेद्य चौर्यप्रसक्तेः अतो भगवंतं निवेद्य तत्प्रसादत्वेन ग्राह्यमिति न तृतीयः लोको हि राम
धा विमुखः सन्मुखश्च विमुखैर्वेदादिकं सर्वं निंद्यं त्रयो वेदस्य कर्तारो मुनिभांडनिशाचरा इति म ६१
रणामेवापवर्गः ईश्वरो जगदुपास्यो नास्त्येव किं तेषामनादृतत्वेन सन्मुखास्तु द्विधा मुमुक्षवो

62

विषयिनस्त्वतत्रविषयिनः सकामाः सकामानां यत्र कामोपलब्धिस्तत्रैवोपस्थितिः नतत्रानां
दरादरौमुमुक्षूणां त्वित्रैवादरात् तथाद्येयपुराणे नैवेद्यमंत्रतुलसीविमिश्रं विशेषतः पादज
लेनसिक्तं योश्नातितिनित्यं पुरतोमुरारेः आप्नोतियज्ञायुतकोटि[illegible] पुण्यमिति अगस्तिसंहितायां
चंद्राघ्राणांगंधपुष्पादेरर्चितस्यतपोधनविशुद्धिस्यादनेतस्य घ्राणास्येहाविधीयत इतिलो
काद्दत्तत्वात् नचतुर्थः वेदबोधितत्वात् श्रुतिस्तत्र [illegible] इतैवनपंचमः प्रीतिसुस्वादकत्वात् न
हि दासार्पितिस्वप्रसादंप्रभोरमन्यत्स्वादकं लोकेनयाऽस्वनिताः आप्तकामत्वाद्य अनन्याश्चित
यंतोमांजेजनाः पर्युपासते तेषांनित्याभियुक्तानांयोगक्षेमंवहाम्यहमिति नहिपित्रोर्मु
क्तमोषास्वादनेवालस्यदोषः अतोनारायणोच्छिष्टरागिवर्भूषितंगणीनातिसिद्ध अतएवविस्तु
प्रियान् विस्तुरेवप्रियोयेषांतेमुमुक्षवोनिःकामास्तान् यथाविष्णोःप्रियाः प्रसादादिधारणोने
ति ७० अथविष्णुभक्तानांनिवासस्थानाद्युपलक्षयन् भागवतानमति अहंपुनःभागवतान्नते

६३

स्मि तीर्थाच्युतस्थानानवासिनः इति तीर्थानि अच्युतस्थानानि तत्र निवसंतीति तीर्थानि गंगादिसलिल
नि अच्युतस्थानि अच्युतस्य वासुदेवस्य स्थीयते ऽस्मिन्निति स्थानं वृंदावनादि वैकुंठत्वेन श्रुत्याप्रति
पादनात् तथा च श्रुतिः गोकुलं वनं वैकुंठं तापसास्तत्र ते द्रुमाः इति गोपालतापिन्यामपि मथुरायां
स्थितिर्ब्रह्मन् सर्वदा मे भविष्यति शंखचक्रगदापद्मवनमालाधृतस्तु वै इति तत्र निवासिनः नितरां स्य ४
कामक्रोधादिजयेन भगवद्भावनया अन्यथा तीर्थे विहिताचरणेन वज्रलेपश्रवणात् गौतमीतं
त्रेपि वृंदावने गोकुले वा मथुरायामथापि मथ्राणीति सर्वपापानि याति तत्परमं पदं उत्तमो हि नरो राम०
यत्रैतेन सा मथुरा स्मरतेति गोकुलवृंदावनयोर्मधुरेव अशुभमनसां भगवति मनो निरोधायाधार ६३
णा विहिता तादृशी मिथ्या नमस्करोति विविक्तवृंदावनभाविनः विविक्ते एकांते जनजल्पवातादोल
न कामिनीसंचारवर्जिते वृंदावनि साधनाभ्यासेन स्थिरीकृतानि यानि पद्मस्वस्तिभद्रवज्रवीरा
सनानि आसनानि तेष्वभ्यासायामनिरुद्धेन मनसा भगवंतं सच्चिदानंदैकविग्रहं निरस्तबुद्धु

63

तुमर्हति निजानंदोनित्यः निजस्यनित्यत्वात् सत्यंज्ञानमनंतंब्रह्मप्रज्ञानमानंदंब्रह्मइत्यादिश्रुतिभिर्निर्द्धारितःपरमा
त्मातत्त्वमसीतिश्रुत्यातदभेदेनात्मभावनामुपदिशति तत्पदंब्रह्मपदवाच्यंब्रह्माहमस्मीतिभावकान् ननुब्रह्माहमा
स्मीतिब्रह्मसंनिधानेनजीवस्य उततेभिन्नस्यपूर्वमिदानींतन्नत्याब्रह्माहमस्मीतिज्ञानं तत्राद्यपक्षेदोषः संसर्गि
णातद्वत्वमस्पर्शनात् नहिकनकसंसर्गितेकर्दमेकनकत्वंसंभवति अतोब्रह्मभिन्नोजीवोब्रह्मभवितुंनार्हति अतंत
भिन्नत्वात् कर्दमवत् नहिराजकीयभाजसंसर्गेणराजाभवितुमर्हति द्वितीयेतुकयायुक्त्याऐक्यंभवितुमर्हतीतिचे
द्युच्यते यथाघटावच्छिन्नाकाशस्यमहदाकाशेनभेदः एवंजीवोपाधिकृतोजीवेभेदःतद्भिन्नेआकाशइवब्रह्मवा
अत्रप्रमाणवाक्यानितत्रादौगौतमीतंत्रेद्वात्रिंशेध्याये नयोगेनभसःस्पृष्टेनभूमौनरसातले एकंजीवात्मनोः
हयोगेयोगविशारदः नित्यःसर्वगतोह्यात्माकूटस्थोदोषवर्जितः एकःसभिद्यतेभ्रांत्यामायायानस्वरूपतः तस्माद्वैतं
मेवास्तिनप्रपंचोनसंसृतिः यथाकाशोघटाकाशोमहाकाशइतीरितः तथाभ्रांतेर्द्विधाप्रोक्तोह्यात्माजीवेश्व
रात्मना नाहंदेहोनचप्राणोनेंद्रियाणितथैवच नमनोनैवबुद्धिश्चनैवचित्तमहंकृतिः नाहंपृथ्वीनसलिलंनचवह्नि

स्तथानिलः नचाकाशोनशब्दस्तस्यचनचस्पर्शस्तथारसः नहिगंधोनरूपंचममायाहंनसंस्मृतिः सदासाक्षीस्वरूपत्वाच्छिवए
वास्मिकेवलः इतिधार्यंमुमुक्षुभिरष्टमासंसमाधिरिहोच्यतइतिनारदः रामार्चनचंद्रिकायां अहंरामोनचान्योस्मिमंत्रमेतदु
दीरयेत् श्रुतिश्च आत्मानमेवतत्वामसंभावयविरंचितोहि नेषांदुष्कृतंकिंचिद्दुःकृतोस्यानचापरइतिगोपालतापन्याम
पि कृतात्मयःसोहंपरंब्रह्मकृष्णात्मकोनित्यानंदैकरूपःसोहमोंतत्गोपालएवपरंसत्यमबाधितंसोहमित्यात्मानमादाय
८५ मनसैक्यंकुर्यात्इति अहंब्रह्मास्मीतिश्रुतेःएवमपरोक्षश्रोत्राकेसवाक्याभ्यासेपिज्ञायात् उक्तंच अग्न्याकृत्याभाव
यितंवाक्यमेवसमभ्यसेत् ननुभक्तिःकस्मात् मनोव्यापारात् अस्त्वेवंपरंतुवैष्णवोपासनेमास्त्वित्याह वैष्णवोनामे
85 त्यधिकारःकुलः विष्णोःप्रेमाध्यापनाच्च उक्तमेवेदंआह्निकेवैष्णवे परेणब्रह्मणात्मानंकृष्णाख्येनविभावयेत् राम
अहंकृष्णोनचान्योस्मिब्रह्मैवाहंनशोकभाक् सच्चिदानंदरूपोहंनित्यमुक्तस्वभाववान् अतःभगवद्भक्तेरभावि ८५
नःपरमात्मनिष्ठाहंसानुनतोस्मि ५० अथैषांचिह्नान्याह दंडाःकाषायवस्त्रकमंडलुश्चेतेषांतेदंडाःस्युःकाषाय
कमंडलवःतान् दंडास्त्रयः काषायः काषायवर्णंवस्त्रंगैरिकरागरंजितमितिअसाधारणाः अन्नामनयःसामा

साम्ब२

३८

38

जीवजगतोर्भेदाभेदमिथ्यात्वज्ञानकर्मसमुच्चयाभ्यासादिवकारणां २

कर्मनाशनाशहितभेदांशैक्यकारिणीमित्यर्थः १

ग्रनिवेशकारिणीं मनोलयकारिणीमित्यर्थः अभेदेनैक्यकारिणीतिवाय्द्वा अखंडबोधांगस्यस्वानां
मनसिनिवेशंकरोतीति अवरुंधतीत्यर्थः ॥ (वेद्) नश्लोवे । योगेन मेन रहरेनतपोनविद्याज्ञानेनमे पुरुषपुन
र्वनेविरक्तेः कामाग्निगर्वपतितस्यनमेस्तिकिंचित्तस्मात्त्वांघ्रियुगलंसमुपागतोस्मीस्येमवस्थिति
स्थितोर्थमाविःकरोति ननुभ्रांतोस्मितीदृशापभवेदीपनमस्कारेनां धकारनिवृत्तिः कथं भक्तिं नमस्का
रोमिकठिल्यादकरोतानसंसारनिवृत्तिरितिचेत् अविदितविषयोयंप्रश्नः तथाहि अवस्मदेपिदि
पेनमस्कारेणापिपापनाशोभवति दीपावछिन्नवद्धदेवतोपलंभे अतःप्रछिन्नं एवफलंददाति एवंभ
त्त्यवछिन्नोभगवान्भक्तिवशात्तान्भक्तिदार्ढ्यंकरोति तांभक्तिमुपदिशति अविद्ययांधधाजिनीक्ष्मा
नुमिति ॥ अविद्यास्वाज्ञानं अनात्मस्तेदेहादावात्मबुद्धिस्तद्देहिनां साविद्यातत्त्वेनोवधस्तत्त्वाद्यो मोद
उच्यतइति तयासहअंधानांपक्षवालानामनांध्वजिनीसेनातस्याः निवारणायद्वाभानवोयस्याः साइद्वीः
सद्धाः निराकर्तुसमर्थाः भानवःकिरणाः भेदाः यस्यातांअविद्यानाशिकामित्यर्थः यद्वा अविद्यायो

राम

३८

मायं ध्वजिनी [illegible] भानुमिति अवि[illegible]नां [illegible] तेरेहा[illegible]मनुधिक्त[illegible]देहिनां आविद्यातस्करतोवं
घस्तत्रामोमोहानुच्यत[illegible] थानांपञ्च[illegible] ध्वजिना सेनातस्याः निवारणायइव्याभानवो
घस्याःसाइवाःस्पदाः निरव[illegible] भानुवःकिरणाः भेदाः पस्यातां अविद्यानाधिकामित्यर्थः यथा।
अविदपयोके[illegible] अंध[illegible] तरूपास्व[illegible] सा[illegible]वस्वरवार्यलुंठिकातस्याः[illegible]॥३क्तं
वपा[illegible]कृतानुयात्राविद्याभिहरिमानि[illegible]नुन्नमा अविद्यानिर्दह त्वाशुदावज्वालेवपन्नगीम् [illegible]नेषां
वम[illegible]तस्मिन्नि[illegible]नवोघस्य[illegible] नन्वविद्या।निवृत्यकेसंपादयतिभक्तिरित्यत्रविद्योपद्यति सदाचि
दानंदरसैकवर्षिणी चिदानंदः चिद्रूपानंदः भगवदानंदः सएवरसः रसइवाङ्गिकरोतीति तस्यवर्षिणीम् दृष्टि
कर्त्री दृष्टिरिवापश्यतात्पर्यः सदापदेनदृष्टिविच्छेदाभावः दृष्टिर्यथाकदाचिद्वर्षतिकदाचिन्नतयान॥
सदा[illegible]मन्नपायो ध्यै विहरेनोसदामुदः कुर्वीतिकृतिनः केचित्तु वर्गत्रयोपममिसुन्तोत्वात् एतत्कुतः अत्र
दयो[illegible]निवेशाकारिणीम् अखंडः बोधोयस्यसः पूर्णबोधः भगवान् तस्यअंगं अंगमिवप्रतीयमानंसत्वंत

कर्मज्ञानमिश्रेवेतियावत् १७ एवं मिश्रायास्त्रैविध्यं प्रदर्श्य कर्ममिश्रायास्त्रैविध्यं प्रपंचयति तु शब्दो भेदव्यावर्त्तकः
कर्मान्विता कर्ममिश्रभक्तिः त्रिविधा त्रिप्रकारा तत्कुतः प्रधानतः प्रधानस्य सार्वविभक्तिकस्तस् गुणाः रजःसत्व
तमांसि तेषां आश्रयात् संयोगात् अत्रैवं बोधः राजसकर्ममिश्रा सात्विककर्ममिश्रा द्वितीया तामसकर्ममिश्रा
तृतीया ननु भक्तेर्व्यापारत्वात् [illegible] जडत्वात्कथं गुणसंगत्वमिति चेत्सत्यं तत्र बुद्धेर्व करणमतो बुद्धिभेदेनैव भेदः

कर्मान्विता तु त्रिविधा गुणाश्रयात्प्रधानतस्तत्र तु तामसी त्रिधा ॥
हिंसान्विता दंभपरा समत्सरा निरूपिता विप्रवमयेन जिस्लवे ॥१८॥

पा

इति तत्र तामसी भक्तिः त्रिधा तां विशदयति तत्रैका हिंसान्विता हिंसा तु प्राणवियोजको व्यापारः तदन्वि
ता एतदर्था बुद्धिव्यापारकारणीभूतपरोत्सादनहेतुभगवत्संबंधी व्यापार एकविधः द्वितीयभेदमाह दंभपरा दं
भ एव परः श्रेष्ठत्वेन निरूपितो यस्यां सा दंभस्तावत् परप्रतारणा बुद्धिव्यापारकारणीभूतपरप्रतारणोहेतुभग
वत्संबंधी व्यापारो द्वितीयः त्रितीयभेदमाह समत्सरा मत्सरेण सह स्थिता समत्सरा मत्सरो यीर्ष्या मत्स

८०

रस्तत्परोत्कर्षासहनं॥ बुद्धिव्यापारकारणी भूतापरोत्कर्षापकर्षता हेतु भगवत्संबंधी व्यापारः गितीयः एवंता
मसमिश्रा त्रेधा इयंतावन्मुमुक्षुभिर्नाद्रियते भक्तिर्भजनं तस्य लक्षणं स्वमनोरथानुकूले भगवत्परत्वदर्शनात्॥
केचिच्छत्रुहननाय भगवंतमाराधयंति केचिद्दंभमाश्रित्य अहो भगवत्पूजया मामनुपश्यंतीकं विज्ञाय मदधीना भ
विष्यंतीति तदाहमेतेषां धनं हरिष्यामीति बुध्या हरिमाराधयंत्येवमादि तेषां भिन्नदृक्त्वात्तद्देवलाभः
अयमीप्रीतरोपापकोपेत्यथावरः अभिसंधाय यद्धिंसां दंभं मात्सर्यमेव वा संरंभी भिन्नदृग्भावं मयि कुर्यात्स ता
मसः इति वचनात् ननु कुतो वगतमिदं भवतीति तत्राह॥ विश्वमयेन विश्वरूपेणाकृस्मेन ज्जिस्स वैकोरववाहिनीजय
नशीलायार्जुनाय भेदाः निरूपिताः एकवचनेन भक्तिर्वा अथवा करणवाहिनीं जेतुं शीलं यस्य तस्मै उद्धवाय वा
नकपोलकल्पना कल्पयतो कनीयः अत्रादौ तामसकथनमुत्तरोत्तरश्रेष्ठत्वकथनार्थं॥१८॥ अथ राजससात्वि राम०
ककर्ममिश्रा पात्र्कमेण॥ त्रीन् त्रीभेदानाह अतइति अस्याः परान्यान्यपि राजसकर्ममिश्रा भक्तिस्त्रिविधा
सा परा ततः श्रेष्ठा मतामुनिभिरित्याह तत्र त्रैविध्यं दर्शयति भोगं विषयमुद्दिश्येपेक्षा यश उद्दिश्य पद्धितीया॥ ८०

श्वरत्व[illegible]मैश्वर्यमुद्दिश्य त्रितीया भोगमित्यत्रैकवचनं ज्ञातो शब्दस्पर्शरूपरसगंधाः विषयास्तानुद्दिश्ये
त्यर्थः गानार्थके चित्राश्रयंति यशाः साधुवादः ऐश्वर्यं अप्रतिहताज्ञत्व उक्तमेतत् विषयानभिसंधाय
यशांस्यैश्वर्यमेववा अर्थीदावर्थयेघोमादयम्भावः सराजसइति मुमुक्षुभिरियमेपिहेया अत्रबुद्धि
व्यापारहेतुं सर्वत्रयोज्यं अथसात्विक्याभेदानाह यथातामस्याः राजसीपरामता तथासात्विक्यपित्रि।

अतः परापि त्रिविधापरा मता तथापरापि त्रिविधैव सात्विकी॥

उद्दिश्य भोगं त्वपराईश्वरत्वं प्राप्स्यतीतिं विसृजतिं च सिद्धिं॥ ११९॥

विधाराजसीतः पराश्रेष्ठामता तत्रत्रैविध्यं दर्शयति कर्मत्यागमुद्दिश्येका सात्विकीकर्मभिक्षा विसृजतिं
विसृष्टिमुद्दिश्य द्वितीया सिद्धिमुद्दिश्य तृतीया सिद्धिं विधि सिद्धिमिति व्याख्यात उक्तामेवेतत्कपि
लेन कर्मनिर्हारमुद्दिश्य परस्मिन्वानुदर्प्यस्तां यजेघष्टव्यमिति वा यथम्भावः ससात्विकइति पृष्ठव्य
मितिविधोसत्यप्रत्ययः तेनविधिसिद्धिमुद्दिश्येत्यर्थः। अत्रायमर्थः भगवदाज्ञारूपेरा वेदेनकर्त्तव्यतयावो

४१

घितामितिपषद्यंनतुकिंचिद्दृदिग्यपेसुदिग्यपेत्यर्थः कर्मद्दातिर्नामपापद्दतिः पापद्दतोसत्त्वांविस्सुस्वधर्मे
वावगम्यतेतत् किंपुनः विस्सुप्रीतिमुद्दिश्येतिचेच्छृणु नायंनियमः पापनाशेन भगवत्साक्षात्कारः पापोनामप्र
गतिकेहेतुभूतोव्यापारः धर्माभावइति सतुत्रिविधभूतभाविवर्त्तमान भूतोनामसंचितः संचितोहेतुः सोचिता भा०३
द्भोगाद्योध्वंतो भागोवर्त्तमानप्रारब्धः तत्रैकोधर्मः प्रारब्धहेतुविरोधिरेकोभाविकार्यविरोधिप्रारब्धहेतुस्ता
१५ वदंधनरूपोन्यजान्मनियस्माभोगहजन्मनि। तदर्थमपामार्जनपाठेनप्राग्जन्मार्जितब्रह्मवधपापनाश
२.५ कोयस्माहरफलबोधकोनात्रापि भगवत्साक्षात्कारसंध्यावंदनगोग्रासादिकंवैश्वदेवादि अस्मिन्जन्मार्जि
तपरदेषाचरणायपरनिंदनपिपीलिकादिनिधनेनभाविनरकादिपातमपनुदति यदस्तापापमकार्यमन
सावाचाहस्ताभ्यांपद्भ्यामुदराशिश्नेनयत्स्मृतंयदुक्तंयत्कृतंतत्सर्वंस्मरिष्यतीतिपिजुहोमिस्वाहाइतिश्रुति राम
प्रतिपादनात् नतावत्पापनाशायानुष्ठीयमानेनविस्सुप्राप्तिर्न सुखप्रदत्वेनसात्विकत्वसंभवादतोवि ४१
स्सुप्रीतिमुद्दिश्यप्रयक्तप्रतिपादितं विस्सुप्रीतिकरंतु विस्मर्पनात्मकम्॥ १७॥ ॥ श्रीकृस्नायनमः॥॥

एवं कर्मणि आयानवभेदाः उक्ताः अथ विचक्षणो स्वभूमिकानुसारेण सात्विककर्ममिश्रेवसेवेत्याह विच
क्षणाः निपुणाः सत्वनिषेवनेन यथाक्रमं धर्मं ईहेत तस्यान्वयः सत्वनिषेवनेन राजसतामसरहितमयथाक्रम
सात्विकवृत्तिसेवनेन यथाक्रममनुल्लंघ्य यथा रोगिणोतस्थ्या वार्प्यरोनावलत्वं दानेन प्राणहानिर्व
हुदानेन नो रोगोदयः तत्र यथाक्रमेणानुसरणमेवमत्रापि धर्मं भागवं कर्म हिंसादम्भमात्सर्य भोगकीर्त्यैश्वर्यर

यथाक्रमं शास्त्रगुरुप्रसादतो विचक्षणाः सत्वनिषेवनेन ॥
ईहेत धर्मं स्वकृते परस्य वा लोकस्य वाशासनयाजनस्य ॥ २० ॥

हितं सात्विकैरेव द्रव्यैः सात्विकानुद्दिश्य कुर्यादित्यर्थः ननु लोके भोगादीनामत्यंतप्राबल्ये नृत दर्थमपाकरणं क
तः शास्त्रगुरुप्रसादत इति द्रुतमाचष्ट शास्त्रे च गुरुश्च तयोः प्रसादतः कृपातः यद्वा ताभ्यां प्रसादः प्रसन्नता।
तः शास्त्रगुरुप्रसादतः इति द्रुतमाचष्ट शास्त्रं च गुरुश्च तयोः प्रसादतः कृपातः तत्र क्रमानुरोधे
गुरुशास्त्रयोपदेशाद्वा उपदेशाद्वा प्रसादः लोकेपि कृपया पद्दीयते तेन प्रसादत्वेन व्यवह्रियते तत्र क्रमानुरोधे
नप्रसादतारतम्येन कर्मतारतम्यं बोधयति स्वकृते स्वार्थं स्वत्वमत्र सोपाधिकं तदर्थं येन कृत्वा स्वस्वदेहाभि

म.२

४२ मानिनः दैहिकदोषो मा दिस्पा या पापाप ह्वयार्थमिति निर्गलितोर्थः अपवित्रः पवित्रो वा सर्वावस्थां गतोपि
वा यः स्मरेत्पुण्डरीकाक्षं स बाह्याभ्यंतरः शुचिरित्यनुश्रुत्य नित्यमित्येके नित्यनैमित्तिके कुर्यात्प्रत्यवायजि
42 हासयेति वचनात् परस्य सर्वोत्कृष्टस्य सच्चिदानंदैकमूर्तेः तदर्थं भगवत्प्रीत्यर्थं वा यत्करोषि यदश्नासि रा.३
यज्जुहोषि ददासि यत् यत्तपस्यसि कौंतेय तत्कुरुष्व मदर्पणमित्यनुस्मृत्य लोकस्य वा कृते संसारार्थं।
लोकसंग्रहार्थं भगवत्तत्त्वविज्ञाति कृत्यं नाववबोध्यते तथापि भगवत्प्रतिपादितं न त्याज्यं अन्यथाविष
यिराग्नात्कर्मलोपात्तेः न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किंच नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त एव च कर्मणी
ति भगवद्वचनमनुस्मृत्य एतदपि कुतः अज्ञानस्यैश्वरस्य शासनमाज्ञा यथा अतः सर्वसात्विककर्ममिश्र
या भक्त्यानुवर्तितव्यमिति निषेधपि भगवद्दर्शितोपि लोकसंग्रहे यि। असात्विकं तामसत्वमयुतं परपीडनोऽन्य राम.
वं कर्मनिर्हेतुरिति विवदमानत्वात् २०॥ अथ ज्ञानकर्ममिश्रां त्रिविधां निरूपयति कर्मप्रेता बोधः
कर्मनिर्गीतं ज्ञानं हि शब्दात् प्राप्यापरोक्षं भगवत्परोक्षात्रिविधः तत्कुतः ज्ञानस्य सत्वकार्यत्वात् सत्वोत्स ४२

+ सत्वस्य कार्यो त्रिविधोहि बोधो निबोधितः कर्मयुतोऽनिवृत्तेः॥ +
+ प्रकर्षसाम्याधमबुद्धिभेदैर्गुणात्मनस्ते कविधाऽनपायिनी॥२१ + मूलं

त्र चनिर्द्धारणोक्ष्यतिम ... त्तिनोभित्तिं ...धिस्त्रिविध इति ननु सत्वस्य त्रैविध्यं केः प्रकर्षसाम्याधम
...कोमिति ... साम्य ... नेन मध्यम अधमो नामापकर्षत्वं एभिः ह्यत्वाधेयबुद्धिभेदाः॥
सत्वस्य त्रैविध्यः उत्तमअधम सात्विकः ननु कर्मत्वं कुतः अनिवृत्तेः।कर्मणो निवृत्त्यभावात् सं
त्रिगुणानामेकविधामाहं गुणोत्तरगुणोभ्यः सत्वादिभ्य उत्तरा परा निर्गुणा सा एकविधा तां स्तौति अ
आत्मेति मत्वा स्थिरजंगमेषु भूतानि तस्मिन्निखिलात्महेतौ॥ येनं तमुद्देः समुपासते सदाऽत्रा
नेन चाभेदमनेन चोत्तमाः २२ ॥श्रीकृष्णाय नमः श्रीपरमात्मने नमः श्रीरामाय नमः ॥ ॥

नपायिनी नाशरहिता ॥२३॥ ननु सा प्रवृत्तिः कीदृशी येन कृत्वा निवृत्तिर्निजायते तत्रोत्तममध्यमाधमोपासना [illegible] हृ
ये: पुमांसः स्थिरजंगमेषु भूतेषु स्थिरेषु पाषाणादिषु जंगमेषु मनुष्यादिपिपीलिकांतेषु अनंतमपरिछिन्नं
भगवंतं अमीति मत्वा जीवप्रवर्तकेति मत्वा यद्वा आत्मरूपेण परमेश्वरमेव मत्वा देवैस्तं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रे
षु भारत इति भगवद्वचनात् जीवेपीश्वरबुध्या उपासते से वं ते उत्तमाः मनसैतानि भूतानि प्रणमेद्बहु मानयन्॥

नतु जीवे चेश्वरबुद्धिः कथं कर्त्तव्या ज्ञानेन अववोधेन कीदृ
४३ ईश्वरोजीव कल्लया प्रविष्टो भगवानिति त्वंतोस्मि ननु जीवे चेश्वरबुद्धिः कथं कर्त्तव्या ज्ञानेन अववोधेन कीदृ
ग्रानज्ञानेन अभेदमयेन अभेदरूपेण वादभेदः प्रतिपाद्यते ननावद्वासुदेवेन सह जीवस्यास्तंत भेदः भेदस्त
43 औपाधिक एव औपाधिकभेदस्त श्रुतिसिद्धः मायाभासेन जीवेशौ करोति सएव मायापरिमोहितात्मा
शरीरमास्थाय करोति सर्वं इति श्रुतौ ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातन इति अंशत्वेनभेदः प्रति
पादितमेवेतावलु लाशीवेशाकेरणागोरीप्रति स्वयंज्योतिरनाद्यंतो निर्विकारः परात्परः निर्गुणः सच्चि
दानंदस्तदंशाजीवसंज्ञकाः १ अनाद्यविद्योपहतायथाग्नौविस्फुलिंगकाः जीवाद्युपाधिसंभिन्नास्ते
कर्मभिरनादिभिः सुखदुःखप्रदैः पुण्यपापरूपैर्नियंत्रिताइति अत्रापि विस्फुलिंगदृष्टांतेनाभेदः
वं कमाधिको भेदः सिद्धः गौतमीतंत्रेपिजादिजीवः परस्मान्नकार्यतामेतिसुव्रता अचित्त्वं चपरस्ज्येतघट
कर्मभिस्तत्तम विनाहिनत्वं भयंचैवद्वितीयाद्वा इतिश्रुतिः नित्यसर्वगतो ह्यात्माकूटस्थो दोषवर्जितः एकः संभि राम
तइति भ नेपि स्ववायुमग्निसलिलमहीं चज्योतींषि सत्वा निदिशोदुमानि॥ ४३
+ सत्व यो त्रिविधा याः तापिन्यासप्प्रवोक्तौ तस्मादेवंपरोरजसेतिसोहमित्यवधा
+ प्रकर्षसाम्याधमबुद्धिभेदे

त्र चानिर्द्धारणोऽप्रतिमयैवेति तां भक्तिं अधमा इति अस्य प्रथियोऽनिश्चितमनत्वः आहुः प्रतिपादितवंतः प्रतिमास्
स्य बुद्धिनां मिति पादनात् अर्चादावर्चयेत्तावदीश्वरं मां स्वकर्मकृत् यावन्न वेदस्वहृदि सर्वभूतेष्ववस्थितं ।
मिति स्मृतेश्च ननु कथं भक्तेरधमा भक्तिरुद्धेषादिस्वत्रे हेतुमाह तुच्छावबोधश्रयणात् तुच्छः परमंहसैर
तांगीकृतोयो बोधः असम्यग्दर्शनं तस्याश्रयणात् सम्यग्दर्शनं सर्वत्र भगवत्सत्तावमर्शः ननु तर्हि ह्यस्या उपे
क्षेयमिति चेन्नेत्याह क्रमेणैव इयमेव साधनाभ्यासेन क्रमेण रागादिभ्यां पूज्याउत्तमा भविष्यतीति भावः सर्वे
षामेकमेव फलं कालविलंबेन शनैः शनैरुपरमेद्बुधादिति गरहीतये ह्युक्तत्वात् एवं ज्ञानकर्ममिश्रा
त्रकर्षसाम्याधमबुद्धिभेदे त्रिधाप्रगुणा प्रपंचिता ॥२४॥ अथानेकसाधनाभ्यासाधितां सर्वसाधनात्मा

निरंतरं ब्रह्मणि वासुदेवे अभीप्स्यपक्षेकरणस्य हत्सम ॥ ॥
प्रवाहवज्जातिसरिद्वरायामतिर्यया सो वतु बोधमिश्रा ॥२५॥

सेनाभ्यासनाश्रितां जीवन्मुक्तिरूपां परमहंसादिजनसेव्यां निर्गुणां ज्ञानमिश्रां समासेन गुणोत्तरां वै

स्वा।२

कोविद्याऽनपायिनीति पूर्वं निरूपितामिदानीं विशेषतो निरूपयति द्वाभ्यां निरंतरमिति यथा वहुसाधननि
र्द्धया भक्त्या निरंतरं श्रीं विघ्निं ब्रह्मस्मरिता वासुदेवे ब्रह्मस्मरिता सकलगुणातीते वासुदेवे सर्वाधिष्ठाने मत्तेम
तिः जानाति तिष्ठति सा एव एवकारेणाद्वितीया वोधमिश्रा ज्ञानमिश्रा नचात्र कर्मज्ञानवाद्गुणादिकं।
ननु जानातीत्यनेन गमनरूप कर्म लक्ष्यते तत्कथं कर्मनेति चेन्न जानातीत्यस्य ज्ञानमुत्पद्यते इति व्याख्यान
त् कर्मप्रयोगाभावात् स्वभावत एव मनसः प्रवृत्त्याव्ययत्वेन प्रेषणाभावात् भगवद्रूपाकारेण संप
न्नयां बुद्धौ व्यापारांतराभावात् उक्तं चैतत् किं करोमि क्व गच्छामि किं गृह्णामि त्यजामि किम् ब्रह्मणाप
रितं सर्वं महाकल्पांबुना यथा न च सगुणत्वमस्तु तदानीं पूर्वोक्तगुणानामभावात् किं कृत्वा केवला
त्यव्रह्मयस्मत्तस्य जातावेकवचनं षड्भि षडिंद्रियाभिन्यर्थः अतीत्य तद्वृत्तिव्यापारांतरितोऽभूत्वा ननु वासु
देवमतिसंपादनीयं किं मिडिय पक्वा क्रमेणाभिन्ने इंद्रियाणां विद्युत्कत्वं विधिनिषिद्धमिति इंद्रियाध्या
साभाव एव नत्र लिंग उक्तं चैतत् देकादशो देहं च नश्वरमवस्थितमुत्थितं वा सिद्धो न पश्यति यतो ध्यगम स्वरूपं ८६

58